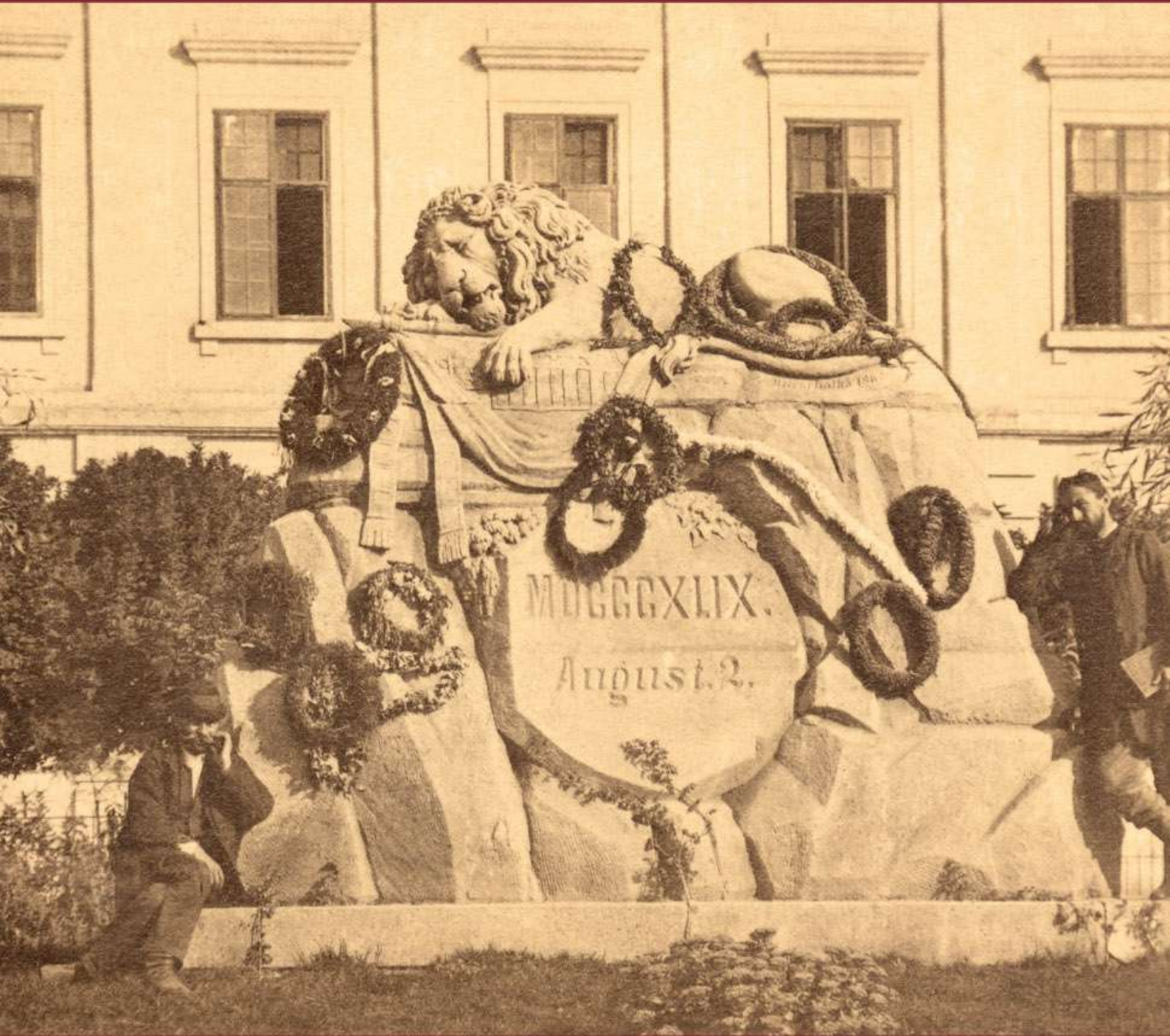

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE X.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

EMLÉKEZET ÉS TÉRHASZNÁLAT

NEMZETI ÉS FELEKEZETI ÜNNEPLÉS DEBRECENBEN
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Fazakas Gergely Tamás

EMLÉKEZET ÉS TÉRHASZNÁLAT
NEMZETI ÉS FELEKEZETI ÜNNEPLÉS DEBRECENBEN
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

10.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya és S. Varga Pál

Fazakas Gergely Tamás

Emlékezet és térhasználat

Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben
a 19. század második felében

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

A kötet elkészültét segítette, illetve megjelenését támogatta:

a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA K 112335 pályázata,
az MTA BTK Lendület – Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)

Kutatócsoport,
valamint Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata

Lektorálta:
Bényei Miklós
Kovács Ábrahám

A borítón:

Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve,
Marschalkó János szobra. Az Emlékkertben 1867. augusztus 2-án állították fel;
háttérben a Debreceni Református Kollégium főépülete

(Fotó: Letzter testvérek, 1868.)

Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

ISSN 2064-549X

ISBN 978-963-318-988-7

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Műszaki szerkesztő: M. Szabó Monika

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2022-ben

Tartalom

I. Előszó	7
II. Országos könyörgés, nemzeti böjt és kereszties háború 1849 május–júniusában – Kortárs reakciók és emlékezet egy nemzetközi kutatás kontextusában	11
III. A szabadságharc emlékezete Debrecenben – Szimbolikus térfoglalás és rituális térhasználat a perifériától a belvárosig (1849–1902).....	33
IV. A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében.....	90
V. A reformáció emlékezete és október 31. ünneplése – Debreceni térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején	111
VI. Felhasznált irodalom	144
VII. Illusztrációk jegyzéke.....	181
VIII. A fejezetek korábbi változatai	184
IX. Névmutató.....	186

Table of Contents

Remembrance and the Use of Public Space

National and Religious Celebrations
in the City of Debrecen
in the Second Half of the Nineteenth Century

Chapter I.	Preface	7
Chapter II.	State Prayer, National Fast, and Crusade in June–July 1849 – Contemporary Reactions and Remembrance in the Context of an International Survey	11
Chapter III.	Remembrance of the Hungarian War of Independence in the City of Debrecen – Symbolic Place-Taking and Ritual Uses of Public Space from the Periphery of the City to the Centre (1849–1902)	33
Chapter IV.	Remembrance of the Protestant Galley-Slaves and Writing Calvinist Church History in the late Nineteenth Century	90
Chapter V.	Remembrance of the Reformation, and Celebrating 31 st of October – the Use of Public Space in the City of Debrecen during the Late-Nineteenth-Century Confessional Debates	111
Chapter VI.	Bibliography	144
Chapter VII.	List of Illustrations	181
Chapter VIII.	Earlier Versions of the Chapters	184
Chapter IX.	Index of Names	186

I. Előszó

Az utóbbi néhány évben a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportunk pályázatainak keretében egyebek mellett azzal a kérdéssel foglalkoztam, hogy a 19. század második felében bizonyos kommemorációs jelenségek miképpen reprezentálták a közösségi identitást, illetve hogyan formálták azt. Érdekelt, hogy az ünneplések miként értelmezhetőek a lokális, a nemzeti és a felekezeti hovatartozás összefüggésében, illetve, hogy e három identitásforma sajátos összefonódásainak milyen következményei voltak a közösségi emlékezet alakítására. Debrecen vonatkozásában arra fókuszáltam, hogy a Református Kollégium, illetve tágabban, a Református Egyház meghatározó személyiségei által formált felekezeti önszemlélet és múltkép hogyan viszonyult a városi, illetve nemzeti identitáshoz és emlékezetkultúrához. Mindeközben arra is törekedtem, hogy a lokális szempontú megközelítéseket, a helyi identitáselemek és emlékezetkonstrukciók elemzéseit más régiók és egyéb felekezetek vizsgálati eredményeinek figyelembe vételével, összehasonlító szemlélettel, a tágabb kontextus megértésével, bőséges forrás- és szakirodalom-ismerettel árnyaljam. A kutatásaim eredményeképpen elkészült tanulmányok, szakmai és népszerűsítő előadások egy része azonos irányba kezdett mutatni, így ezek átdolgozásával, összefésülésével állt össze ez a monografikus jellegű kötet. Az ebben foglalt elemzéseimet meghatározó elméleti és módszertani szempontok ismertetését, valamint a kutatástörténeti áttekintéseket az egyes fejezetek elején vagy a leginkább releváns szakaszában végzem el.

Az első dolgozatban egy nagy-britanniai tudományos projekt tanulságaiból kiindulva vizsgálom a debreceni székhelyű szabadságharcos kormány által 1849. május 18-án, az orosz intervenció megakadályozása céljából meghirdetett, rendszeres elmondásra szánt országos imádságot és a június 6-ára nemzeti böjttől elrendelő kormányrendeletet, valamint a június 27-én (immár Pestről) kiadott, a szabadságharc keresztes háború formájában történő folytatására buzdító kormányhatározatot. Egyrészt igyekszem rekonstruálni az elrendelés mechanizmusát. Másrészt a kortársak reakcióival foglalkozom, hogy a lelkesek és papok, illetve a politikai publicisztika és a regények szerzői közül kik támogatták és kik bírálták e speciális könyörgő alkalmak meghirdetését és a tényleges gyakorlatát. Harmadrészt pedig azt tekintem át, hogy a későbbi évtizedek visszaemlékezői miképpen értelmezték utólag ezt a sajtóságos eseménysort esszéikben, politikai megnyilvánulásaikban

vagy szépirodalmi munkáikban, illetve milyen nyomai vannak mindennek a 19. század végi debreceni emlékezetkultúrában.

A következő írásban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc debreceni kommemorációs gyakorlatát elemzem, elsősorban a térhasználat szempontjából. Arra fókuszálok, hogy a 19. század második felében, 1849 és a századforduló között miképpen változott a március 15-i, az augusztus 2-i (az elvesztett 1849-es debreceni csata évfordulója) és az október 6-i ünneplések rituális rendje a városban. Azt is elemzem, hogy a társadalmi használat során, vagyis a különböző térfoglalási változások (emlékműállítás, rituális térhasználat) következtében hogyan szimbolizálódott a konkrét fizikai tér előbb Debrecen perifériális részein, majd a kiegészítést követően a belvárosi magjában. Mivel számos francia és angolszász térelméleti kutatás nyomán vélhetjük úgy, hogy materiális formában, azaz az épületekben és a városi térben is megtestesülhet a múlt, illetve e tér biztosítja az emléktartalom folytonosságát, ezek tanulságait figyelembe véve a 19. század második felének debreceni emlékezési mechanizmusait részint a város nyugati és délkeleti perifériáinak 1849-es emlékhelyei (csatahelyszín, honvédsírok), részint a belváros közepi Emlékkert alakulásának térmorfológiai elemzésével érdemes feltárni. Hangsúlyt kell helyezni e térségek iskolai, egyházi és városi térhasználatának vizsgálatára: a szoborelhelyezések és a későbbi ünneplések, koszorúzások szemantikájának felfejtésére. A szabadságharc debreceni emlékezetének kutatása során különösen az érdekelt, hogy a városi tér és az e térben az ünnepi alkalmak során megformált és megélt rítusok rendje, illetve ezek retorikailag megalkotott „ceremoniális kommunikációja” miképpen vált integráns részévé az egyszerre lokális és egyszerre nemzeti identitásnak. A kommemorációs alkalmak szervezésében kezdeményező szerepük volt és jelentős részt vállaltak a Református Kollégium diákjai és tanárai, akiknek a nemzeti függetlenség kérdése felekezetük történelmi tapasztalatainak összefüggésében is értelmeződött. Ismert volt számukra az a korabeli protestáns felfogás, amely szerint a szabadságharcot a reformáció, illetve a protestánsüldözés újjáéledéseként lehet elbeszélni.

Éppen ezért a következő fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a 19. század végére miképpen alakult ki és miért éppen Debrecenben kapott országosan is kiemelt jelentőséget a 17. század végi protestáns gályarabok emlékezete. Azt vizsgálom, hogyan formálódott a gályarabokra való református emlékezés nyelvezete az 1849 utáni magyar egyháztörténeti irodalomban, illetve milyen előzmények vezethettek a debreceni gályarab-emlékoszlop 1895-ös felállításához. Mind a szakkutatást, mind pedig az ünnepléseket aktuálissá tette a Bach-korszak utáni és a protestáns pátensharc korabeli magyarországi reformátusság önértelmezésének kérdése. A felekezeti identitásformálódás szorosan kapcsolódott Kálvin személyének és teológiájának 19. század közepi reneszánszához, illetve összefüggött a református teológiai és missziológiai irányzatok korabeli útkeresésével.

A záró elemzésben a reformáció október 31-i évfordulója évenkénti megünneplésének történetét tekintem át a 19. század végi Debrecenben, a Református Kollégium diákosságának, tanárainak megemlékezési gyakorlatára fókuszálva, valamint a rituális – iskolai, templomi és városi – térhasználati praxisokat vizsgálva. Az írás figyelemmel van arra a kérdésre, hogy milyen hatással volt az ünnep alakulástörténetére a 19. század utolsó évtizedeiben országszerte, így Debrecenben is fölerősödő katolikus–protestáns ellentét.

A gondolatmenet szorosan kapcsolódik a kötet előző két írásához, ugyanis az október 31-i ünnep 1880-as évek végétől formálódó debreceni rendjéhez meghatározó mintaként járult hozzá egyrészt a levert szabadságharc ünneplési hagyománya, másrészt a protestáns gályarabok 19. századi emlékezete. Ezért az is érdekel, hogy a nemzeti, illetve felekezeti identitáskérdések összefüggésében miképpen értelmezték a gályarabok 1895-ben felavatott monumentumát a debreceni Emlékkertben. További kérdés, hogy a helyi reformátusság miképpen kísérelte meg e felekezeti polémia kontextusában kialakítani saját rituális térhasználati gyakorlatát, illetve annak retorikáját, azaz szimbolikusan elfoglalni az Emlékkert, illetve a Nagytemplom környékének mikroterét. Meggondolandónak tartom, hogy a századvégi felekezeti szembenállás ellenére a katolikusokéhoz hasonló nyelvi reprezentáció, illetve térhasználati gyakorlat látszott kialakulni a debreceni reformátusok körében, akik időnként például körmenetekről beszéltek, sőt, efféle alkalmat szerveztek is a megfelelőnek vélt felekezeti önmegjelenítés céljából.

***

Bár az egyes fejezetek előzményeiként szolgáló írások, melyeket a VIII. fejezetben felsorolok, keletkezésükkor szükségszerűen tartalmaztak átfedéseket, részint módszertani reflexiókat, részint egyes részelemzéseket tekintve, azonban jelen kötet egységesítése céljából az ismétléseket a minimálisan szükségesre csökkentettem. Viszont az eredeti tanulmányokat minden esetben kibővítettem, átdolgoztam, a korábbi, utólag felismert hibákat javítottam.

A kötetben számos szó szerinti citátum szerepel. Amennyiben 19. századi újságcikkek-ből idézek részleteket, akkor a központosítást, a hosszú és rövid magánhangzókat, illetve a nagy- és kisbetűhasználatot a mai gyakorlathoz igyekszem igazítani, valamint az egyértelmű hibákat jelzés nélkül emendálok. Betűhíven közlöm viszont a versszövegeket, illetve a modern forrásközlésekből átvett szövegrészeket.

Kizárólag azokat a hivatkozásokat rövidíttem, amelyeknek ismert a szerzője; a bibliográfiai adatok feloldása a VI. fejezetben olvasható. Viszont a 19. század végi folyóiratokból számos név nélkül közölt tudósításra, cikkekre is utalok: az azonosítás megkönnyítése érdekében ezeknek minden adatát kiírom a lábjegyzetekben is, nem csak az irodalomjegyzékben.

A kutatásokat, valamint a tanulmányok eredeti, illetve jelen kötetbeli közlését a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport Debreceni Egyetem által finanszírozott RH/885/2013 számú, illetve az OTKA által támogatott, K 112335 azonosítójú pályázata, valamint Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata segítette. Köszönetet mondok a kutatócsoportunk tagjainak, valamint azoknak a kollégáimnak és hallgatóimnak, akik a szövegek alakulásának korábbi fázisaiban értékes kérdéseikkel és ötleteikkel, szerkesztői vagy lektori pontosításaikkal segítettek. Közülük is elsősorban Bényei Péter, Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté, Gönczy Monika, Imre Mihály, Lapis József, Miru György, S. Varga Pál és Száraz Orsolya.

Szintén köszönöm Tóth Zsombornak és az MTA BTK Lendület – Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoportnak, hogy az elmúlt években több alkalom-

mal is lehetőségem volt a jelen kötetben összegzett, a 19. század második felére irányuló kutatásom kérdéseit, a nemzet és a vallás kapcsolatát, illetve a felekezetek egymáshoz való viszonyát – kronológiai szempontból *alulról*, azaz – a 17–18. század felől pontosítani. Így volt lehetséges a IV. és V. fejezet újragondolása, szemléleti-módszertani formálása, s az is, hogy – kronológiai szempontból *felülről* – e kötet is reflektáljon a hosszú reformáció mint lehetséges paradigma határainak kérdésére.

Hálás vagyok a debreceni archívumok, a Debreceni Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, a Méliusz Könyvtár, valamint a Déri Múzeum vezetőinek és munkatársainak a kutatáshoz nyújtott segítségéért. Az illusztrációkért elsősorban Szabó Anna Violának (Déri Múzeum) és az intézmény vezetőségének mondok köszönetet, valamint Kovács Teofilnak és Mikáczó Kamillának (Tiszántúli Református Egyházkerület) és Marton Andreának (Méliusz Könyvtár).

Mindenekelőtt azonban lektoraimnak, Béneyi Miklósnak és Kovács Ábrahámnak köszönöm a gondos kéziratolvasást. Tanácsaikkal, kiegészítéseikkel, korrekcióikkal jelentős mértékben járultak hozzá e kötet végleges formába öntéséhez. Igyekeztem a legtöbb javaslatot megfogadni, mindazonáltal a végeredmény kizárólag az én felelősségem.

II. Országos könyörgés, nemzeti böjt és keresztes háború 1849 május–júniusában

Kortárs reakciók és emlékezet egy nemzetközi kutatás kontextusában

1. Bevezetés

Az 1848–49-es szabadságharc utolsó hónapjait tárgyaló feldolgozások többsége azzal a kérdéssel foglalkozik elsősorban, hogy a magyar kormány miképpen próbálta irányítani a katonai felkészülést az intervenció támadással szemben, illetve hogyan próbáltak külföldi segítséget kérni és diplomáciai eszközökkel elmozdulni a kompromisszumkeresés irányába, még ha ezek a politikai lépések a kortársak korabeli és utólagos nézőpontjából, valamint számos történetíró álláspontja szerint nem is mindig tűntek megfelelőnek. Az alábbiakban viszont arra a kevésbé vizsgált kérdésre hívom fel a figyelmet, hogy miképpen reagáltak a kortársak, illetve hogyan értelmezték a későbbi visszaemlékezők egyrészt a debreceni székhelyű kormány által május 18-án, az immár bizonyossá váló orosz intervenció megakadályozása céljából meghirdetett, rendszeresen mondandó országos imádságot és a június 6-ára elrendelt nemzeti böjtöt; másrészt pedig a június 27-i (immár pesti) kormányrendelet előírását, amely szerint a szabadságharc keresztes háború formájában folytatandó.

Magáról az 1849. május–júniusi országos ima- és böjtalkalmakról, a felfegyverkezésre és keresztes háborúra történő buzdításokról, illetve az egyháziak ebben való szerepvállalásáról több szakmunka szól érintőlegesen, ezeket a megfelelő helyeken hivatkozom. Előljáróban csupán Gáborjáni Szabó Botond 1999-ben megjelent, hiánypótló monográfiájára hívom fel a figyelmet, a szerző ugyanis alaposabban foglalkozott a téma tágabb kontextusával. Bár magáról az 1849. nyári országos imaalkalomról keveset írt, könyve azt részletesen bemutatta, hogy a református egyházvezetés hogyan viszonyult a forradalom és szabadságharc eseményeihez. A szerző elsősorban arra fókuszált, hogy a különböző alkalmakkor miképpen szólalt meg a lelkeszi kar a szabadságharc érdekében, hogyan vett részt az ideológia propagálásában, milyen rendben történt meg a gyakorlatban a felhívások és kormányrendeletek templomi kihirdetése (mennyre gyorsan, milyen szintű lelkesedéssel, milyen kommentárokkal, illetve mit várt el mindezekkel kapcsolatban a kormány az egyházaktól).¹ Gáborjáni Szabó könyvének, illetve ezen kívül Zakar Péter

¹ GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, a jelen dolgozat témájához főként 41–43, 47–55.

kutatásainak figyelembe vételével érdemes együttesen mérlegelni az 1849. nyári országos imával kapcsolatos kortárs és utólagos vélekedéseket.²

Az 1849-es országos imádságok és nemzeti bűjtők sajátos eseménysorának és ezek paraliturgikus rendjének értelmezéséhez egy komoly eredményeket elért – általam kora újkori vonatkozásban már bemutatott³ – brit kutatási projekt kínál inspiratív szempontokat. E tapasztalatok ismerete segítséget nyújthat az 1849-es orosz intervencióval szemben a magyar kormány által előírt rendeletek, illetve ezek kontextusának megértéséhez. Így lehetségessé válhat az 1849. május–júniusi országos imádságnak és nemzeti bűjtnek, illetve a védekezésként meghirdetett keresztes háborúnak az eddigi szakirodalmi említésekhez képest tágabb kitekintésű és rendszerezettebb értelmezése. Ezért az alábbiakban először e nemzetközi kutatás távlatait mutatom meg. Ezt követően a hazai adaptáció lehetőségére hívom fel a figyelmet a szabadságharc utolsó időszakában előírt országos imádság, nemzeti bűjt és keresztes hadjárat vizsgálata során. Arra fókuszálok, hogy e sajátos alkalomsorra miként reagáltak a szabadságharc utolsó hónapjaiban a különböző státuszú, eltérő regiszterekben megszólaló, különféle társadalmi pozíciót betöltő, többféle politikai érdekű és hovatartozású kortárs szerzők, végül pedig azzal foglalkozom, hogy az évekkel, évtizedekkel későbbi reflexiók miképpen értelmezték utólagos nézőpontból ezeket az eseményeket.

2. Az 1849. május–júniusi országos könyörgés és nemzeti bűjt kontextusa, valamint a nemzetközi kutatás távlatai

Örömteli eseményeknek vagy katasztrófáknak tartott alkalmak idején az egész országra, valamely régióra, megyére, egyházzsére vagy városra kiterjesztett hálaadásoknak, illetve bűnbánatoknak a *litania minor*ból kialakult könyörgő körmenetekig visszanyúló késő antik gyökerei vannak. A középkorban Európa nagy részén elterjedt volt ez a sajátos liturgiai gyakorlat, a reformáció idején pedig – főképpen az oszmánok elleni küzdelemhez kapcsolódóan – a lutheri és a kálvini irányzat is újraértelmezte, és jelen volt számos protestáns államalakulat gyakorlatában.⁴ Mivel a kora újkori Európán belül Angliában alakították ki a speciális könyörgési alkalmak leginkább precízen működő rendjét, valamint a kutatás is itt, az észak-angliai Durham egyetemének kutatócsoportja irányításával vált mintaadó módon szisztematikussá az utóbbi másfél évtizedben, elsősorban az ő eredményeik távlatából mutatom be röviden az effajta vizsgálatok lehetőségét.⁵

A sokféle jellegű és eltérő időtartamú alkalmi imákat nagy közösségek számára írták elő. Egyrészt akkor látták szükségesnek regionális, országos (később nemzeti), illetve felekezetspecifikus istentiszteletek, szent napok tartását elrendelni, amikor – a hatalom értelmezése szerint – valamilyen kritikus időszakot kellett átvészelni. Például összeesküvést, háborút, éhínséget, járványt, rossz időjárást és gyatra termés hozamot. Ilyenkor elvileg mindenkire érvényes könyörgéseket, bűjtöt és bűnbánatot rendeltek el. Másrészt hálaadást, nagy ünnepléseket tartottak a különféle örömteli alkalmakat követően, például bőséges

termés betakarítását követően, más vallásúak ármánykodásától történő megmenekülés, lázadás leverése, katonai győzelem vagy trónra lépés esetén. Harmadrészt pedig szabályozott országos/regionális/felekezeti megemlékezést a legjelentősebbeknek gondolt korábbi események évfordulóján. Az alkalmak között volt olyan, amely a rendes vasárnapi vagy más napi liturgiához illesztendő egyetlen imádságot foglalt magában, amelynek szavaival néhány hétig vagy hónapig kellett könyörögni. Voltak az adott krízis idején folyamatosan, rendszeres időközönként tartandó, extra alkalmak. A felekezeti fókuszú könyörgő alkalmakat elrendelők sokszor nem csupán a saját országukban történetekre reagáltak, hanem a másutt élő hitsorsosaikkal kapcsolatos eseményekre is.

Az imaszövegek megírását – gyakran csak formálisan – kezdeményezhette az aktuális uralkodó és a világi hatalom (a parlament vagy az államtanács, később a kormány és a miniszterelnök, regionális krízisek esetében sokszor a városi magisztrátus). A krízis kiterjedtségétől függött, hogy az imákat csak egy-egy régióban (egyházzsében) küldték körbe és használták (mert például a rossz időjárás csak egy kisebb térséget sújtott, esetleg az egész országra vonatkozott, csak idő nem volt szélesebb körben hirdetni a könyörgésre sürgetést); vagy az egész országra kiterjesztették (sokszor helyi módosításokkal és magyarázó bevezetővel). Az alkalmak elrendelésében szintén nagy szerepe volt az egyházi hatalomnak, leggyakrabban az érseknek, püspököknek, s magát a szerkesztési, megszövegezési munkát is általában valamely főpap és apparátusa irányításával végezték. Az uralkodói jóváhagyás esetében is általában az egyházi vezetés mozgósított a kinyomtatott munkák terjesztését illetően az érintett egyházzsében, régiókban vagy az egész országban, valamint ők foglalkoztak az alkalmak betartatásával, elmaradás esetén a szankcionálással.⁶

A durhami kutatócsoport interdiszciplináris vizsgálatai olyan alkalmi istentiszteleti formákat (nemzeti bűnbánatot és könyörgést, országos bűjtöt és hálaadásokat) tártak fel és magyaráztak az 1530-as évektől az 1940-es évekig, 400 év angliai, skót, walesi és ír történelmét áttekintve, amelyeket a mindenkorai hatalom (uralkodó, kormány, egyházi vezető) írt elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Persze, ahogyan a keresztény Európa minden országában, úgy Angliában is még régebbre, legalább a 11. század elejéig nyúlnak vissza e sajátos alkalmi istentiszteleti formák, országos könyörgések. Ezek szisztémáját Angliában előbb a 13. század végén, a franciák és a skótok elleni háborúk idején, majd főképpen a reformációt követően, I. Erzsébet (1558–1603) idején pontosították. Rendszeresen, évente akár több alkalommal is elrendelhettek ilyeneket. A protestánsná vált országban gyakran a katolikusok valós vagy vélt konspirációinak megakadályozása miatt írtak elő könyörgő, az effélék leleplezését követően pedig hálaadó alkalmakat. A durhami kutatócsoport legújabb, összefoglaló kézikönyvei számon tartják, hogy az 1530-as évektől kezdve 1947-ig, az utolsó hivatalos nemzeti imánapiig (amelyet követően, egészen máig, az anglikán egyház továbbra is kezdeményez hasonlókat) közel 900 alkalommal rendeltek el angliai nemzeti alkalmakat, 1707 után pedig nagy-britanniai istentiszteleteket is, gyakran külön meghirdetve skót, walesi, illetve ír alkalmakat.⁷

² Lásd különösen ZAKAR 1998a; ZAKAR 2001; ZAKAR 2003.

³ FAZAKAS 2011a; FAZAKAS 2012a; FAZAKAS 2017.

⁴ Lásd ehhez újabban BENKŐ 2017a; BENKŐ 2017b.

⁵ A projekt címe: *British state prayers, fasts and thanksgivings (1540s–1940s)*

⁶ KITCHING 1985, 241–243; MEARS 2010, 47.

⁷ Lásd WILLIAMSON, TAYLOR, RAFFE, MEARS 2013–2018.

Bár a durhami projektet megelőzően is íródtak tanulmányok a témában, a mostani kutatás irányítói szisztematikus feltárásba kezdtek. Többen foglalkoznak a primer szövegekkel: azokkal a dokumentumokkal, országos bűnbánó vagy hálaadó könyörgésekkel és egyéb írásokkal, amelyeket a hatalom írt elő (kötelezővé tett vagy ajánlott) a közösségnek. Az adott eseményekre, krízisekre való reakciók gyorsaságának szükségessége miatt a kiadott imák szövegei meglévő minták és formulák alapján készültek, azaz kevés változtatással terjedtek: nyomtatásban és/vagy kéziratban. Az angliai imaszövegek (hasonlóan más európai országokban készültekhez) könnyen kezelhető formátumúak, rendszerint kis terjedelmű (egyleveles vagy valamivel hosszabb, de legfeljebb néhány íves) nyomtatványok voltak. Külön kiadványban gyakran kísérték magyarázó prédikációk, valamint – ahol nem volt képzett lelképítész – a laikusok számára kiadott homíliáskötetek, rövid, felolvasható prédikációmagyarázatok is.

A kutatók foglalkoznak a különböző alkalmakra írott, kéziratban terjesztett vagy nyomtatásban megjelent könyörgések megalkotásának mechanizmusával. Vizsgálják a kiadott imák példányszámát, a terjesztés módját, illetve az előírt országos imádságok, bűnbánatok, hálaadások alkalmait, liturgiáját, az ezeken részt vevők számát, valamint a közböjtök és az országos könyörgő napok szabályozott menetének rendjét. (Például: mennyi ideig és milyen rendszerességgel tartottak ilyeneket egy-egy krízis alkalmával; utólag milyen rendszerességgel emlékeztek egy-egy korábbi eseményre, s másokra miért nem; miképpen szervezték meg és érték el a hívek részvételét stb.) Igyekeznek megismerni ezen alkalmak liturgiájának tényleges hatását: a könyörgés, bűnbánat és böjt, illetve a hálaadás gyakorlásának és a templomok látogatásának hatékonyságát, gyakran az érdektelenséget, a templomkerülést, valamint az emiatti szankciókat. E speciális alkalmaknak az is a jelentősége, hogy az országos könyörgő vagy hálaadó imádságok elmondásával, a kollektív böjt és bűnbánat tartásával a közösség bármely tagja – ha amúgy semmilyen hatalmi szinten nem rendelkezett befolyással – úgy értelmezhetette, hogy beleszól az országos politikába.⁸ Az angliai kutatók összehasonlító vizsgálatokat is inspirálnak: az eddigi, elszórt európai és amerikai kutatások összefogását tűzte ki célul egy néhány éve tartott jelentős nemzetközi konferenciájuk Durhamben.⁹

Az országos könyörgések, hálaadások és kollektív böjtök történetét vizsgálva szükséges utalni az őskeresztényekre, akik számára (több szentírási igehely, például az 1Tim 2,1–3 és a Tit 3, 1–3,8 nyomán) fontos volt az uralkodóért, az előljárókért mondott imádság. Ez a gyakorlat a középkori liturgiai hagyományban szintén ismert volt, ahogy a fentebb már említett, nagyobb közösséget (várost, nemzetet stb.) ért csapásért való könyörgő körmenet, megalázkodás, böjt, illetve a megszabadulásért mondott dicséret és hálaadás. A kora újkori protestáns, főképpen a szigorú kálvinista tradíciókat követő közösségek egy része csupán az efféle hálaadó és böjtalkalmakat hagyta meg a keresztény ünnepek sorában

a vasárnapokon kívül, a többi ünnepet (sokszor a húsvétot és a karácsonyt is, nem csupán a szentekre való emlékezést) kiiktatták a naptárból.

A fent részletezett speciális könyörgő, bűnbánati és böjti alkalmak gyakorlata az ószövetségi deuteronomista teológiára épül, az e teológiát reprezentáló bibliai helyekhez kapcsolódva írták elő az országos imák liturgiáját és fogalmazták meg szövegét. Ez azt jelenti, hogy már a reformáció előtt, de főképpen azt követően évszázadokig az angliai és más európai (például a magyarországi), illetve újvilági protestáns közösségek elterjedt értelmezése szerint nemcsak az egyének, hanem a közösség bűne és háládatlansága is haragra gerjeszti az Urat, ezért rendeli el már a földi életben a büntetést: természeti csapást, járványt vagy katonai támadást, politikai elnyomást és más kríziseket. Ezek viszont kiválthatják, hogy a bűnös közösség visszatérjen urához, illetve az e krízis idejére rendszeresített imádkozás, a közösség megalázkodása, a bűnbánat gyakorlása, böjtölés és az ehhez járuló alamiználkodás kiengesztelheti Istent. Ezért a csapásokat az angol imádságmagyarázatok időnként „mennyei tanároknak” nevezték, mint ahogy a 16. században a Német-római Birodalomban és másutt, így Magyarországon is ismert török elleni imák egy részében szintén azt lehetett olvasni (Luther és más teológusok szövegeiben), hogy a török „a mi tanítómesterünk”: megtanít minket visszatérni az Úrhoz.¹⁰

Az országos ima-, böjt- és hálaadási alkalmak rendszerének alapos feltárását még a forrásgazdag nagy-britanniai közegben is nehezíti, hogy Európa-szerte esetleges volt a fennmaradása ezeknek a sokat használt imáknak. Gyakran nemcsak maguk a szövegek ismeretlenek, hanem külső forrásokból sem tudhatunk meg sokat nyomtatásuk és terjesztésük történetéről, illetve az adott könyörgési alkalomról. A brit kutatás magyarországi adaptálási kísérlete során, illetve egyéb nemzetközi párhuzamokat figyelembe véve még inkább azt tapasztaltam, hogy hazai vonatkozásban igen kevés forrásunk van a kora újkortól a 20. századig. Nemcsak, hogy alig tudunk konkrét alkalomra írott országos imádságos szövegről, hanem az efféle alkalmak hazai szisztémájáról és rendszerességéről is töredékesek az információink. Nem ismerjük, hogy ténylegesen hány ilyen alkalmat rendeltek el az évszázadok során, s mi volt ezeknek a menetrendje. A 17. század elejére irányuló próba-fűrészem azt bizonyította, hogy Bethlen Gábor 1619-es hadjáratához és 1620-as királyválasztásához kapcsolódó nemzeti böjt és országos imádság forrásainak egy része ugyan véletlenül fennmaradt, és valamelyest rekonstruálható annak mechanizmusa, hogyan rendelte el az egyházi és a világi hatalom, ám nem sokat tudunk például arról, hogy ténylegesen hol és miképpen zajlottak ezek az alkalmak és mi volt ezekre a reakció.¹¹ Persze, a magyarországi előírás, megszövegezés és terjesztés módja bizonyosan nem volt annyira egységes, rendszeres, illetve kiforrott mechanizmusokon alapuló, mint amilyen például a nagy-britanniai gyakorlat. Ennek okai között tarthatjuk számon a mohácsi csata, illetve Buda bevétele után széttagolt Magyarországot. A Hódoltság területén nyilvánvalóan e téren sem jöhetett szóba valamiféle szisztematikus egyházi vagy világi irányítás; a 17. század elejétől református fejedelmek irányította erdélyi gyakorlat pedig az országos könyörgési

⁸ Vö. MEARS 2012.

⁹ *National Worship in International Perspective: State Prayers, Fasts and Thanksgivings since the Sixteenth Century*, An International Conference, Durham University, 12–14 April, 2010.

¹⁰ Lásd ehhez ÖZE 1991; IMRE M. 1995, 98–107, 125–143.

¹¹ Erről bővebben írtam: FAZAKAS 2011b; FAZAKAS 2012a.

alkalmak rendje kapcsán is markánsan különbözött a katolikus befolyás alatt álló Habsburg uralkodói udvar által irányított királyi magyarországi szokásoktól.

Ahogy fentebb említettem, a durhami projekt négy évszázad közel 900 alkalmát tartja számon. Magyarországon viszont a kora újkortól a 20. századig alig termelt ki adatbázisba foglalható eredményt a témakörrel csak áttételesen foglalkozó egyház- és művelődéstörténet-írás. Ennek részleges pótlása egy további kutatási program része lesz. Ám az 1849-es alkalomról szóló, az alábbiakban bemutatandó kortárs és utólagos reakciókat elemezve felfigyelhetünk arra, hogy a 19. század közepi Magyarországon már bizonyosan szokatlannak és anakronisztikusnak tűnt a nemzeti böjt és országos imádság meghirdetése. Bár a téma további, alapos feltárást igényel, úgy tűnik, hogy hosszú ideje, legalább a 18. század közepe óta nagyrészt ismeretlen, illetve ritka volt az efféle kezdeményezés, legalábbis országos szinten. Bizonyos régiókban és egyes felekezeti közegekben, így az Erdélyi Református Egyházban valamivel jobban érzékelhető a speciális könyörgő alkalmak kontinuitása.

3. Az 1849. nyári országos imádság, nemzeti böjt és keresztes hadjárat

Mint ismert, a Magyarországra betörő orosz intervencióra reagálva az 1849. május 18-i debreceni kormányülés négy rendeletet fogalmazott meg és adott ki aznap dátummal. Ezek arról szóltak, hogy május 27-től három héten keresztül a különböző felekezetek papjai és lelkészei könyörgésre és böjtre buzdítsák híveiket az egész országban. Ezzel készüljenek a rendeletekhez csatolt imádság szövegében nyolcszor ismétlődően „vad ellenség”-nek nevezett, a rendelet indoklása szerint a vallások szabadságát megtörni készülő orosz intervenció sereg ellen.

A rendeleteket és az imádságot, szokás szerint, a kormány hivatalos lapjában, a Közlönyben tették közzé, kivételes megerősítésképpen több napon keresztül. Pontosabban először (talán már 18-án pénteken, vagy másnap, 19-én) önállóan, egy külön álló, a lap fejléce nélkül megjelentetett, lapszám és kiadási dátum nélküli, egyleveles, Közlöny méretű és hasábszerkezetű, de sem az újság fejlécét, sem más híreket nem közlő, önálló nyomtatványon jelentették meg a négy rendelet szövegét, *A' muszka közeledésére vonatkozó kormányrendeletek. (A' Közlönyből.)* címmel. Aztán május 22-én kedden, 23-án szerdán és 24-én csütörtökön, immár a Közlöny integráns részeként, más közleményekkel együtt szerkesztve adták ki a rendeleteket, mindhárom alkalommal az első két lapon. Az alábbi címeiken közölték ezeket:

- I. *A minisztertanács előterjesztése a kormányzóhoz, és a kormányzó jóváhagyása. 1849. május 18.* (A minisztertanács tagjainak aláírásával; a jóváhagyás Kossuth Lajos és Szemere Bertalan aláírásával.)
- II. *A magyar nemzet ünnepélyes óvása az orosz avatkozás ellen. 1849. május 18.* (Kossuth és Batthyány Kázmér aláírásával.)
- III. *A vallás és közoktatási miniszter felszólítása s illetőleg rendelete a haza minden felekezeti lelkészeihez. 1849. május 18.* (Horváth Mihály aláírásával – e felszólítás részletesen tárgyalta a vallási szertartások módozatait); e rendeletekhez csatolták a *Könyörgést*.

IV. Szemere Bertalan rendelete a kormánybiztosoknak, fő- és alispánoknak és a Hajdúkerület főkapitányának.¹²

Jelen vizsgálatunk szempontjából a harmadik rendelet a legfontosabb. A szöveg előbb történelmi példákkal bizonyítja, hogy az orosz hadsereg nemcsak a hazát, hanem a katolikus és a protestáns vallásokat és a lelkiismereti szabadságot is fenyegeti. Majd konkrét liturgikus és paraliturgikus alkalmakat részletez hat pontban. Egyrészt előírja, hogy május 27-től három héten keresztül vasárnaponként, az első két hétben pedig még csütörtökönként is (tehát összesen öt alkalommal) a különböző felekezetek papjai és lelkészei a harc folytatására buzdítsák a népet, lelkesítő beszédekkel, valamint a rendelethez mellékelt könyörgés szövegének felolvasásával, elmondásával. Másrészt arra szólítja fel a római és a görög katolikus papokat, hogy körmeneteket tartsanak a megnevezett három hét vasár- és ünnepnapjain, valamint a két első csütörtökön, könyörögve a győzelemért, illetve a nép buzgalmaért, kitartásáért, áldozatkészségéért. Harmadrészt június 6-ára szerdára országos nemzeti böjtot hirdet, amelyet minden felekezet lelkészeinek kötelessége a hívek tudtára adni, hogy ezzel is Isten segítségét lehessen elnyerni. Negyedrész a rendelet arra szólítja fel a papokat és lelkészeket, hogy a rendelethez mellékelt imádságot „az isteni szolgálat alkalmával mindennap” (!), a katolikusoknál a mise, illetve a vecsernye után olvassák fel „érthető s buzdító hangon” a nép előtt. Ötödször, a könyörgés befejeztével húzzák meg a harangokat, illetve a nap folyamán még egyszer, „hogy azok megható zengetésének árján küldjék fel a hívek áhitatos keblük utófohászait a népek istenéhez, áldást kérve le igazságos fegyvereinkre”. Végül, hatodszor, felszólítja a papokat és lelkészeket, hogy „a vallás mindenható szózatával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadságnak megoltalmazására, hogy a béke napjai, isten dicsőségére mennél hamarabb bekövetkezzenek”.¹³

A fentebb bemutatott nemzetközi kutatási projektben gyakran feltett kérdés, hogy az egyes krízisek esetén kitől származott az országos imádság előírásának ötlete, illetve ki fogalmazta meg magát a szöveget. Azokban az országokban és időszakokban, ahol és amikor szisztematikus volt a böjtök és imaszövegek elrendelése és megszövegezése, szinte mindig állandó felelőst találunk az uralkodói vagy kormányzati apparátusban, illetve az egyházi vezetésben. Viszont mivel 1849 nyarán Magyarországon meglehetősen esetlegesnek és a kortársak számára ismeretlennek tűnt ez a gyakorlat, azaz nem volt rendszerszerű és hagyományra épülő a kibocsátás, nem lehet teljes pontossággal rekonstruálni e rendeletek kiötlésének és megszövegezésének folyamatát.

Míg Gracza György és a szabadságharc történetét feldolgozó több későbbi munka szerint a rendeletek kiadása és a keresztes háború szervezése Szemere indítványára történt,¹⁴ addig Horváth Mihály csanádi püspök, a Szemere-kormány vallás- és közoktatási miniszterének

¹² A negyedik rendeletnek hosszú címe van, itt csak összefoglalóan közöltem. A Közlönyben 1849 májusában többször kiadott rendelet szövegétől csupán számunkra lényegtelen apróságokban tér el az utólagos kiadás (PAP D. 1869, 452–458), ebből idézem. A III. pontot, Horváth Mihály rendeletét – az imádság nélkül – újabban szintén közzéteszi: GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, 131–135.

¹³ Az idézetek forrása: PAP D. 1869, 456–457.

¹⁴ GRACZA 1898, 899, 906, 964.

utólag írt, 1865-ben megjelent történeti munkája szerint Kossuth javaslatára. Horváth e könyvében azt írja önmaga szerepéről szólva egyes szám harmadik személyben, hogy „felszólítást intézett a haza minden felekezeti lelkészeihez, melyben figyelmeztetett őket, miként bánt a muszka hatalom a magától különböző vallásokkal mindenütt, hol fegyverrel győzött, inté őket, hogy a vallás hatalmas szónokával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadság megőrzésére, s a polgári hatóságok által a népfelkelést illendőleg kiadandó rendeletek pontos teljesítésére”.¹⁵ Horváth rendeletét és imáját több nyelvre lefordították, a román nyelvű kinyomtatásról maga gondoskodott.¹⁶

A négy rendelet, illetve az imádság szövegének megfogalmazása és retorikája igen közel áll egymáshoz, bár ez inkább csak azt jelentheti, hogy egyetlen közös beszédterben, talán a minisztertanács ülésén fogalmazódtak a szövegek, és nem feltétlenül azt, hogy mindegyik megfogalmazását egyetlen személyhez kell kötni. Horváth Mihály utólag azt írja, hogy a II. rendelet, vagyis a „szenvédélyes óvás” „Kossuth tollából folyt”.¹⁷ Ez lehet igaz, de lehet utólagosan a saját felelőssége csökkentését célzó háritás is. Ugyanis Horváth történeti munkája az 1849. májusi rendeletek kapcsán és a diplomácia ez időszaki elhanyagolása miatt, ahogyan másutt is, bírálóan beszél Kossuth tevékenységéről, valamint a júniusi keresztes háború kezdeményezéséről, meghirdetéséről.¹⁸ Ahogyan alább, az 5. pontban látni fogjuk, utólag, a szabadságharcot követő évtizedekben íródott számos további visszaemlékezés szerzője is sokkal szkeptikusabb álláspontot foglal majd el az 1849. májusi rendeletek hatékonyságával kapcsolatban, mint ahogy arról egykor, részben ugyanazok a személyek, a szabadságharc hevében vélekedtek.

A keresztes háború június 27-i meghirdetését közre adó rendeletet (*A nemzet kormánya a néphez!* címmel) Kossuth mint kormányzó, valamint az összes miniszter aláírta.¹⁹ Az ugyanekkor kiadott, *Magyarország minden hitfelekezeti lelkészeihez* című, a május 18-i szövegre többször visszautaló, azzal több helyen megegyező és hasonló célú emlékeztető rendeletet Horváth Mihály jegyezte. A miniszter a rendeletek terjesztésének gyakorlati szempontjaira is hangsúlyt helyezett. Felhívta a papság figyelmét, hogy ne a szokásos módon, az egyházmegyei hatóságoktól várják a rendeleteket, mert az igen lassú, hanem most így fogadják, hogy ő mint miniszter adja ki. „S ki a veszélyes időben rendes formákhoz akarna ragaszkodni, az csak gyávaságát, hazája s vallása iránti közönyösségét és hűtlenségét igyekeznék elrejtteni a rendes formáság palástja alá.”²⁰

A rendeletek kezdeményezőinek és megszövegezőinek pontosítására egyrészt az 1849. nyári országos böjti és imaalkalom kivitelezésének alaposabb megismerése céljából lenne szükség. Másrészt azért, mert úgy tűnik, nemcsak a négy szöveg beszédmódja hasonló, hanem az is összeköti ezeket, hogy nem különülnek el élesen a gyakorlati és az ideológiai

hangsúlyaik. Vagyis a Horváth által jegyzett rendelet úgy beszél az országos könyörgési, illetve böjti alkalmak vallásos összefüggéseiről, hogy szóba hozza az intervencióval való szembenállás katonai-politikai oldalát is. A Szemere által jegyzett rendeletekben, főképp a negyedik szövegben pedig úgy kap egyszerre szerepet a két szempont, hogy az abban megszólított kormánybiztosokkal, fő- és alispánokkal, illetve a hajdúvidéki főkapitánnyal tartatja be a Horváth által előírt böjti- és imarendeletet, felszólítva őket, hogy biztassák az embereket az imaalkalmakon való részvételre, valamint szervezzék meg a gyakorlati védekezést is.

4. Kortárs reakciók

Az 1849. nyári nemzeti böjti és országos könyörgés nemcsak a kormány *felhívási és elrendelési* szisztémája összefüggésében vizsgálendő, hanem fent, a 2. alfejezetben bemutatott brit kutatás kérdései nyomán az is fontos lehet, hogy milyen hatékonysággal tudták *fenn-tartani* ezeket az alkalmakat a szabadságharc utolsó időszakában (vagy elmaradásuk esetén szankcionálni a renitenseket). Szintén érdekes, hogy miként reagáltak a meghirdetésre a kortársak, s milyen szerepe volt mindebben az egyházi, illetve a világi propagandának. A 17. század elejével foglalkozó saját korábbi mélyfúrásom²¹ kevésbé tudott ilyen forrásokkal számolni. Az 1849-es alkalom vonatkozásában azonban meg lehet mutatni néhányat a különböző beállítottságú, politikai és felekezeti hovatartozású kortárs szerzők eltérő regiszterekből származó, a korábbi szakirodalom számára külön-külön ismert, ám – főképpen az utólagosan keletkezett értelmezésekkel összehasonlítva – nem vizsgált szövegekből.

4.1. Támogató vélemények

Az Esti Lapoknak 1849 első hónapjaiban Debrecenből, majd április végétől Pestről dolgozó, utóbb már a Pesti Hírlapot is szerkesztő Jókai Mór 1849-es politikai és újságírói munkájáról, sajátos ellenzéki, illetve részben kormánytámogató tevékenységéről bőven szólt és sokféle véleményt fogalmazott meg a szakirodalom. Ezekkel nem foglalkozom, most csupán Jókainak arra a néhány májusi és júniusi cikkére utalok, amelyek közvetlenül vagy közvetetten az országos imádság, böjti és keresztes háború melletti *lelkészként* értelmezhetőek. Ahogyan a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Szekeres László összefoglalóan írja: Jókai „megkongatta a vészharangot, »keresztes hadjáratra« buzdított, s megdöbbenve visszahangozta a kormány kétségbeesett erőfeszítéseit”.²²

Jókai a Pesti Hírlapban május 12-én indított *Levelek Debrecenbe* című sorozatának IV., május 22-re datált, az újságban két nappal később közölt cikkében Buda visszavételét üdvözölte örömmel. Az írás többször visszatér arra a számos bibliai szövegrészen alapuló toposzra, amely szerint Isten segítségének, pajzsával nyújtott védelmének, a magyarokkal együtt való küzdésének köszönhetően lehetett elérni a hadi sikert. A cikket befejező kegyes

¹⁵ HORVÁTH M. 1865, 87.

¹⁶ MÁRKI 1917, 474. és 475. jegyzet.

¹⁷ HORVÁTH M. 1865, 88.

¹⁸ HORVÁTH M. 1865, 80–86. – Viszont például Gracza a május 18-i rendeletek kezdeményezését Szemeréhez köti: GRACZA 1898, 906, 964. – Lásd még MÁRKI idézett könyvének IX. fejezetét.

¹⁹ Közlöny, 1849. június 28. (143. sz.), 533. – A szövegek utólagos kiadása: PAP D. 1869, 480–485.

²⁰ Közlöny, 1849. június 28. (143. sz.), 534. – A szöveg utólagos, apróságokban eltérő kiadása, innen idézem: PAP D. 1869, 491–495, az idézet 494.

²¹ FAZAKAS 2012a.

²² JÓKAI 1980, 572. – Mint a következőkben látni fogjuk, Jókai számos cikkében, regényében és visszaemlékezésében írt az 1849. május–júniusi országos ima- és böjtalkalomról, mind a szabadságharc idején, mind utólag. E sokféle regiszterhez tartozó szövegek közötti kapcsolatokra a kritikai kiadások jegyzetei elég pontosan felhívják a figyelmet, így azokra is támaszkodtam a kutatás során.

szóhasználat a transzcendensnek az emberi életbe beavatkozni képes hatalmára hívja fel a figyelmet: „E perc óta pietista vagyok. S bár mi történjék, ember hatalmától nem féltém Magyarországot többé.”²³ Szintén lelkesítő, imádság jellegű Jókai *Adja Isten!* című június 4-i cikke, bár ebben nem volt közvetlen utalása az országos könyörgés alkalmára.²⁴

A kormányrendelet mellett legerőteljesebben kiálló, azt propagáló Jókai-cikk június 6-án, az országos böjt napján jelent meg *Közelget a végső elkeseredésnek harca* címmel.²⁵ Ebben a szerző – részben a május 18-i rendelet érvelését visszahangozva – vallásháborúként beszél az orosz támadásról, hiszen szerinte az „örült” osztrák császár pogány seregeket hívott be Magyarországra. Számos ószövetségi zsoltár és más bibliai szöveg nyomán a pogány népek támadását közvetlenül Isten ellen valóként értelmezi Jókai szövege (szintén a rendelet gondolatmenetére emlékeztetően), ezért a védekezést kétség nélkül jogosnak és megkérdőjelezhetetlennek tartja. Egyszerre biztat minden felekezethez tartozót könyörgésre, böjtre, a templomi „szent lobogók” elővételére, valamint keresztes háborúra, metaforikusan és ténylegesen felfegyverkezésre, hagyományosan mártíriumként értelmezve a szent küzdelemben való részvételt:

„légy éberem, fegyverezd fel magadat mindenható haraggal. Templomod ellen jó a háboru, csinálj templomaidból várakat, harangjaidat öntsd meg ágyuknak. Szedd le a körörszót és a csillagot tornyod tetejéről s vidd csatába zászló gyanánt s ne tüzd addig a helyére vissza, míg a pogány had vére folyamaid vizeit pirosra nem festi. [...] Az isten megőrzi hiveit s a kik a szent csatában elesnek, azoknak lelkei tisztán jutnak az égbe.”²⁶

A keresztes hadjárat június 27-i meghirdetését követően, június 29-én megjelent *Ma ünnep van, imádkozzatok...* című cikkében Jókai – az előbb idézethez hasonlóan – „A haza veszélyben van. Fegyverre! fegyverre! minden honpolgár!” felszólításokkal kezdődő rendelet²⁷ szövegére alludálva fogalmazta meg buzdítását. A szerző így fejezte be rövid írását: „Férfiak! Fegyverre!... Nők! Imára!... Isten nevében!... A haza nevében!... Győzelemre!...”²⁸

A kortárs reakciók alapján úgy tűnik, hogy a protestáns és katolikus papság egy része támogatólag lépett fel, s azonosulni tudott a május 18-i rendeletek kihirdetésével, az imádsággal, körmenetek tartásával és a védekező háború melletti buzdítással. A május 18-i rendeletalkotás kihirdetése után nem sokkal következett pünkösdi ünnepe. A Közlöny tudósítása – minden bizonnyal propagandisztikus céllal is – a debreceni református és katolikus reakciókról számol be, egyértelművé téve, hogy az istentisztelet, illetve a mise minden szempontból megfelelt az előírtaknak. A cikk először Könyves Tóth Mihály debre-

ceni lelképásztor nagytemplomi igehirdetéséről tudósít, hangsúlyozva, hogy „[e]gyszerűen ’s mégis olly szépen magyaráztattak meg a nép előtt a kormány az azon rendeletei, miket legujabban az oroszok betörését illetőleg kiadott”. A beszámoló szerint a lelkész a prédikációban buzdította a híveket, megindokolta, miért kell betartani a június 6-i böjtöt minden jó protestánsnak, s elmondta, hogy a támadó oroszok nemcsak a hazát, hanem a vallást is fenyegetik. Ezt követően a katolikus templomban elhangzott miséről ír röviden a tudósító. Eszerint Molnár prépost „hathatós beszédet tartott a hívek előtt, ’s az ünnep mindkét napján egyházi menet tartatott”. A cikk tanúsága szerint a fent, 3. alfejezetben idézett május 18-i rendelet harangszóra vonatkozó pontja is betartatott. A Közlöny olvasó közvélemény számára mintaként bemutatott, debreceni „vallásos buzgóság”-ról szóló beszámolót azzal a derűlátó összegzéssel zárta a cikkíró, hogy „ha a pünkösdi ünnep másutt is illy buzgósággal és lelkiismeretesen ünnepeltetett, nincs kétségünk, hogy a magyar nép – melly eddig is első helyet vívott magának Europa küzdő népei közt – tömegestől fog szembe szállani bármikor, bármelly szolgálataival a zsarnok hatalomnak”.²⁹

A részletes május végi debreceni tudósításon túl érdemes még a szabadságharc eszméit folyamatosan támogató Gonczeczky János mezőhegyesi mártír pap példáját is megemlíteni. Zakar Péter tanulmánya (mely a forradalmi szemléletű papokkal és lelkészekkel szembeni utólagos Habsburg-megtorlásokról szól) egy kihallgatási vallomásból idézi, hogy Gonczeczky 1849 júniusában ötször vezetett körmenetet, amelyeken a magyarok győzelméért könyörögtek, illetve a pap felolvasta a szószékről az orosz intervencióval szemben megfogalmazott proklamációt és imádságot.³⁰

4.2. Kritikus álláspontok

A lelkészek és papok támogató hozzáállásán, illetve az újságírók propagandisztikus munkáján kívül ellenvélemények is megfogalmazódtak. Marczali Henrik *Horváth Mihály emlékezete* című írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy az imára, böjtre és keresztes háborúra buzdító rendelet részint „Petőfi gúnyját” váltotta ki, részint a különböző felekezetek lelkészeinek általános tiltakozását: „A protestánsok, mint az öreg Szoboszlai Pap István superintendens írja a miniszternek, fennakadtak ama kifejezésén, hogy keresztet ragadjanak”³¹ és épen Debreczenben nagy volt e miatt az elégedetlenség. Katolikus részről pedig sérelmesnek találták, hogy a kormány püspökök mellőzésével egyenesen a lelkészekhez fordul.³² A papság itt hivatkozott kritikus véleményére vonatkozó példákat alább is fogunk látni, ezért most csak azt említem, hogy Petőfi gúnyos megjegyzéseként Marczali talán

²⁹ *Pünkösdi ünnepén Debreczenben*, Közlöny, 1849. május 30. = GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, 135–136.

³⁰ ZAKAR 1999; ZAKAR 2000.

³¹ A más felekezetek iránt toleráns, de katolikus papként mégiscsak elsősorban a római egyház gyakorlatát és vallásos gesztusait alkalmazó és azokat előtérbe Horváth Mihály miniszter egyházpolitikájáról lásd például MÁRKI SÁNDOR idézett könyvének IX. fejezetét. – A keresztet való viszonyhoz lásd az alábbi összefoglaló tanulmányt: KÓSA LÁSZLÓ, *A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál* = KÓSA 2011, 15–33.

³² MARCZALI 1910. – Szoboszlai Pap szabadságharc alatti szerepéhez lásd GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, 49–52. – Szoboszlai Pap 1786-ban született, tehát 1849-ben 63 éves volt, ezért írhatja Marczali „öreg”-nek. 1855-ben hunyt el.

²³ JÓKAI 1980, 264–265.

²⁴ JÓKAI 1980, 278.

²⁵ A kritikai kiadás jegyzete is azt jelzi, hogy „Jókainak ez az írása a cári beavatkozás elleni »ünnepélyes óvást« visszahangozza”, vagyis a május 18-i kormányrendelet szövegét is szorosan követi. JÓKAI 1980, 1076.

²⁶ JÓKAI 1980, 297–298.

²⁷ PAP D. 1869, 480.

²⁸ JÓKAI 1980, 430.

az Arany Jánoshoz írott 1849. július 11-i mezőberényi levelében foglaltakra utalhatott. Petőfi itt a két héttel korábban meghirdetett keresztes háború kapcsán írja:

„Kedves barátom, az napon, melyen hirdettük a népgyűlést, amelyre föllovalt volt bennünket Kossuth, hogy fanatizáljuk a pesti népet a főváros környékén vivandó véres, elhatározó, utósó lehelletünkig tartó csatára, hol Kossuth maga is jelen lesz, s ha kell, meghal Pest romjai alatt stb. mint ő maga mondá: ugyanaz napon adta tudtára a kormány a fővárosi népnek – hegedűszóban persze – hogy esze ágában sincs Pest környékén harcolni, még kevésbé otthagyni becses fogát, hanem az első bokor zörrenésére el fog eblábalni világtalan világig, hol Árpád óta nem volt ellenség, s hol hazamentő irhája nagyobb biztosságban lehet.”³³

Petőfi azonban néhány héttel korábban még lelkesedést mutatott, és a *Föl a szent háborúra* című, 1849. június 20–30. közé datált versében buzdított a keresztes háborúra.³⁴

A politizáló írók nyilvánosságnak szánt munkáin, az újságokban propagandisztikus tevékenységet folytató szerzők szövegein túl ismerünk néhányat a szabadságharc idején magáncélra szánt feljegyzésekben olvasható álláspontok közül. A későbbi irodalomtörténész, könyvtáros, bibliográfus Szinnyei József, aki 1849-ben Komárom védője volt, katolikus vallása ellenére is kissé cinikus véleményt fogalmazott meg a szabadságharc alatt vezetett naplójában: „Június 6. Mai napra van hirdetve az országos böjt, mi azonban húst ettünk, azt tartván, hogy a katonának úgyis van elégszer böjtje, midőn nincs mit ennie.” A mondatot Zakar Péter is idézte tanulmányában, és helyesen, bár a kontextus alaposabb bemutatása nélkül azt feltételezte, hogy Szinnyei talán „általános vélekedést jegyzett fel naplójába”.³⁵ Akad ugyanis erre további példa, hiszen hasonló volt Szinnyei véleményéhez például a szintén római katolikus Nagy Iván, a későbbi neves történész szabadságharcos naplójának megjegyzése: „Itt [Világoson] ért az e napra [1849. június 6.] kormányilag elrendelt országos böjt, melynek annál könnyebb volt eleget tenni, mivel nem is volt kenyéren kívül egyebünk.”³⁶

A pápakovácsi plébános, Vidovics Ágoston szintén vezetett naplót a szabadságharc idején. A szöveg modern kiadásának sajtó alá rendezője jelzi, hogy e szövegek ma lapanganak, s csupán azt a szövegváltozatot ismerjük, amelyeket Vidovics 1850–52-ben készített a korábbi írásai alapján, kisebb kommentárokkal és kiegészítésekkel, beledolgozva a szöveget a pápakovácsi plébánia historia domusába.³⁷ Gondolatmenetének vizsgálatakor tehát érdemes arra ügyelni, hogy az általunk hozzáférhető álláspontja, legalábbis részben, utólagos nézőpontot is tükrözhet.

Vidovics 1849. május–júniusban gyakran foglalkozik az országos imádság és a keresztes háború kérdésével. Számos helyen fogalmazza meg a saját és környékbeli paptársai reflexióit a Honvédelmi Bizottmány rendeleteiről, illetve az egyházak és az állam viszonyának

kérdéséről. Például május 24-én fenntartással fogadja, hogy Horváth Mihály kultusz-miniszter „az Iskola tanítóktól, de még a katolikus püspököktől [sic!] is hódolást kíván a függetlenségi Actára”.³⁸

Vidovics feljegyzései hozzájárulhatnak a 2. alfejezetben bemutatott brit kutatási projektben gyakran előkerülő disztribúciós szempont vizsgálatához is. Naplója ugyanis információkat nyújt ahhoz, hogy miképpen történt meg az országos imádságok elrendelése és terjesztése, illetve milyen reflexiókat fogalmaztak meg a kortársak: jelen esetben egy falusi plébános az állami apparátus által elrendelt könyörgéssel szemben. Vidovics május 28-i, pünkösdi hétfői bejegyzése az utóbb idézett véleményéhez képest is erősebb ellen-érzésekről tanúskodik:

„Már keresztes háborút is parancsolnak – kezünkhöz küldték a rendeletet. – Estére a második lytánia után Gannára mentem bús szívvel conferálni mit tegyünk az országosan parancsolt nem is imádságokkal, hanem szidalmakkal, melyeket nem is hagyhat helybe, hanem kénytelen is kárhóztat Anyaszentegyházunk? Ugy találtam, hogy e részben egyet ért velem Bakacs Úr, mint szomszéd Plébános, és ebben volt egy kis vigasztalásom.”

A beszámoló azzal folytatódik, hogy Vidovics másnap Gannáról átment a közeli Páparra, ahol Koroncz László esperesnél több plébánossal együtt vitázott az országos imádság megítéléséről. Feljegyzései arról tanúskodnak, hogy volt olyan kollégája, aki szerint a forradalom miatt kell „engedni és el végezni” az előírt könyörgéseket. Más valaki azonban éppen a nem megszokott, azaz nem az egyházi hierarchia rendszerén keresztül, hanem állami úton érkező felszólítás rendje miatt kifogásolta a rendeletet: „Nem kell elvégezni; mert nem a rendes úton jött, a[z egyház]megyei intézkedést el kell várni.” Vidovics az egyház 1848. óta fennálló, a XX. törvénycikkbe foglalt függetlensége megbomlásának veszélyére is hivatkozva írta le saját véleményét: „Pápán örül minden lélek a függetlenségnek. Örülnénk mi is, ha egyházunk szabad, és független volna! Dehát szabadság függetlenség nélkül, függetlenség e az, hogy Honvédelmi Bizottmány, a Püspök Kart el kerülvén nem imádságot, hanem szitkot ad szájunkban?” Miután pedig hazatért Pápakovácsiba, május 29-i datálással Páparól levelet kapott, „mellyben Martonfalvai Szolga Biró fel szállit bennünket a vármegye nevében, hogy hazafiúi buzgalmunknál fogva hirdessük ki a czélyba vett keresztes háborút, úgy amint az meg van rendelve a Debreczeni országgyűlés által a Közlönybe 112. szám. Május 23-án 1849.”³⁹ Vidovics a naplójegyzetei átmásolásakor (átdolgozásakor?) jelezte, hogy „meg van még ma is” a szolgabírónak ez a levele, és szó szerint idézte is azt: „A Közlönynek ide mellékelte 112-ik számát Megyei utasítás következtében tisztelendő lelkész urakkal siettek közölni a végből, hogy az abban

³⁸ VIDOVICS 1997, 61.

³⁹ VIDOVICS 1997, 62–63. – Vidovics és más papok valódi független egyházat akaró véleményének kontextusáról lásd KÓSA László, *Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon*, illetve, protesztáns vonatkozásban: *A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban* = KÓSA 2011, 118–126; 127–140.

³³ PETŐFI 1967, 509.

³⁴ PETŐFI 2001, 1115–1118.

³⁵ ZAKAR 1998b.

³⁶ NAGY I. 1998, 96.

³⁷ VIDOVICS 1997, 8.

foglalt hivatalos rendeleteket a népnek haladék nélkül ki hirdetvén, és kellő képp megmagyarázván, azoknak fogantatását vallásos és hazafiúi buzgalmuknál fogva azonnal eszközösbe vegyék.” Vidovics a következőképpen kommentálta, talán még frissiben, talán utólag, a naplójegyzetei átmásolásakor a szolgabíró fent hivatkozott levelét: „[amikor] el olvastam, tele lettem félelemmel, istenhez fohászkoztam, egy felől sirattam az Isten népét, kit illy systematice demokratisálni akarnak a setétségnek angyalai, kik bele bújván a haza szeretetének állítólagos szép öltözetébe, a világosság Angyalainak hirdetik magukat, meg csallván rútol az Isten népét.” Ezt követően azonban fontosabbnak tartotta az egységet és a békességet. Éppen ezért, átmenve a szomszéd faluba, Kupra, a téglavetőnél összegyűlt katolikus és protestáns népet imádságra, összetartásra és békességre intette, illetve arra biztatta őket, „hogy egymásnak megbocsássonak szívből, engedjenek a felsőbb hatalomnak, minden gyűlölséget félre tegyenek, ne legyenek szakadások a nép között. [...] Láttam több ízben, hogy a Kuppi Prédikátor rázza a fejét, mert ő nem illyeseket várt tőlem, hanem haragot, ki fakadásokat a Dynastia ellen.”

A következő napokban arról számolt be, hogy még a protestánsok között is voltak olyanok Pápakovácsiban, akik sokallták Kossuthnak azt a rendeletét, hogy az érkező oroszok előtt a nép gyűjtsa fel saját házaikat, ám Vidovics, mint máskor, ez esetben is a békességre, illetve a felsőbbbség iránti engedelmességre biztatott. Tapolcafőn pedig, immár főleg a katolikusokhoz szólva, „ajánlottam [...] kivált az ájtatosságot, melly országosan parancsolva van. Mondottam, hogy a jelen való állapotban, ha nem parancsolnák is, még is kellene imádkozni”. Norápra átmenve, este, a mezei és szántóföldi munkálatok után, gyertyafénynél, a szabad ég alatt szintén kihirdetett minden rendeletet, a keresztes háborút is. Ám (talán utólagos) feljegyzése szerint a protestánsok egy része itt is radikálisabb hangot akart tőle hallani, „de nyelvem, amennyire birtam a Xtus [értsd: Krisztus] nyelve volt. [...] Azt mindig bele fűztem, hogy én nem a magamét, hanem az Isten beszédgyeit hirdetem az Isten népének, amire hivatva és bé állitva is vagyok.” A református bíró azonban egyetértett vele, amire így reagált naplójában: „Bizony nem is lehet a Protestáns népet általlyában okozni (ő is az Isten Szent Népe) hanem a kiket okozni lehet, azok a Nép vak vezetői. Mondottam az uton ezen kálomista bíró Szabó Józsefnek, hogy az egyház forrodalmat [sic!] nem ismér, ez csak a világban vagyon.” Ennek az elfogadó hozzáállásnak ellentmondó véleményt is megfogalmazott, amikor június 4-én azt jegyezte fel, hogy „sok helyeken a Protestánsok, ezek az álnok madarak, a kiknek szüleménye ez az egész mostani állapot, még csak el sem kezdték az országosan ki rendelt Ájtatosságot.”⁴⁰

Június 1-jén újra Pápan beszélték meg az esperesnél a kormányrendelet kérdését, ahol Vidovics teológiai szempontból vitatta azt: „az országosan rendelt imádság [...] nem felel meg a katolika egyház elveinek; de vannak nekünk collectáink, amellyektől el távozni nem lehet.” Ezért kérte másnap az esperest, hogy „utasítsa a kerületi plebánusokat az egyház Collectáira; mert nincs az a Minister, kinek hatalma lenne az egyház számára Imádságokat *formulázni*. Igen is imádságokat parancsolhat a Cultus Minister, de azoknak a *formulázása* az egyházat illeti; mert p[é]ldának] o[k]k[é]rt] hogy fogja a most rendelt Imádságot

a zsidó Rabbi el mondani?” Más véleményeket is idézett Vidovics, így olyanét, aki „csak olvasni [...], nem pedig imádkozni” akarta a szöveget, vagy éppen „el haggya belőle, amit nem lehet botránkozás nélkül mondani”. Ezzel szemben azonban volt olyan személy, aki „a templomban kezébe tartotta (asszony létére) a Közlönyt, hogy lássa: úgy imádkozza e a pap [...] az imádságot, amint az parancsolva van”.⁴¹

5. Utólagos értelmezések

Az 1849. május–júniusi országos ima, böjt és keresztes hadjárat utólagos értelmezései alapján úgy tűnik, hogy a szabadságharcot követő évtizedekben, utólag, még a kortárs véleményekhez képest is meglepőbbnek és anakronisztikusabbnak tartották az alkalmak meghirdetését, és visszamenőlegesen a közvetlen reflexióknál is markánsabban fogalmazták meg a szkepszist és élesebben a gúnyt. A szabadságharc utolsó hónapjai eseményeinek értelmezését számos, különböző regiszterekből származó, utólag írt szövegben megtaláljuk. Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, néhányat bemutatok ezek közül.

5.1. Emlékirat

Plosszer Ferenc tábori lelkész, Pápa város káplánja a szabadságharc után néhány évvel megírta az 1848–49-es események történetét. Áttekintését a Szent István plébániatemplom historia domusába vezette be. Plosszer utólag hasonlóan elutasító véleményt fogalmazott meg a június elejére hirdetett nemzeti böjttel kapcsolatban, mint ahogyan arról a harcoló katonák az alkalommal egyidejűleg vélekedtek, fent, a 4. alfejezetben idézett Szinnyei József és Nagy Iván feljegyzései szerint. Valamint felidézte, hogy lelkészként ódzkodtak a kormányrendelet elvárásai alapján írandó prédikációktól, hiszen nem lehetett elkerülni azokban a politizálását. Plosszer így fogalmazott az *Országos böjt. Vad imádság. Szent menetek* cím alatt:

„[1849.] Június 1-én kaptuk a »Közlöny« hivatalos lapot, melyben parancsoltatik, hogy három héten át vasárnap és csütörtökön szent menetek tartassanak, beszédek intéztessenek a néphez, hogy lelkesüljön s tömegesen felkeljen az invasióra készülő orosz ellen, sőt hogy a nép előle vagyonát eltakarítsa, az el nem takaríthatót pedig felgyűjtsa. Továbbá rendeltetik, hogy Június 6-án országos böjt tartassék. Végre közöltetik egy a cultusminister, Horváth Mihály által szerkesztett, és naponként elmondandó imádság. Imádság csak névre, melyből a kereszténység odaengedő szelleme helyett vad bosszú lehel, s inkább alkalmas a lázas keblek felrázására, mint az Isten haragjának engesztelésére, vagy kegyelmének megnyerésére, s azért a clérus által a hatszor [helyesen: nyolcszor] előforduló »vad ellenség« szavak után »vad imádságnak« neveztetett. A böjtot a papok szigorúan megtartották, sőt a plébánia házban főttem sem ettünk, de úgy látszik a böjt nem népszerű dolog, mert a világiak, s katonák azon könnyiden átettek, s az egészet nem tekintették másnak, mint a katolikus népség rokonszenvének megnyerésére szolgáló szernek. A szent menetek is megtartattak, általunk beszédek is mondattak, de csak fájdalommal, s a körülmények

⁴⁰ VIDOVICS 1997, 68.

⁴¹ VIDOVICS 1997, 66–68. (Kiemelés az eredetiben.)

hatalmától kényszerítve nyúltunk oly beszédek szerkesztéséhez, melyek végelemökben szószékeink lealázására szolgálnak, miután ezekben egészen kikerülni a politikai tért majd lehetetlen.”⁴²

5.2. Jókai regényei

Az 1849. nyári országos imádságra és nemzeti bøjtre emlékező szerzők közül utólag legtöbbet talán Jókai Mór írt az alkalmakról. Míg a szabadságharc alatt – fent, a 4. alfejezetben citált – támogató cikkeket közölt az orosz intervenció ellen meghirdetett keresztes háborúról és a hozzá kapcsolódó országos imáról és bøjtről, addig a későbbi évtizedekben megjelent írásai tanúsága szerint már ő sem teljesen így gondolkodott.⁴³ Ahogyan alább, az 5. 3. alfejezetben látni fogjuk, a századvégi publicisztikájában gúnyosan és szkeptikusan szólt ezekről a kérdésekről. Ám érdemes figyelni arra is, hogy azoknál a cikkeknél korábban megjelent szépirodalmi munkáiban is érintette a szabadságharc végének e sajátos alkalomsorát, a visszaemlékező publicisztikájához képest jóval összetettebb véleményt megjelenítve.⁴⁴

1869-es regénye, *A kőszívű ember fiai* azért is különösen érdekes e szempontból, mert ebben nem egyszerűen említés történik az országos könyörgés és nemzeti bøjt meghirdetésére, hanem a narrátor pontosan arra is reflektál, hogy miképpen változott meg a közvélemény gondolkodása az országos ima és nemzeti bøjt megítélésével kapcsolatban a szabadságharc óta eltelt időszakban. A regény 1849 júniusáról szóló, *Perhelia* című fejezetének elején, a zaklatottságot megjelenítő, önálló, rövid mondatokra tördelt sorokban beszél a narrátor az intervencióról:

„Kétszáznegyvenezernyi orosz hadsereg hömpölyödött alá Magyarországra.
Pihent, rendezett, harcedzett hadsereg.
Kétségbe kellett esni.
Voltak forró képzelődésű emberek, akik azt hitték, hogy még lehet győzni.
»Voltak? – Voltunk!«”

Az ezt követő bekezdésben a narrátor szabad függő beszédben buzdít a keresztes háborúra, ezzel nehezen eldönthetővé téve, hogy itt következő mondatai csupán a szabadságharc 20 évvel korábbi, „forró képzelődésű embereinek” véleménye-e, amellyel kizárólag akkor volt megegyező a sajátja (ahogyan az előbb idézett, többes szám első személyű „Voltunk”-kal erre utalt), vagy a regény keletkezésének jelenében is tud azonosulni ezzel

az állásponttal. Jókai e narrációs technikát itt még az ambiguitás alakzataként használja, viszont ezután, a fejezet további részében, háttérbe szorul a narrátor szkeptikus hozzáállása az intervencióra adott kormányreakciókhoz.⁴⁵ Ettől kezdve ugyanis deskriptívebbé válik az elbeszélés: a keresztes hadjáratot hirdető, különböző felekezetű papokról beszél. Míg Vidovics Ágoston fent, a 4. alfejezetben idézett naplója, illetve visszaemlékezése fenn tartásokat fogalmazott meg a zsidó és az unitárius papok azonosulásával kapcsolatban, valamint (az egyetértések mellett) felekezeti különbségekről is beszámolt, addig a regény e részlete éppen azt írja, hogy

„a veres kereszt [jelét] feltűzte [...] mellére a református és evangélikus éppen úgy, mint a katolikus. Feltűzte a zsidó is. A nemzet parancsolta! Nem látott a keresztben más jelvényt senki, mint egy rettenetes idegen hatalom támadása elleni országos protestációt. Elenyészett ez iszonyú veszéllyel szemben minden valláskülönbség, minden dogma. [...] Lánghy Bertalan maga hordta kezében a felkelt nép előtt a veres keresztes zászlót. Maga a protestáns pap.”

E regényrészlet második felében olvasható Lánghy imája (tehát nem a Horváth Mihály által előírt hivatalos könyörgésszöveget idézi a regény), mellyel a Tisza-melléki népfelkelés résztvevőit biztatta a forró nyári napsütésben, s melynek lángoló szívvel történő elmondását követően a lelkész „kiejtette kezéből a zászlót, végigsette a kunhalom ormán, és meghalt”. A mártíriumként értelmezhető halál ellenére, a regényfejezet legvégén azonban újra feltűnik valamiféle fenntartás és némi szkepszis az imádság hatékonyságával kapcsolatban, illetve felsejlik egy-egy racionális szempont a lelkész halálára vonatkozóan (a hőség és az apoplexiára való hajlam), valamint a tényleges védekezéssel kapcsolatban („Csak egy kereszt maradt még, mely segítsen. Az a kereszt – a *kardmarkolat*.”)⁴⁶

Érdemes e regénybeli állásponthez figyelembe venni, hogy amikor Horváth Mihály 1865-ös történeti munkájában megemlíti, hogy őhöz köthető az 1849-es országos imádság elrendelése és megfogalmazása, akkor ennek *okaként* semmiféle teológiai, vallásos vagy mártírológiai szempontot nem idézett fel. Hanem ezt – talán szintén valamiféle utólagos, apologetikus nézőpontból – inkább csupán racionális módon magyarázta meg. Eszerint az országos könyörgéssel pusztán a tömegek megnyugtatása volt a célja: hogy az ima „a nép előtt s azzal együtt naponként elmondassék, hogy a kedélyek oly ünnepies emelkedettséget nyerjenek, mely a gyöngét erősíti, a félénket bátorítja”.⁴⁷

Jókai két évtizeddel későbbi, 1890-es regényében, *A tengerszemű hölgyben* is találunk utalást az 1849. nyári keresztes háború alkalmára. A X. fejezetben Tardonáról emlékezik meg, ahol azért tudott elrejtőzni a világosi fegyverletétel után, mert a falu „nem vett részt a forradalomban”. A településnek ezt a világtól és minden forradalmi eseménytől való

⁴² PLOSSZER 1998, 81. – Lásd még a kérdésről Hermann István bevezetőjét: *uo.*, 9. – Szintén idézi H. SZABÓ 1998, 111, 128.

⁴³ Jókainak a szabadságharc emlékéhez való bonyolult viszonyáról lásd újabban az író 1850-es, később, módosításokkal, többször kiadott elbeszéléskötetét elemző dolgozatot: BÉNYEI Péter, „Egy elhantolt kor irodalma a legelevenebb emlékek”. *Kollektív trauma, kommunikatív emlékezet: 1848–49 mint emlékezhely Jókai Mór novellaciklusában (Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből)* = BÉNYEI P. 2018, 19–74. Lásd még ugyanebben a kötetben: „Nagy idő múlt a nagy harc óta”: A kőszívű ember fiai *emlékezeti munkája* = *uo.*, 97–156.

⁴⁴ Jókai forradalomelbeszéléseinek különböző, részint szépirodalmi, részint publicisztikai regisztereiről lásd HANSÁGI Ágnes, „A többi utig tudja már mindenki”: *Jókai forradalomelbeszélései a 19. századi printmédiákban* = HANSÁGI 2014, 267–303.

⁴⁵ A regény kritikai kiadásának jegyzetei is hivatkoznak az 1849 nyarán megjelent, optimizmussal lelkesítő újságok cikkei közül néhányra, így például a Jókai napilapjaként számon tartott Esti Lapok június 27-i számára.

⁴⁶ JÓKAI 1964, II, 204–207. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) – Lánghy imájáról ír, de nem ebben az összefüggésben PÉNZES 2012, 7–8.

⁴⁷ HORVÁTH M. 1865, 87.

távolmaradását jellemzi a narrátor az 1849. nyári kormányrendeletekre való helyi reakciók felidézésével. Jókai gunyoros szkepszise a templomi beszédhelyzetben, a prédikátornak adott, hűvösen tartózkodó feleletbe rejtve jelenik meg: „Itt történt az, hogy mikor a lelkész a katedrából kihirdette a kormány proklamációját, hogy »Jön a muszka! Minden ember fogjon fegyvert, törjük össze az ellenséget« kurátor uram felkiáltott rá az első padból: – »Nem való a, tiszteletes uram!«”⁴⁸

5.3. Jókai publicisztikája

Jókai a századfordulón megjelent cikkeiben is többször foglalkozott az 1849. május–júniusi országos imádsággal és nemzeti böjttel. Ennek egyik apropója a Petőfi halálának 50 éves évfordulója körüli, illetve azt követő hónapok megemlékezései voltak.⁴⁹ Ezek közül az alábbiakban a Petőfi-Társaság 1900. január 6-i, az Akadémia Dísztermében rendezett, telt házas ülésén elmondott, másnap nyomtatásban is megjelent Jókai-előadásra fókuszálók, amelyről sok korabeli sajtótermék tudósított.

A Vasárnapi Újság 1900. évi második száma az alábbi módon számolt be az alkalomról. A társasági ülésnek „kiváló érdeket kölcsönzött, hogy Petőfiről nagy kortársa, Jókai Mór tartott visszaemlékező fölolvasást, a költővel való utolsó találkozását beszélve el”. Az ülésen elnöki tisztet is betöltő Jókait nemcsak akkor fogadta „riadó éljennel a nagyszámú közönség”, amikor feleségével (az 1899 szeptemberében nőül vett Grósz [Nagy] Bella színésznővel) megjelent a teremben, hanem a felolvasás után is „hosszan tartott a taps és az éljenzés”.⁵⁰ Jókai előadása az *Utolsó találkozásom Petőfivel* címet viselte. Maga a szöveg másnap, január 7-én tárcaként jelent meg a Jókai és Beksics által szerkesztett Magyar Nemzetben.⁵¹ Ugyanezen a napon az alkalomról tudósított a Pesti Napló, rövidebben közölve Jókai cikkét.⁵² A teljes írást legközelebb négy évvel később, 1904. május 8-án Kiss József lapja, A Hét publikálta, ezzel emlékezve a napokban elhunyt Jókaira.⁵³

A szöveg elsősorban Jókai Petőfivel való bonyolult viszonya, a szabadságharc idején számos feszültséggel terhelt barátság miatt⁵⁴ ismert a kutatás számára.⁵⁵ Az idő író

ugyanis bő fél évszázaddal Petőfi halála, illetve a szabadságharc leverése után, egyéb szövegek mellett, ezzel a cikkével értelmezte újra a nyilvánosság előtt egykori viszonyukat. Jelen fejezet szempontjai miatt most nem maga a kapcsolatuk érdek, hanem az, hogy milyen módon beszélt Jókai az 1849. május végi, állítólagos utolsó találkozásuk körülményeiről. Vagyis a Buda május 21-i felszabadítását ünneplő díszbédéről, illetve az orosz intervenció ellen néhány nappal korábban meghirdetett országos imádságokról és nemzeti böjtről. Az is foglalkoztat, hogy miképpen viszonyul Jókainak ez az 1900. elején megfogalmazott, de a szabadságharc idejére visszavetített álláspontja a 4.1. pontban bemutatott, 1849-es írásaiban közzétett reflexiókhoz.

Jókai Petőfiről szóló tárcája egy ellentételező alakzattal kezdődik: a „Buda vára *discóséges* bevétele után” látható „*szomorú látvány*”-t írja le részletesen: a pesti oldalon kiégett palotasort, a romos utcákat. A visszaemlékezéséknél elbeszélte történet szerint Nyáry Pállal sétálgattak ott az ostromot követően, akihez Jókai – a győzelem ellenére bekövetkezett pusztulást látva – ezt a retorikai kérdést szegezte: „Hát volt erre nekünk szükségünk?” A kérdésre adható egyetlen, de ki nem mondott választ, cinikus csalódottságot mutatva, így erősítette meg az elbeszélés fél évszázaddal későbbi narrátora: „Bizony bizony, mikor 1849. tavasz napján végig néztem ezen a Dunasoron, kedvem lett volna az első rom szegletéhez odavágni ezt az én bolond fejemet, melyben a szabadság eszméje megszületett, hogy szétszakadjon.” E zeugmaként értelmezhető alakzat feszültségét – vagyis azt, hogy a *szétszakadjon* nem csupán a *bolond fejére* vonatkozhat, hanem a *szabadság eszméjére* is – a következő, immár kizárólag a megírás és felolvasás jelenére, tehát 1900-ra vonatkozó, öniróniát is magában rejtő mondat oldja fel: „Hanem ha most végig nézek a két Dunasoron, akkor nem sajnálom, hogy még sem zuztam akkor össze ezt az én bolond fejemet.”⁵⁶

Ezt követően arról emlékezik meg a narrátor, hogy a séta alatt Nyáryval a távolságtartó, sőt ellenséges francia külpolitikáról beszéltek, amikor egy „veres betűkkel pompázó”, „lepedő nagyságu plakát”-on akadt meg a szemük, „melyet kíváncsi csoport vett körül”. A plakáton álló szöveg itt következő leírása szó szerint azonos Jókainak az elbeszélés megjelenését megelőző évben, 1899-ben írt *Emlékek a szabadságharról* című visszaemlékezése néhány mondatával.⁵⁷ Ez az írás is tartalmazza az 1900-as elbeszélésben szintén zárójelbe tett gunyoros közbeszúrást, amelyben a narrátor szembesíti az országos imádság és nemzeti böjt feleslegesnek látott elmondását és betartását a racionálisnak látszó megoldással, vagyis a fegyveres ellenállással:

„Szemere Bertalan miniszterelnök rendelete volt az [értsd: a plakát], melyben előre bocsátva indokait, a közelgő orosz inváziót, felszólít minden hazafit (*talán arra, hogy fogjon fegyvert s sorakozzék a nemzeti zászlók alá? Nem biz az; hanem*), hogy tartson e veszély elhárítására háromnapos böjtot, menjen a templomba imádkozni s induljon neki sereggestül a bucsujárásnak kereszties processióban.”

⁴⁸ JÓKAI 1972, 105.
⁴⁹ Az 1899-es Petőfi jubileumról legújabbán lásd SZABÓ-REZNEK 2021.

⁵⁰ *A Petőfi-Társaság nagygyűlése*, Vasárnapi Újság, 1900. január 14. (47. évf. 2. sz.), 26–27. (Erre a tudósításra Farkas Evelin hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm.)

⁵¹ JÓKAI 1900.

⁵² *Jókai utolsó találkozásom Petőfivel*, Pesti Napló, 1900. január 7. (51. évf. 6. sz.), 11.

⁵³ JÓKAI 1904. – Modern kiadásban (több rövidítéssel, például éppen a minket érdeklő rész kihagyásával) Hatvany Lajos az *Így élt Petőfi* című 1955–57-es, majd 1967-ben javítva kiadott gyűjteményben közölte. Ez utóbbi adatai: HATVANY 1967, II, 688–691.

⁵⁴ A Hét című lapon kívül más orgánumok is úgy emlékeztek meg a frissen elhunyt írófejedelemtől, hogy feltűnő módon elsősorban a Petőfivel való viszonyát helyezték a középpontba, a szoros és hű barátság retorikai keretében beszélve arról. Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak Petőfi halálának fél évszázados évfordulója táján, hanem Jókai 1904-es halálakor is foglalkoztatta a közvéleményt a két kiemelkedő alkotó viszonya. Például a Debreczeni Független Újság 1904. május 7-i száma, egyebek mellett, dr. Kardos Samu írásával tisztelgett a két nappal korábban elhunyt Jókai emléke előtt. Cikkében közölte Jókainak az 1899. július 31-én, Petőfi halála 50 éves évfordulóján megfogalmazott felhívását a Petőfi-emlékszobor felépítésére. Ráadásul Kardos az írásában Jókait „Petőfi Sándor legbensőbb, legmeghittebb barátja”-ként jellemezte. KARDOS S. 1904. – Lásd továbbá: KEVE [SEBŐK Zsigmond] 1904; *Jókai találkozásom Petőfivel*, Magyar Hírlap, 1904. május 6. (14. évf. 126. sz.), 9. stb.

⁵⁵ Jókai visszaemlékezésének ekkori és ilyen megtörténtét erősen vitatja: HATVANY 1967, II, 688–691. Fekete Sándor szerint egyik álláspont sem bizonyítható: FEKETE S. 1998. Lásd még FEKETE S. 1993, 78. jegyz.

⁵⁶ JÓKAI 1900, 1.

⁵⁷ Uő., *Emlékek a szabadságharról* = JÓKAI 1912, 108.

Az ezt követő mondatban pedig még inkább lesújtó véleményt jelenít meg a narrátor azzal, hogy látványosan anakronisztikusnak mutatja be a kormánydöntést, ráadásul szerinte nem is háborúk esetén, hanem (e kontextusban kissé nevetségesnek tűnő) természeti csapáskor választották ezt a vallásos védekezési formát – nem is a régi Magyarországon, hanem – az Őszövetségben: „Igy szoktak nevezetesen a *patriárkális időkben* védekezni a *sáskajárás* ellen. Harangszó is legyen bőséggel.”⁵⁸

A Petőfivel való véletlen találkozás az elbeszélés szerint először ekkor, a plakát olvasása közben történt meg. Ezt követően pedig majd a Nemzeti Múzeumban, Buda felszabadításának megünneplésére rendezett díszbéd alkalmával. Ez utóbbi ünnepséget úgy mutatja be a narrátor, mint amikor az örvendezés helyett véglegesen szertefoszlottak a győzelembe vetett remények. E leírásban olvasható a június 6-i nemzeti böjt-rendezésről: „a későbbi csörömpölés közben hangzottak a körmönfont toasztok mind a jelenlevő, mind a távollevő celebritások felmagasztalására, a mi igen jeles visszhang volt Szemere Bertalan háromnapos böjt-rendezésére”. Ennek említését követően a narrátor újra megfogalmazta a vallásos rítusok helyett inkább szükséges racionális lépések elmaradásának végzetes hibáját: „mikor a föld zeng a lábunk alatt, [...] akkor mi előállunk, dicsekedni, tömjénezni, hozsánát, vivatot kiabálunk, poharakkal csörömpölünk, a helyett, hogy a véres kardot körbehordanók völgyön-mezőn, a riadót kiáltva: »Fegyverre magyar! Itt az ítélet-napja!«”⁶⁰

5.4. Politikai beszéd

Az 1849. nyári kormányrendeletekkel kapcsolatban érdemes az utókor értetlenkedésének egy olyan példáját említeni, amely azért megfontolandó, mert nem közvetlenül a szabadságharc utolsó hónapjaira való emlékezés alkalmával, de nem is valamiféle hasonló esemény kapcsán merült fel. Hanem teljesen más kontextusban, csupán analógiaként került elő, ami arra utal, hogy az országos könyörgés emléke még évtizedekkel az alkalom után is élt, a politikai megnyilvánulásokban könnyen elővehető módon.

Az 1880. március 3-i országgyűlésen az állami költségvetés általános tárgyalása kapcsán a költségvetés kormánytervezetével polemizált Hegyesi Márton, a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője. Ennek során megtámadta a kormánypárti vitapartnerének, Grünwald Bélának a deficit kiigazítására vonatkozó javaslatát. Grünwald ugyanis – Hegyesi szerint – az „összes állami bajaink panaceájául a közigazgatási reformot”, különösen „a közigazgatási tisztviselők állami kinevezését tekinti”. Hegyesi azonban e kormányzati oldalról megfogalmazott tervet bagatellizálta, s egy általa szintén lényegtelennek, súlytalanak, illetve anakronisztikusnak tekintett korábbi politikai lépést hasonlított hozzá. Ez pedig nem volt más, mint a szabadságharc három évtizeddel korábbi kormányrendelete:

„megvallom, az jutott eszembe, hogy midőn 1849-ben a muszka invasio már benn volt az országban, megboldogult Horváth Mihály azzal akart segíteni a bajon, hogy

három napi országos ima tartassék. A három napi ima megtartatott, de bizony attól egyetlenegy muszka sem veszett el. (*Derültség.*) Kinevezhetik önök a tisztviselőket, de bizony az egyetlenegy krajczárral sem fogja apasztani a deficitet, egyetlenegy lépéssel sem hoz visszább az állami bukás széléről.”⁶¹

5.5. Lokális emlékezet

Mivel a kormány és az országgyűlés 1849 tavaszán Debrecenben tartózkodott, a városban a szabadságharc leverését követő évtizedekben különösen erősen meghatározó volt a turbulens időszak emlékezete.⁶² Az országos ima májusi elrendelése emlékének felelevenítése ezért találhatott nyitott fülekre később is a városban. Bár az 1849 májusában a Közlönyben megjelentetett ima szövegét a rendeletekkel együtt – ahogyan fent, a 3. alfejezetben említettem – 1869-ben tudományos igénnyel publikálták,⁶³ a debreceni közvélemény számára később, a forradalom 40. évfordulója alkalmából is felidéztek az eseményt. A Debreczen című lapban 1888. március 15-én az ima szövegét a következő indoklással közölték:

„[A jubileum alkalmából] időszerűnek tartjuk megismertetni olvasóinkkal azt az imát, mely 1849. május 23-án Debreczenben az akkori magyar kormány hivatalos lapjában jelen meg »Könyörgés« cím alatt. Ezen ima szövegének közzétételével egyidejűleg jelent meg Horváth Mihály vál. csanádi püspöknek, a 48-iki magyar kormány vallásügyi miniszterének felhívása a haza összes papságához, melyben kötelességévé tette a papoknak, hogy ama könyörgést lehetőleg naponként mondják el a híveik előtt. Az érdekes »hivatalos« ima így szól: [és itt következik a könyörgés szövegének közzététele]”⁶⁴

Az 1849. május 18-án elrendelt alkalmi imádság szövegének nyolcszor ismétlődő „vad ellenség” kifejezése jelen volt az utólagos emlékezetben. Nemcsak az 5.1. pontban bemutatott, Plosszer Ferenc szabadságharc utáni időszakban keletkezett emlékirata szövegében, hanem a későbbi évtizedekben is, talán az akkorra már ismertté vált 1869. évi tudományos közlésnek, vagy éppen a Debreczen fent idézett 1888. márciusi publikációjának következtében. Ismerhette ez utóbbit az a szerző is, aki 1891. augusztus 1-jén ugyanebben a lapban publikált, név nélkül, egy tizenegy strófás költeményt az 1849-es országos könyörgés sikertelenségéről. A negyedik versszak harmadik sora szó szerint is citálja – ahogyan a szerző lábjegyzete jelzi, a „hivatalból közzétett ima” – kezdő szavait:

Hiába lőn az ájtat szent szavával
Hirdetve a nép-milliók között:

⁶¹ P. SZATHMÁRY 1880, 251–252. – Hozzá kell tenni, hogy Hegyesi, bár jogász és újságíró volt, egyébként is sokat foglalkozott az 1848–49-es szabadságharc történetével, számos publikációja is volt e témában.

⁶² Lásd erről például BARTA János, *Debrecen az abszolutizmus korában, 1849–1867* = GUNST 1997, 9–39; KOROMPAINÉ 2001, 317–330; BÉNYEI M. 2003a; BÉNYEI M. 2019. – A szabadságharcra történő városi megemlékezésekről, a debreceni ünneplés történetéről összefoglalóan lásd a III. fejezetet.

⁶³ PAP D. 1869, 452–458 (az ima szövege: 457–458).

⁶⁴ *Szabadságharczosok imája*, Debreczen, 1888. március 15. (20. évf. 54. sz.), [2]–[3].

⁵⁸ JÓKAI 1900, 1. (Kiemelések tölem. F. G. T.)

⁵⁹ Vö. ehhez HANSÁGI 2005.

⁶⁰ JÓKAI 1900, 3.

„Vad ellenség készül a támadással!”
Nem gátolhatók, rémes serge jött,
Jött, mint borulat termékeny mezőkre
S méhében hordá a nehéz vihart;
Nyomán zsarnokság átka kelt erőre,
A szebb jövő reménye is kihalt.⁶⁵

6. Kitekintés

Az 1849. május–júniusi országos imádság, nemzeti böjt és keresztes háború rendeleteire reflektáló szövegek áttekintése alapján úgy tűnik, hogy még e rendkívüli alkalmakat támogató látszó, több esetben a kormány propagandagépezetében is szerepet vállaló kortárs papság és világi személyek is megfogalmaztak némi fenntartást. Az utólagos emlékezések pedig nagyrészt mind szkeptikusak, sőt gunyorosak és ironikusak voltak a minisztertanácsi döntésekkel kapcsolatban. E reakciók megértését, kontextualizálását segíthetik a 2. alfejezetben bemutatott nemzetközi projekt 18–19. századra irányuló kutatásainak eredményei. A nagy-britanniai országos imádságok és nemzeti böjtök rendszerét értelmező, szisztematikus vizsgálatok ugyanis azt mutatják, hogy bár a 18. század végét követően, a felvilágosodás időszaka után is fennmaradt a természeti és katonai csapások *isteni büntetésként* történő értelmezése, sőt, a korábbi évtizedekhez képest a századfordulón még némileg gyakoribbá is vált a *gondviselésbe vetett hit* hangsúlyozása a politikai hatalom által. Viszont mindezzel párhuzamosan az a tendencia is erősödött, hogy néhány lelkész vitatni kezdte (legalább részben *racionális alapon*) azt az általuk túlzottnak tartott felfogást, mely szerint a közösséget ért összes csapás isteni büntetés volna.⁶⁶ Ekkoriban ugyanis már attól féltek – részben persze hatalmi érdekek miatt is –, hogy e profetikus, már-már fatalistaként láttatott szemléletnek a társadalomra és a politikára nézve destabilizáló hatása lehet.⁶⁷ Például Angliában a 18. század második felében, majd a 19. században működő politikusok körében is többen voltak szkeptikusok, akik időnként akár még a kormány tagjaként is elleneztek az államilag rendelt imaalkalmakat. Igaz, a legtöbben – maga az uralkodó és sok politikus is – a csapások esetében az emberi tényező (felelősség) szerepét a gondviselésbe vetett hit (isteni büntetés) *mellett* tartották fontosnak.⁶⁸

Magyarországi vonatkozásban szintén további kutatás kérdése lehet, hogy miképpen éltek egymás mellett a racionalista jellegű, illetve a bibliai alapozású magyarázatok a 18–19. századi krízisek és csapások értelmezésében. A fentiekben vázoltak kiindulópontot kínálhatnak ahhoz, hogy jelen kötet a további fejezetekkel hozzájárulhasson a 19. századi vallásos és hazafias gondolkodásmód egységének és szétválásának vizsgálatához, a hit és a racionalis szkepszis, valamint a nemzeti és felekezeti identitás bonyolult kapcsolatainak feltárásához.

III. A szabadságharc emlékezete Debrecenben

Szimbolikus térfoglalás és rituális térhasználat a perifériától a belvárosig (1849–1902)

1. Emlékezet és térhasználat: kutatástörténeti és módszertani bevezető

Az 1848-as forradalom 50. évfordulójának debreceni ünneplési alternatívájával (március 15. vagy április 11.) foglalkozó tanulmányában Bényei Miklós azt állapította meg, hogy „március tizenötödike helyi kultuszának története részleteiben még feltáratlan”.¹ Őm éppen Bényei, illetve néhány további kutató igen sokat tett e városi emlékezetkultúra feldolgozásáért.² Az 1850-es években még rejtőzködő módon, a lakott terület periferiáján történt meg az emlékezés, aztán 1861-ben, majd 1867-től kezdve egyre szélesebb nyilvánosság előtt, Debrecen belvárosi térségeinek bevonásával zajlottak az ünnepségek. A 19. század utolsó évtizedében azonban emellett, hogy nagyobb látványosságot jelentettek ezek az alkalmak, mint korábban, a március 15-i emlékezők által használt városi tér szűkülését is tapasztalhatjuk. A kommemoráció szervezésében kezdeményező szerepük volt és jelentős részt vállaltak a Református Kollégium diákjai és tanárai, akiknek a nemzeti függetlenség kérdése felekezeti történelmi tapasztalatai összefüggésében is értelmeződött. Ismert volt számukra az a korabeli protestáns felfogás, amely szerint a 48–49-es szabadságharcot a reformáció, illetve a protestánsüldözés és a gályarabság kontinuumaként lehet elbeszélni, továbbá identifikációs összefüggésben értelmezni.³ Éppen ezért a debreceni emlékezők is fontosnak tartották a vallásszabadság gondolatát, valamint a protestáns felekezetek egyenjogúsítását.⁴ A millenniumi ünnepségek protestáns megítéléséről szóló, Juliane Brandt által vizsgált források (az elhangzott és megjelent református egyházi beszédek, illetve az eseményről szóló tudósítások) is arról tanúskodnak, hogy a reformátusok 1896 táján szinte azonosították a „magyar” és a „protestáns” jelleget. Szerintük a reformáció felvétele alapvetően járult hozzá a nemzeti identitás sikeres megőrzéséhez és a nemzet fennmaradásához, illetve úgy vélték, hogy a kato-

¹ BÉNYEI M. 2003b, 397.

² Különösen KOROMPAINÉ 2001. – Egy bő évszázad ünnepléstörténetét nagyon röviden összefoglalva, főképpen a debreceni városi tanácsi iratok alapján ÖLVETI 2002. – A további hivatkozásokat lásd a későbbiekben.

³ Lásd erről a IV. fejezetet.

⁴ BÉNYEI M. 2003a, 220–221.

⁶⁵ *Új nemzedék a honvéd-sírokon* (1891. aug. 2.), Debrecen, 1891. augusztus 1. (22. évf. 148. sz.), 1.

⁶⁶ MEARS 2010, 48.

⁶⁷ WILLIAMSON 2008, 132–134.

⁶⁸ LANGFORD 1990, 299–300; WILLIAMSON 2008, 159–162; MEARS 2010, 48.

likusok esetében hiányzik vagy csupán szóban hangoztatott eszme a hazafiság. (Minderről bővebben lásd az V. fejezetet, különösen az 1. és 2. alpontokat.)⁵

A debreceni kutatásokon kívül néhány más dualizmuskori város szabadságharcos emlékezetéről is jelentek meg ünnepléstörténeti összefoglalások (Erdész Ádám Gyuláról, Jakab Albert Zsolt Kolozsvárról, Patyi Gábor Sopronról írt⁶), illetve publikáltak a kérdésről általános érvényű összefoglalásokat, részben kitérve a dualizmuskori emlékezésekre is (Gerő András, Gyarmati György, Gyáni Gábor és mások⁷). A legalaposabb feldolgozást, a felsorolt szerzők eredményeit is beépítve, M. Lovas Krisztina készítette. Tanulmányában és a 2017-ben megvédett disszertációjában egyrészt arról ír, hogy a 19. század harmadik harmadának pesti egyetemi ifjúsága hogyan emlékezett, milyen politikai kontextusban ünnepelte a március 15-ét. Másrészt bemutatta a vidéki kommemorációs gyakorlatokat, valamint számos, általánosabb érvényű emlékezetpolitikai elemzést is végzett.⁸

Az országos emlékezési mechanizmusok kontextusában vizsgálom azoknak a nemzeti jellegű ünnepeknek (eleinte rejtőzködő, később nyilvános alkalmaknak) a debreceni rítusait, amelyek a március 15-i, az augusztus 2-i (az elvesztett 1849-es debreceni csata évfordulóján⁹) és az október 6-i megemlékezések során formálódtak. Ezek áttekintésén túl érintem még az augusztus 25-én, Lajos napján tartott informális, családi-baráti körben megült, az 1880-as évektől egyre nagyobb jelentőséget kapott névünnepet. Jelen fejezetben viszont nem foglalkozom április 11-ével, az 1898-ban hivatalosan nemzeti ünnepé tett alkalommal, hiszen sem Debrecenben, sem más városokban nem kapott olyan figyelmet, amely térhasználati szempontból komolyabb relevanciával rendelkezne, még ha a lokális vitákat érdemes is volna az országos kontextussal együtt vizsgálva értelmezni. Április 14-i emlékezeti rítusok, noha a trónfosztás eseménye Debrecenben történt, szintén kevésbé formálódtak meg a városban, ezért most ennek az alkalomnak a történetéről sem szólok, bár korántsem érdektelenek a 19. század végén erről folytatott polémiák, illetve a detronizáció évfordulója iránti érdeklődés lankadásának kérdése.¹⁰

A forradalom és szabadságharc debreceni emlékezéskultúrájának szerkezetét jelen fejezetben az ünneplések nyilvános térhasználati megnyilvánulásainak szempontjából elemzem.¹¹ Ezt az értelmezési keretet alkalmazom a kötet záró részében is, így az alábbiak

annak bevezetéseként is szolgálnak, az V.1. alfejezetben már csupán röviden fogok kitérni az alább összefoglalt módszertani kérdésekre.

A 19. század második felének debreceni emlékezési mechanizmusait elsősorban a belváros közepi Emlékkert alakulásának térgeomorfológiai elemzésével, az Emlékkert református kollégiumi és református egyházi, illetve városi térhasználatának vizsgálatával, a szoborelhelyezések és a későbbi ünneplések, koszorúzások szemantikájának felfejtésével lehet feltárni. Az emlékezet térbeliesítésének folyamatát¹² vizsgálva ügyelni kell a tágabb, belvároson túli térség ünneplők általi körbejárásának, szimbolikus elfoglalásának kérdésére is.¹³ E városszéli, kertési tereket a szabadságharc leverése utáni évektől kezdve rejtett kommemorációs helyszíneként használta, ünnepi alkalmakkor rituálisan, a kollégiumi diákok és a városi polgárok egy része. Részint kényszerűségből, mert a belvárosban a kiegészítésig nem lehetett emlékezni. Részint pedig azért, mert valóban szabadságharcos emlékezeti helyek, azaz sírhelyek, temetők voltak ezek, melyeket már az 1850-es, 60-as években, szabadabban pedig 1861-ben, illetve különösen 1867-től kezdve be lehetett kapcsolni a rituális térhasználat gyakorlatába.¹⁴ A helyszínek bekapcsolása az ünneplési rendbe abban a tekintetben valóban rituális volt, hogy ugyan *szekuláris-nemzeti* alkalmakkor történtek meg, de a vallásos *körmenetek* rendje határozta meg ezeket. Van olyan korabeli példa a debreceni sajtóban, amely a március 15-i ünnepi rituáléről írva használja is ezt az egyébként a katolikus gyakorlathoz kötődő kifejezést, ám az alkalmat rendszeresen szervező református kollégiumi diákság vonatkozásában: „közöljük a főiskolai ifjúság *körmenetének* megállapított programját, amelyhez csatlakozni szokott a város összes közönsége”.¹⁵

A forrásokban hozzáférhető, a szakirodalomban is elég jól adatolt monumentum-állításokat két szempontból rendszerezem, egészítem ki és értelmezem. Egyrészt úgy, hogy az egyes síremlékeket, emlékműveket milyen felavató rítusok szakralizálták, „kvázi-vallási” helyszínné formálva a városi emlékezet helyeivé formálódó térségeket.¹⁶ Másrészt, hogy az emlékműveket az ünneplés rituális rendjébe bevonó későbbi alkalmakon milyen térhasználati mintázatok rajzolódottak ki Debrecen periferiális, illetve központi területein.

A nyilvános terek mentális szinten leképeződő struktúráját, a tér észlelésének formálódását valamilyen aktuálisan ható vallási vagy politikai ideológia következményének látják többen, s azt elemzik, hogy az adott ideológia miképpen gyakorol hatást a térre, illetve

⁵ BRANDT 1998; BRANDT 2002. – A felekezeti szempontú emlékezetpolitikáról lásd még Kósa László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*; továbbá *A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején*; valamint „*Egyházi értekezletek*”: *Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyháziügyi törvények meghozatala után* = Kósa 2011, 141–154; 289–303; 304–317.

⁶ ERDÉSZ 1997; ERDÉSZ 2002; JAKAB 2012; PATYI 1999.

⁷ GERŐ 1993; GYARMATI 1998. Gyáni Gábor vonatkozó írásait több helyen az érvelésem alátámasztásaként használom, ezért nem itt sorolom fel ezeket, hanem a konkrét hivatkozásaim mindig a megfelelő lábjegyzetben olvashatóak.

⁸ M. LOVAS 2017a (beépítve a szerző korábbi tanulmányainak legfontosabb eredményei, valamint a korábbi szakirodalom, ezért ezek legtöbbjére külön nem hivatkozom); M. LOVAS 2017b. – Az 1848–49-es szabadságharc kultuszáról és a kollektív emlékezeti rítusokról összefoglalóan: GYÁNI 2000, 113–127.

⁹ A csatáról legújabbban: HORVÁTH A. 2019.

¹⁰ BÉNYEI 2003a, 223, 257. Vö. M. LOVAS 2017a, 12–14; GYÁNI 2000, 116–118.

¹¹ Ennek alapos módszertani összefoglalója: KAPITÁNY–KAPITÁNY 2012.

¹² A fogalomhoz lásd ASSMANN J. 2004, 40.

¹³ A megközelítés mintaadó módszertani kerete kortárs antropológiai és szociológiai nézőpontból, történeti jellegű kutatásokra is kitérve: BODÓ–BIRÓ 1993; BODÓ–BIRÓ 2017; A. GERGELY 2015.

¹⁴ A 19. századi városi rituális térhasználatnak a jelen fejezetben és az egész kötetben összefoglalt megközelítések szempontjából releváns értelmezési keretét, a nemzetközi kutatási eredményekre támaszkodva, magyar nyelven, további szakirodalommal lásd GYÁNI 1990; JAKAB 2012; M. LOVAS 2017a, 349–356. – Noha a kereskedelem térhasználati gyakorlatával foglalkozik, viszont mivel debreceni fókuszú, a jelen fejezet szempontjából is megfontolandó analógia lehet: MAZSU 2012–2013; vö. még MAZSU 2021. – Két inspiráló dolgozat a nemzetközi szakirodalomból: ATKINSON–COSGROVE 1998; BELLENTANI–PANICO 2016. – Bár középkori városi rituális térhasználatról szól, a más korszakokkal foglalkozó kutatások számára is inspiráló Novák Veronika elemzési módszere: NOVÁK 2018, 16–19, 26–31, 141–161.

¹⁵ *Március 15.*, Debrecen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2]. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) Lásd még az V. 6. alfejezetet.

¹⁶ Vö. GYÁNI Gábor, *Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban* = GYÁNI 2007, 74–85, itt 74.

a társadalmi használat során hogyan szimbolizálódik a konkrét fizikai tér.¹⁷ A proxemikus minták értelmezésére irányuló vizsgálatok pedig – Keményfi Róbert összefoglalása szerint – információhordozó jelrendszerként, a társadalmi kommunikáció és a társadalmi tagolódás kódolt kifejezésrendszereként értelmezik egyrészt a lokális tér kötött és részben kötött elemeit: templomokat, emlékműveket, temetőket; másrészt pedig a kötetlen térformát: a térhasználat napi rutinját és ünnepi rítusait. A jelen fejezetben bemutatott kutatás során különösen érdekelt, hogy a városi tér és az e térben ünnepi alkalmak során megformált és megélt rítusok rendje, illetve ezek retorikailag megalkotott „ceremoniális kommunikációja” miképpen válik integráns részévé az egyszerre lokális és egyszerre nemzeti identitásnak.¹⁸

Az emlékezés terei megalkotásának és az emlékművek létrehozásának, illetve ezek használatának folyamatát több forrásszövegből lehet rekonstruálni és elemezni. Nemcsak a felavatások során elhangzott beszédeket, tudósításokat, feljegyzéseket érdemes vizsgálni retorikai szempontból, hanem azokat a szövegeket is, amelyek a panteonizációt már az adott emlékmű felállítását időben megelőzően, azaz előre, nyelvileg is végrehajtották.¹⁹ Továbbá azokat is, amelyek a felállítást követő években, évtizedekben, az ünneplések alkalmával (vagy időnként ezekről függetlenül) íródtak: emlékbeszédként, tudósításként, újságcikként stb. Szintén alapvető kérdés, hogy a kortársak e „narratív térformálás”²⁰ során milyen jelentéseket tulajdonítottak a formálódó egyházi és városi kommemorációs tereknek, s hogyan verbalizálták a szimbolikus területfoglalásokat. Miképpen beszéltek a fokozatosan elkészült emlékművekről és emléktáblákról, hogyan próbálták alakítani a közvélemény gondolkodását, illetve mi következtethető ki utólag a korabeli diskurzusokból? Éppen ezért a feltárás során elsősorban a szűkebb vagy tágabb nyilvánosságnak szánt szövegeket: a sajtóban (az iskolai lapoktól a debreceni újságokon át az országos periodikákig), illetve más nyomtatványokban közölt cikkeket, felhívásokat, elhangzott beszédek leiratait stb. vettem figyelembe.²¹

Az alábbiakban 1849-től kezdve tekintem át és értelmezem a fentebb említett szabadságharcos emlékezeti alkalmak debreceni térhasználati kérdéseit. A vizsgálat felső időbeli határa a századforduló, pontosabban 1902 augusztusa, amikor a belvárosi Emlékkertben felállították a Szabadságszobrot. (Az utóbbi az 1867 óta ott álló allegorikus oroszlánszobor, vagyis a korban Honvédelemnek nevezett alkotás megürült helyére került, miután azt 1899-ben a csigekerti Honvédtemetőbe vitték. Az emlékkerti Szabadságszobor helyére pedig 1906-ban emelték a ma is ott álló Bocskai-szobrot. Minderről részletesebben később szólok.) Mivel az ünnepi térhasználat debreceni történetét vizsgálom, az áttekintett bő

fél évszázad egyes szakaszait – és így jelen fejezet alpontjait – nem kizárólag az országos politikatörténeti események dátumainak megfelelően tagolom, ahogyan azt például M. Lovas Krisztina teszi, munkája rendszerező jellege miatt indokolt módon.²² Viszont az alábbi kronológiai rendben legalább ilyen mértékben figyelembe kell venni a lokális szempontokat: a szabadságharcra történő debreceni emlékezés változásait, a szimbolikus tér foglálás lépéseit, a monumentumállítások és -áthelyezések időpontjait. Az ilyen alkalmakkor leleplezett emlékművek jelölték ki a szekuláris-nemzeti szempontból körmenetként értelmezhető vonulások térbeli végpontjait, illetve közbeeső stációit, és engem éppen a lokális kommemorációs rítusok változásai, az útvonalak módosulásai érdekelnek.

2. A rejtőzködő megemlékezések időszaka (1849–1867)

Ebben az alfejezetben azt tekintem át, hogy a szabadságharc leverése és a kiegyezés közötti szűk két évtizedben miképpen formálódott a nemzeti szabadságharc debreceni emlékezete, illetve hogyan kapcsolódott össze a helyi Csokonai-kultusszal,²³ tekintettel az ünnepi alkalmak rituális térhasználatának praxisára.²⁴ Ezt megelőzően azonban érdemes figyelemmel lenni a forradalom kitörésének első évfordulójára is, amikor még hivatalosan és szabadon lehetett ünnepelni a városban és országgszerte: ez az alkalom ugyanis a későbbiekben, jelesen a kiegyezés után valamelyest mintaként szolgálhatott.

2.1. A forradalom első évfordulója Debrecenben

Abban, hogy 1848–1849 öröksége – Pierre Nora szóhasználatával – első számú *emlékezethelyé* vált Magyarországon, Gyáni Gábor szerint „kulcsszerepe volt annak, hogy az ünnep gyorsan hagyománnyá lett”.²⁵ Ehhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy már az első évfordulón, 1849. március 15-én is megemlékeztek az alkalomról számos helyen az országban. A Debrecenben mint ideiglenes fővárosban különösen nagyszabású megemlékezést rendeztek az ott tartózkodó politikai szereplők, továbbá polgárok, katonák és a felekezetek képviselői részvételével. Az ünnepelés délelőtt a város katolikus templomában, a Szent Anna plébánián kezdődött, majd méltóságteljes átvonulást követően a református Nagytemplomban folytatódott. Szoboszlai Pap István püspök a Nagytemplomban elmondott könyörgésében kijelölte az emlékezés távlatait: „Nemzeti ünnepet szentelve dicsőítésre jövünk Te hozzád ma, megújult nemzet-életünk évnapiján; a’ mai napon, mellyet Te választottál, Te rendeltél, hogy lenne ez a’ magyar nép között elfogyhatatlan emlékezeten nemzetségről nemzetségre.”²⁶ Az istentiszteletet követően katonai díszszemlért tartottak a Piac utcán, illetve a Városháza előtti térségen (amelyet 1848–49-ben hivatalosan is Szabadság térnek neveztek²⁷), ahová a tömeg is díszmenetben vonult.

¹⁷ A. GERGELY 2015.

¹⁸ Lásd KEMÉNYFI 2010a, 29–34. Egy ehhez hasonló összefoglalás publikálva is: KEMÉNYFI 2010b, 106–110. – Vö. ASSMANN J. 2004, 141–142.

¹⁹ PORKOLÁB 2005, 85–86, 95–106.

²⁰ A. GERGELY 2015, 21.

²¹ E módszertani gyakorlathoz, valamint a közösségi emlékezés szerkezetének 19. század második felében releváns tipológiájához (megemlékezési alkalmak, kommemorációs helyszínek, emlékezési aktusok, rituális eszköztár, a kulturális emlékezet térbeliesülő és tárgyiasuló reprezentációi, az emlékezetet működtető intézmények, az emlékezet szervezői és felügyelői), kolozsvári anyagon kidolgozva, lásd JAKAB 2017.

²² M. LOVAS 2017a.

²³ A debreceni Csokonai-kultuszról összefoglalóan LAKNER 2014, korábban KERESZTESNÉ VÁRHELYI 2000.

²⁴ Jelen fejezet 2. alegysége az alábbi cikk javított, bővített változata: FAZAKAS 2019.

²⁵ GYÁNI 2000, 116.

²⁶ SZOBOSZLAI PAP István, (1849.) *Március Tizenötödiki évfordulati országos ünnepély alkalmával a’ debreceni helyi hitvé. egyház nagy-templomában előmondott könyörgés* = GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, 127. – Lásd még Gáborjáni Szabó rövid kommentárját a beszédhez: *uo.*, 42.

²⁷ Vö. BALOGH L. 2007, 361.

A délutáni alkalom a város Péterfia utcai kapujától északra, a Nagyerdő parkosított részén, a Fürdőháznál (Vigadó) folytatódott, ahová már jóval kötetlenebbül sétálhattak ki az ünneplők. Egy-két szónoklat elhangzott, de az estébe nyúló rendezvény többé-kevésbé szervezetlen zenés mulatság volt, ökörsütéssel és borral.²⁸

2.2. Megemlékezések 1849 és 1860 között

A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszak ünnepléseiről országos viszonylatban igen hézagosak a források.²⁹ Az 1850-es, 60-as évek debreceni kommemorációs gyakorlatáról is inkább utólagos visszaemlékezésekből értesülünk. Kortárs tudósítások alig készülhettek, mert komoly kockázata volt még a feljegyzéseknek és utalásoknak is, illetve egy évtizedig alig volt nyilvános sajtó Debrecenben. Amikor a rövid életű, 1850-ben három hónapig működő városi szépirodalmi újság engedélyt kapott a megjelenésre, a debreceni költő kultusza jegyében Csokonai Lapoknak neveztek el. Az újságot ismertető korábbi sajtótörténetek már említették a cikkek szabadságharcra történő allegorikus utalásait, illetve tárgyalták az 1849. augusztus 2-i debreceni csata első évfordulójára a lapban megjelent összefoglalót a történész Szűcs István tollából.³⁰ A korábbi szakirodalmi feldolgozások szintén regisztrálták, hogy a lapban közzétett számos versben továbbélt a Petőfi-féle Csokonai-kép, például olyan szövegekben, amelyek – ha részben metaforikusan is – a debreceni költő sírjának meglátogatására ösztönözték az olvasókat. Sőt, a Csokonai Lapok szerkesztői, Oláh Károly és Orbán Pető már az 1850. július 3-i, bátor hangú köszöntőjükben kijelentették, hogy fontos szerepet szánnak a levett forradalom után „zsibbadó” költészetnek: mivel „nyelvben, irodalmában él és hal nemzet”, „ily ígéretekkel kívánjuk mi a t. közönséget Csokonai emlékoszlopánál – a szépirodalom érdekében koszorúba gyűjteni”.³¹ A közönséget az emlékoszlopnál koszorúba fonó kifejezés egyszerre volt metaforikus, de egyszerre utalhatott konkrétan is a Hatvan utca végi temető 1836-ban állított Csokonai-síremlékére.

A Csokonai Lapok 21. számában „Debreceni” álnéven minden bizonnyal Oláh Károly szerkesztő³² által jegyzett *Csokonai sírja* című vers éppen 1850. július 31-én, Petőfi halálának évfordulóján látott napvilágot. A cím és a megjelenési dátum kapcsolatát, az emlékezés rejtett kettősségét jelezheti egyfelől a nyitó retorikai kérdés („Ki nyugszik itt?”), amely az *aenigma* műfaji hagyománya felőli értelmezést implikálja. Hiszen – közvetlenül a Csokonait pontosan megnevező cím után, vagyis a látszólagos egyértelműség ellenére – éppen arra utal, hogy korántsem kézenfekvő a kérdésre adható válasz. Másfelől

a negyedik és ötödik strófa esthajnalcsillag-metaforikája szintén lehetővé teszi, hogy a Csokonaié mellett *egy másik* költő emlékére is célzás történhessen: „S ugy tetszik, hogy két testvércsillagot – / Pedig csak *egy*et kétszer lát szemünk”.³³ Az 1840-es évek Petőfijének a Csokonai-féle (legalábbis vélelmezett) poétai magatartásra történő rájátszásáról tudhatott a tágabb közönség, illetve kontinuusnak tekinthető e szerephagyomány ismerete. Viszont például Kelemen Mór 1855-ös kijelentésének (Csokonai „a múlt század Petőfije”³⁴) a szabadságharc utáni (nem csak debreceni) emlékezeti tradícióban jóval összetettebb jelentése, konkrétabb politikai konnotációja lehetett, mint amekkora tétje 1849 előtt volt ennek az imázsteremtő gesztusnak.³⁵

1. kép. Csokonai síremléke a Hatvan utcai temetőben, Beregszászi Pál alkotása, felállították 1836 augusztusában (Fotó: Zoltai Lajos, 1913.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

²⁸ ERDÉLYI 2004, a debreceni ünneplésről: 164–166; M. LOVAS 2017a, 30–40, a debreceni ünneplésről: 34–40. – 1849. március 15-e ünneplésének 45. évfordulóján, 1893-ban a helyi sajtó is felidézte ezt az első kommemorációs alkalmat: *Március 15-dikének első megünneplése*, Debreczen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 1. – A 19. század közepén parkosított Nagyerdőről mint a kötetlen ünneplést lehetővé tévő helyszínről lásd bővebben KRANKOVICS 2005; PAPP J. 2006; PAPP J. 2016, 101.

²⁹ M. LOVAS 2017a, 6, 41–56, 59–67.

³⁰ Szűcs I. 1850/2019.

³¹ Lásd KOROMPAINÉ 2001, 317–319. A Csokonai emlékére készült versekből idéz, illetve a szerkesztői beköszöntőt hivatkozva és röviden értelmezi: LAKNER 2014, 201–203. – A Csokonai Lapok részletes ismertetése: EMBER 1955, 317–326. – A „Csokonai koszorúja” kifejezés elemzése nem foglalkozik ezzel az 1850-es szöveggel, csupán az 1973-as verseskötet hasonló címadásával: TAKÁCS F. 1994.

³² Az azonosításhoz: BÉNYEI M. 2003a, 137.

³³ DEBRECENI [OLÁH Károly] 1850, 65. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁴ Idézi LAKNER 2014, 201.

³⁵ Vö. SZILÁGYI M. 2014, 395.

Az 1850-es évekről szóló későbbi visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy a szabadságharc leverését követő bő másfél évtizedben, a kiegyezésig korántsem 1849 első hónapjainak *politikai* helyszíneinél emlékeztek az ünneplők. A szabadságharc leverését követően ugyanis meglehetősen kockázatos lett volna a belvárosban, a Kollégium, Nagytemplom, Városháza térségében, nagyobb nyilvánosság előtt ünnepelni. Ezért az 1850–60-as évek még „spontán emlékezés”-ének³⁶ gyakorlata az urbanizált közeg helyett Debrecen két perifériális régiójában zajlott, a hatalom által tiltott módon (csupán az 1860 októberétől kezdődő háromnegyed év alkotmányos időszakára eső évfordulókon szabadon). E városzéli részek kevésbé voltak szem előtt, valamelyest védve voltak az állandó kémkedésektől, katonai fellépésektől, hiszen a lakott részekről távolabb estek. Történetileg azonban szintén hiteles emlékezési helyszínekként voltak értelmezhetőek, hiszen 1849 nyarán ezekkel valóban érintkeztek a szabadságharc utolsó *katonai* eseményei. Lássuk e két régiót részletesebben.

Egyrészt a város állandóan lakott részétől nyugatra fekvő területeken történtek a jórészt rejtőzködő, valamelyest mindig ellenőrzött, megfigyelt március 15-i és augusztus 2-i megemlékezések. Eleinte a Köntöskertnek nevezett térségében zajló augusztus 2-i csata helyszínén, a Nagysándor József tábornokról elnevezett halomnál, amely egy ősi „kunhalom”, azaz kurgán: e kiemelkedésről irányította a tábornok a magyar sereget. Később ettől beljebb is, a város felé, a csatában elesett magyar honvédek és orosz katonák tömegsírját magában foglaló, eleinte „Muszkatemető”-nek, majd „Honvédtemető”-nek nevezett, szőlőskertek és majorsági földek határolta ligetes területen, a Csigekertben.

Másrészt az 1850-es, 60-as években a bújtatott rituáléknak szintén némi védeltséget jelentett a várostól délkeletre található, 1849-es honvédsír mint emlékezési hely: a Hosszú-pályiba vezető út mellett, az urbanizált közegen túli Csereerdőben. (A sírt a történetileg nem igazolható emlékezet egy bizonyos Szarka kapitányénak tulajdonította.) Ez utóbbi emlékhelyet – ahogyan a korabeli újságcikkekben, visszaemlékezésekben tudható – *legendásította* a városi folklór: tündérek őrzik, a folyamatosan ráhelyezett friss virágokat és koszorúkat lehetetlen elvinni onnan stb. Vagyis az emlékezők transzcendens szinten jelenítették meg annak a helyszínnek a biztonságát, amelyet a legnehezebb időkben, a Bach-korszakban és a Schmerling provizórium idején is titokban gondoztak a névtelen emlékezők.

Az utólagosan írt (alább, a 38. jegyzetben hivatkozott) visszaemlékezésekből valamelyest rekonstruálható az 1850-es (és majd az 1860-as) évek köntöskerti és csigekerti, valamint a csereerdei kegyeleti alkalmak nem nyilvános, rejtőzködő, de mégis valamiféle rítussal bíró rendje. Magát a rituálét elsősorban a sírhelyekre titokban történő egyéni, esetleg szűk körű (családi, baráti) kizarándokolás, illetve a mezei virágok néma elhelyezése jelenthette. Legfeljebb egy-egy halkan, könnyezve elmondott ima (esetleg még ének vagy szavalat?) kísérhette az alkalmat. Oláh Károly szerkesztő (a politikai helyzet rövid enyhülése következtében³⁷) közös megemlékezésre buzdító, 1861 nyári keltezésű felhívásában így

idézte fel a megelőző évtized nehéz időszakát, mind a köntöskerti csatahelyszín, mind a honvédsírok meglátogatását:

„Tizenegy év alatt nem fejezheték ki nyíltan a hősök emléke iránti meleg rokonszenvünket, nem fizethettük le irántok a kegyelet adóját; csak szívünk szorult, midőn reájok emlékezék, lelkünk sajgott, ha a csatatérhez közeledtünk, egy-egy sóhaj lebbent el fájó keblünkben, egy-egy könnyű csordult ki síró szemünkben; vagy csak titokban zárandokolhattunk egyenként Nagy Sándor halmához, hol mint oltár előtt leborulva Isten szabad ege alatt [...] imáinkat végezvén, mint szabad emberek az ihletés szent perceiben, melyekre a hálózataival mindenütt jelenvalóságot negélylett titkos rendőrség nyomasztólag hatni nem tudott; vagy kézen vezetve a nagy sírhoz gyermekét az apa és anya, titkosan, csak súgva csepegteték gyöngé szíveikbe a részvét érzetét [...]; a mező virágaiból font egy-egy hervadó koszorú a hervadhatatlan erényekkel bírt honfiak pusztuló sírjára, jelölé meg olykor a sírt a történész számára, s egy-egy zokogó hölgy, ki elhunyt kedvese hamvainál megáll, mit élő szobor emlékeztetett, hogy *nemzeti nagy létünk nagy temetője e hely.*”³⁸

Érdeemes felfigyelni arra a sajátosságra, hogy a Református Kollégium diáksága körében ugyanebben az időben, az 1850-es években váltak rendszeressé a Csokonai-megemlékezések, a költő november 17-i születésnapja környékén, ritkábban a január 28-i halála napja táján. (Bár kultusza már a halála óta, folyamatosan jelentős volt a körükben.)³⁹ 1857-ben, a Kollégium korábbi olvasó társaságai nyomán néhány diák megalapította a Magyar Irodalmi Önképző Társulatot. Ez évtől kezdve kéziratos újságot is indítottak, *Heti Közlöny* címen.⁴⁰ A társulat első rendszeres programja Csokonai november 17-i születésnapjának évenkénti megünneplése volt, melyet Miklovicz Bálint indítványára határoztak el 1860. február 5-én.⁴¹ A Csokonai-kultusz mindeddig még valószínűleg nem kapcsolódott össze

³⁸ OLÁH 1861. (A Kisfaludy Károly *Mohács* verséből származó citátum kiemelése az eredeti szövegben.) Lásd még a következő visszaemlékezéseket a kényszerűen rejtőzködő ünneplések időszakára: *Honvéd-emlék Debreczen mellett*, Vasárnapi Újság, 1861. február 17. (8. évf., 7. sz.), 80; *Debreczeni honvéd-síremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289; *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt 710. – Szűcs István történész 1871-es visszaemlékezése a csereerdei honvédsírnál és a csigekerti Honvédtemetőben történt megemlékezésekre: Szűcs I. 1871, 1021–1022. (Szintén idézi KOROMPAINÉ 2001, 319.) – Egy 1874-es visszaemlékezés: „Az ötvenes években martius 15-én titokban lelkesültünk csak fel az absolut hatalom vizsga kémei ólálkodása mellett, ama dicső nap emlékére, melyen a szabadság szentelt zászlaja kitűzetett, titokban keseregtünk, s hullattuk el könnyeinket az aug. 2-án városunk határán hős halált halt honfiak, s az okt. 6-án kiszenvedett, áldott emlékezetű vértanúk felett.” *Augustus 2-ka 1849-ben*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 1. (1. évf. 23. sz.), [2]. – Kései visszaemlékezés: HAMAR 1902, 3. – Utólagos helytörténeti feldolgozások: ZOLTAI 1931. Zoltai cikkét jegyzetekkel ellátva közzéteszi (az alábbiakban innen hivatkozom): SZENDINÉ ORVOS 2019, itt 73–74; KOROMPAINÉ 2001, 317–322; PAPP J. 2019b, 16–19; HORVÁTH A. 2017.

³⁹ BÁN 1982; GYÖRI 1988, 657; LAKNER 2014, 130–143, 152–172, 184–187.

⁴⁰ Az újságról bővebben lásd GÁBORIK 1999.

⁴¹ BALOGH F. 1871; GYÖRI 1988, 657; LAKNER 2014, 208. – Balogh Ferenc kollégiumtörténeti monográfiája szerint a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1860. november 17-én kezdeményezte Csokonai születése évfordulójának megünneplését, „mely azóta évenként megtartatik”. BALOGH F. 1904[–1915], 669. – Összehasonlításként, a Csokonai-kultusz lehetséges mintájaként lásd Petőfi kultusza intézményesülésének kezdetét 1859 és 1861 között: KERÉNYI 1997, 137–141; Kazinczy születése 100. évfordulójának országos ünneplését: FÁBRI 1992; FÁBRI

³⁶ A kifejezést lásd NORA 2010, 13.

³⁷ Ennek az időszaknak a szabadságharcos megemlékezéseiről lásd alább, a 2.3. alfejezetet.

rendszeres, évi síremlék-látogatással. A Vasárnapi Újság 1859-es cikke is inkább a sírhely elfeledéséről szól, bár kérdés, hogy a megfogalmazás retorikai túlzás, vagy a valósághoz közelítő leírás volt-e:

„A hatvanuczai temető egyik szögletében áll a költő egyszerű elhagyott sirja. Milly elhagyott, elvadult hely ez! Ut, nyom nem vezet hozzá, a kidült bedült fejfák között buján tenyészik a gyom, burján és a vad csalán; övig érő giz-gaz, katangkóro lepi a temetőt, olly rideg, olly megdöbbenő siri borongás lebeg e vidék felett, hogy a kegyeletes szív, melly a helyet fölkeresi, tompa fájdalomban szorul össze, míg eléri az egyszerű oszlopot. Egyszerű vasoszlop ez, mit tisztelői állítottak a békében szunyadó porai fölé. A tisztelő hazafiak közül pedig sok talán imitt amott aluszsa már örök álmát, s erről is el lehet mondani, hogy itt is a »hálátlanság szellője ingatja a feledés túskebokrait«.”⁴²

A diákegyletek alapításának politikai kockázatai voltak ekkoriban, ezért a fent említett Magyar Irodalmi Önképző Társulat is kizárólag úgy kapott működési engedélyt a tanári kartól, ha a felolvasásra szánt dolgozatok témái közül kizárják „a politikát és mindazt, ami a józslés, illem, erkölcs határain túllépne”.⁴³ Ha az alkalmakon közvetlen politikai utalások nem is hangzottak el (vagy nem maradt fenn ezek nyoma), a Csokonai-ünnepléseknek mindenképpen volt az irodalmi hagyományon túlrő jelentősége a kiegyezést megelőző években. Ugyanis a *nemzeti költő*ként is értelmezett debreceni poétára történő megemlékezések a kommemorációs mikroközösségben (kollégiumi diákok, városiakkal kiegészülve) allegorikus jelentéssel telítődtek. Ezáltal, akár kimondatlanul, a szabadságharc, illetve a szuverénként tételezett magyar kultúra és az egész nemzet ünneplésére is vonatkoztak. Ezért indokolt azt állítani, hogy Csokonai kultusza ekkoriban „jelentős közösségformáló és -összetartó szerepet töltött be Debrecen életében”.⁴⁴ A diákok a Kollégiumban tartott megemlékezések után (melyeken felolvasások, előadás, kórusének hangzott el) kizárólagosként ünnepelni Csokonai síremlékéhez a Hatvan utca végi temetőbe. 1861 januárjában már bizonyosan így tettek,⁴⁵ esetleg lehetséges, hogy már a korábbi években is. A város állandóan lakott területének nyugati határába irányuló temetői emlékezések alkalmával a diákok részben hasonló útvonalat jártak be, hasonló rituális teret jelöltek ki, mint amikor ők vagy a városi lakosok rejtőzködő módon a Nagysándor-halomhoz, illetve a honvéd tömegsírhoz mentek emlékezni (vagy legalábbis szerettek volna menni).⁴⁶ Az 1867-tel kezdődően engedélyezett szabadságharcos ünneplések tudósításainak visszaemlékezései

alapján az is nagyon valószínű, hogy a két útvonal – és így a kétféle ünneplés – időnként össze is kapcsolódott (lásd a vonatkozó idézeteket alább, a 3.1. alfejezetben). Ez az összefonódás még a kiegyezés utáni néhány évben is érzékelhető volt, hiszen a március 15-i (és részben az augusztus 2-i) rituális térhasználat rendjét, illetve az ünnepi menet útvonalát majd az 1860-as évek végétől⁴⁷ legálisan is a református kollégiumi diákok, jelesül a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, illetve néhány tanár formálta és szervezte meg évről évre, ugyanúgy, mint már addig is a Csokonai-ünnepeket.

2.3. A forradalom és szabadságharc ünneplési rendje és helyszínei 1861-ben

A rövid alkotmányos időszakba beleeső évfordulókon Magyarországon mindenhol nagyobb nyilvánosságot kaphattak a megemlékezések.⁴⁸ A szabadságharc nemzeti mártírológiai szempontú, de hagyományosan a protestáns felekezeti hagyománnyal érintkező értelmezését országsszerte fölérősíthette az egy évvel korábbi, 1860. március 15-i pesti ünnep. Egyrészt az a jelentős, Gyáni Gábor által is hangsúlyozott pillanat, amikor a pesti tömeg a tüntetés előtt a Kálvin téri református templomban vett részt a szabadságharcos mártírok emlékére tartott istentiszteleten. Másrészt az ezt követő tüntetések újabb, azonnal mártírként értelmezhető személye: Forinyák Géza megsebesülése, majd halála, illetve az ő vértanúsága emlékének fenntartása.⁴⁹

1861. március 15-én országsszerte, így Debrecenben is sokkal szabadabban lehetett ünnepelni, mint a korábbi bő egy évtizedben.⁵⁰ A boltok zárva tartottak, délelőtt mindegyik felekezeti saját templomában emlékezett, délután pedig „a város lelkes ifjúsága nagy néptömeg kíséretében azon gyászmezőt kereste föl, mely a szomorú emlékeztető 1849-iki egyetlen harc sötét színhelye volt. Itt a szózat, himnus és »nyugosznak ők a hősiak« elzengése közben, magasztos hazafiúi érzelmekre buzdító szónoklatok tartattak”. Este kivilágították a város főbb utcáit.⁵¹ A tudósítás tehát kizárólag a csata helyszínét említi. Vagyis úgy tűnik, hogy ekkor csak a belvárostól távolabbi Nagysándor-halomhoz mentek ki, és nem keresték fel a honvédek csigekerti tömegsírját (vagy azt valamilyen nem említették).

Az augusztus 2-i csata 12. évfordulóját megelőzően, 1861. július közepén Oláh Károly felhívásban biztatta a debrecenieket a közös, „nyilvános” és „fényes” emlékezésre, felszólítva a városi tanácsot az ünnepély megrendezésére.⁵² Azonban a nyár folyamán a gyorsan visszarendeződő, újra abszolutisztikussá váló politikai helyzetben a városi hatóság nem tudta felvállalni az ügyet, „mert a katonai hatóságtól ez ellen tiltakozást kapott”. Ezért végül

a Budapesti Szemlében. Újraközli HATVANY 1967, II, 418–419. Lásd erről LAKNER 2014, 130–143, 152–172, 184–187; KERESZTESNÉ VÁRHELYI 1999, 7–13.

⁴⁷ Nem csupán 1879-től, ahogyan a kollégiumtörténeti kézikönyv összefoglalója jelzi: BARCZA Józsefné 1988, 714.

⁴⁸ Az 1861. március 15-i országos ünneplésekről összefoglalóan, köztük a debreceniről is: ERDÉLYI 2016; M. LOVAS 2017a, 56–59.

⁴⁹ GYÁNI 2000, 118–120.

⁵⁰ A március 15-ét megelőző éjszaka a Kollégium diáksága a tanári kar előzetes hozzájárulása nélkül gyűlt össze az iskola énektermébe lakomára. BALOGH F. 1904[–1915], 309.

⁵¹ *Martius 15-ke*, Debreceni Közlöny, 1861. március 20. (2. évf. 76. sz.), 318. Szintén idézi: KOROMPAINÉ 2001, 320.

⁵² OLÁH 1861. – A felhívás visszaemlékező részét a 2.2. alfejezetben már idéztem.

1997; a Kazinczy-centenárium 48-as hagyományokkal feldúsult „szertartásrendjéről” és „frazéológiájáról”: KERÉNYI 2005, 45–57.

⁴² BARSÓ 1859.

⁴³ BARCZA Józsefné 1988, 713–714. Lásd még GYÓRI 1988, 669–670.

⁴⁴ A kérdéstről lásd LAKNER 2014, az idézet: 212; valamint korábbról: BALOGH I. 1953. Lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ 2015.

⁴⁵ BALOGH F. 1871, 508.

⁴⁶ Korábbról nem tudunk rendszeres, évi zárandoklatról, de a Csokonai-sírnak bizonyosan volt kultusza mind a kollégiumi diákok, mind a korabeli értelmiség körében. Már a szabadságharcot megelőző években is, lásd például Petőfi és Orlai Petrich Soma 1842. októberi temetői látogatását, melyről utóbbi számol be 1879-ben

csak magánosok ünnepeltek, igen kevesen: csupán „néhány lelkesebbek nem állhatták meg” a magyar hősök tömegsírjának meglátogatását, „zöld ágakat s nemzeti zászlót tűzve a hősök sírjai fölé”. Noha – a Debreczeni Közlöny keserű cikke szerint – „lehetett volna még ennél jobbat, többet is tenni minden tüntetés nélkül. A reggeli beharangozáskor minden embernek templomba kellett volna menni gyászöltözetben, és ott imádkozni a hazáért. Bizony megérdemlették volna ezt a derék honvédek [...]” Sőt, az évforduló táján a honvéd tömegsír és a csatahelyszín környékének rendkívül elhanyagolt állapotát regisztrálta a Debreczeni Közlöny tudósítója. Jelezte, hogy „legnagyobb része a népnek – tapasztalat! – azt sem tudja megkülönböztetni, melyik halom alatt nyugszik honvéd, és melyik alatt muszka”. Éppen ezért arra kéri a városi hatóságot, hogy tartsa rendben a temetőt. Valamint arra, hogy

„jeleltesse meg a honvédek sírját a muszka sírok közt, elég arra egy egyszerű fejfa is ideiglenesen [...]. Még most talán meg lehet ezt tenni, de nem 10-20 év múlva, ha a nép elméjében lassankint elmosódik a szomorú nap emlékezete, s mit fog mondani az utókor Debreczenre, hol a függetlenség kimondatott, de mely egyetlen, határában vívott csata színhelyét sem bírta emlékezetben fönn tartani!”⁵³

A debreceni emlékezetkultúra szempontjából azért is fontos az 1861. év, mert az ekkor alapított Emlékkert Társulat elkezdte megtervezni és megformálni a Nagytemplom és a Kollégium közötti, meglehetősen elhanyagolt, poros, bozotos térséget. A Társulat egy olyan „kies”, szépen parkosított, nyilvános kert létrehozását tűzte ki célul, amely – mint a témát legújabbban feldolgozó Lakner Lajos hangsúlyozta – a debreceni kötődést is megjelenítő, szimbolikus nemzeti panteonként szolgál, illetve „az 1849 és 1867 közötti nemzeti ellenállás részének is tekinthető”.⁵⁴ Az Emlékkert Társulat, illetve a Honvédegylet kezdeményezésére – nagyjából egy időben a Csokonai-szobor felállításának gondolatával⁵⁵ – az merült fel, hogy az 1849. augusztus 2-i debreceni csata áldozatainak kellene síremléket emelni. Egyrészt a Csígekertben, azon a dombon, amely a csata után befogadta az áldozatok tömegsírját. Másrészt pedig a várostól délkeletre eső Csereerdő Hosszúpályiba vezető útja mentén álló honvédsíron. 1861-ben ez utóbbi sírhelyen akarták felállítani a szabadságharcos monumentumot. Ám olyan jelentős összeg gyűlt össze, hogy a kivitelre elfogadott allegorikus alkotást, a Komlóssy Imre tervei alapján készült, Marschalkó János szobrász által elkészítendő em-

lékművet⁵⁶ már semmiképpen nem a Csereerdő várostól messze eső honvédsírján akarták felállítani, oda csak egy kisebb emléket terveztek. Az időközben elkészült oroszlánszobrot vagy a csígekerti honvéd tömegsíron, vagy a csata helyszínén, a Nagysándor-halmon akarták elhelyezni. Viszont az országgyűlés 1861. augusztusi feloszlásától fogva a szabadságharcos emlékezés nyilvános rítusai újra tiltottá váltak, egészen a kiegyezésig. Emiatt az allegorikus monumentum felállítása is lekerült a napirendről, az 1861 nyarára elkészült szobrot hat éven keresztül rejtgették Vecsey Imre építész Piac utcai házában raktárában.⁵⁷ (A szobor 1867. augusztus 2-i leleplezéséről lásd a 3.1. alfejezetet.)

Noha a Nagytemplom és Református Kollégium közötti térség 1861-ben még nem pontosan körvonalazott célú kommemorációs alkalmak majdani helyszínévént választott ki a belváros közepén, ám kijelölésének indokoltsága, nemzeti-szakraális jellege nyilvánvaló lehetett mindenki számára. A majdani megemlékezések ide koncentrálnak tervezésével nagyon is jelenvalónak látszó, folytonosságot mutató múlthoz véltek e helyen hozzáférni a kortársak, itt ugyanis kézenfekvőnek látszott a – Gyáni Gábor megfogalmazása szerinti – „nyilvános városi tér történelmiesítése”. Ez az 1861-től kezdve kialakítandó kert, illetve 1867-től kezdve lassan kibontakozó szoborpark térségében nem kellett „erőszakoltan” feltalálni a történelmet, a történelem itt nem pusztán „ürügy” volt.⁵⁸ A helyszín ugyanis már eleve kiemelt jelentőségű volt református szempontból: délről a Nagytemplom, északról a Kollégium, keletről az iskola professzorainak lakásai, nyugatról pedig az egyháztanács székhelye, a konzisztoriális ház állt. De még fontosabb, hogy az Emlékkert kijelölt területét négy égtáj felől határoló egyházi épületekre úgy is lehetett tekinteni, mint amelyek 1849 első hónapjaiban *nemzeti szempontból* is szakralizálódtak, hiszen alapvető szerepet játszottak a szabadságharc történetében (hasonlóan, mint a városháza, a főutca

⁵⁶ Az allegorikus oroszlánszobor a luzerni, 1821-es Löwendenkmal nyomán készült, mely a Svájci Gárda 1792-es hősi halálára emlékeztet. Az alábbi cikk úgy fogalmaz, hogy „a luzerni híres szabadságszobor mintájára van kicsinyben elkészítve, mint utánpótlás is oly szép, oly művészi értékkel bíró szobormű”. SEMPERIDEM, *Maradjon a köroroszlán!*, Debreczen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 2. A luzerni mintáról részletesebben: -A, -r., *A „Köroroszlán”*, Debreczen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1. Ezekhez hasonlóan a következő évben országos lapban is: *Honvéd-emlék Debreczenben*, Pesti Hírlap, 1899. március 8. (21. évf. 67. sz.), 7. – A luzerni minta első említése a szakirodalomban, az előző mondatban felsorolt korabeli újságcikkek hivatkozása nélkül, talán azoktól függetlenül megfogalmazott művészettörténeti felismerésként: Sz. KÜRTI 1995, 424.

⁵⁷ *Debreczeni honvéd-síremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289; *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt 710–711 (az utóbbi cikk alapján, mely Komlóssy Imre adataira épül, úgy tűnik, mintha 1861-ben még csak gyűjtést rendeztek volna a szoborra, de az alkotás csak később készült el). Lásd azonban a következő cikket, amely szerint a szobor 1867. augusztus 2-i emlékkerti felállításakor, az emlékmű alatt elhelyeztek egy okiratot, mely az alkotás *hat évvel korábbi*, 1861-es elkészültére utalt. A cikk ennek az emlékiratnak a szövegét közli, a szobor 1899. augusztus 2-i, Honvédtemető-be történő áthelyezés alkalmából: *A debreceni köroroszlán*, Budapesti Hírlap, 1899. július 28. (19. évf. 207. sz.), 7–8. – Vö. még HAMAR 1902, 4. – A felállítás eredetileg tervezett helyszínéről a későbbi tudósítások egy része már nem tudott. Lásd például KORNHÄUSER 1897. – Szakirodalmi feldolgozások: ZOLTAI 1931 (= SZENDINÉ ORVOS 2019), 74–77; ZOLTAI 1934, 6; Sz. KÜRTI 1977, 27 (utóbbi szerző egy későbbi, 1995-ös cikkében a szobor elkészültének dátumaként nem 1861-et említi, hanem 1865-öt: Sz. KÜRTI 1995, 424); BALOGH I. 1982, 15; KOROMPAINÉ 2001, 320.

⁵⁸ Az értelmezési mintákat és az idézeteket lásd GYÁNI Gábor, *A város és az imaginárius történelem* = GYÁNI 2016, 145; Uő., *Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza* = GYÁNI 2016, 117; Uő., *Modernitás és hagyomány nagyvárosi múltban* = GYÁNI 2007, 74.

⁵³ *Debreczeni szemle*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 10. (2. évf. 117. sz.), 479. – Röviden hivatkozva KOROMPAINÉ 2001, 321. – Csak kilenc évvel később, 1870. augusztus 2-án állítottak egyszerű fakeresztet a honvédsírra (lásd erről a 3.2. alfejezetet). 1885. március 15-re készült el a 3.6. alfejezetben tárgyalandó vörösmárvány emlékmű.

⁵⁴ LAKNER 2014, 204–207; lásd még BALOGH I. 1953; VARGA J. 1986, 258–259. – Az emlékek, oszlopok, szobrok, képmások létrehozása, jelenléte elengedhetetlenül szükséges az „emlékezet kultuszának közösségi szertartásai”-ban. PORKOLÁB 2005, 87.

⁵⁵ *Az emlékkert és a Csokonai szobor történelmének rövid vázlatja*, Debreczen, 1871. március 15. (3. évf. 53. sz.), [1]. Bár a Csokonai-szobor állításának gondolata bizonyos adatok szerint még hamarabb, 1859 óta terítéken volt. Lásd LAKNER 2014, 218.

és néhány további debreceni épület). Ráadásul mivel e belvárosi térségben 1849 óta nem lehetett ünnepelni, a heroikus múlt ismeretének és a jelenbeli elfojtottság tapasztalatának feszültsége is az 1850-es, 60-as évek kommunikatív emlékezetének részévé vált.

2.4. Megemlékezések 1861-től 1867-ig

A visszarendeződő politikai helyzetben újra a magános, rejtőzködő emlékezések következtek. T. Konrád Gyula *Honvédek sirján* című, 1861. augusztusi, a Debreczeni Közlönyben publikált versének beszélője arra a félelmére utalt, hogy az 1850-es évekhez hasonló önkényuralmi időszak beköszönne következhet, a kommemorációs lehetőségek tekintetében is. De aztán a csalódottság ellenére is derűlátással tekint a jövőbe:

[...]

De hát így lesz ez mind örökre már?
Kérdőleg néz a honfi az égre,
S im egy vigaszfény leng, dereng alá:
Csak bizzunk a magas istenségbe.

[...]

[...]

De azt sugja az alvók szelleme:
Már nem soká hajnallik bus egünk,
Az elhullt vér törvényt s jogot terem,
Hasztalan egy csep vért sem vesztettünk.

És ha addig is titokban olykor
Bajnokok! hozzátok meg-megtérünk,
Álmotok ne sértse, hisz szívetek
Hamvaiból sarjadt s él reményünk.
A mely nemzet jogáért él és hal,
Az nem lehet, hogy mint rab senyvedjen,
Annak élni kell vezércsillagul...
Ne csüggedj hát, ne csüggedj nemzetem.⁵⁹

Az 1860-as években a nyilvános ünneplés valóban újra tiltott volt, ezért ismét csak metaforikus szinten, vagyis csupán az irodalmi szövegek imaginárius világában volt lehetséges bejárni a csereerdei és a csigekerti helyszíneket. A Hortobágy című lap 1863-ban tudatosan a két legfontosabb szabadságharcos emléknaphoz kapcsolódóan közölt Oláh Károlytól egy-egy verset: március 15-én a *Debreczeni csereszélen...*, augusztus 16-án pedig az *Augusztus 2.* című költeményt. Az első szöveg elliptikus módon szól a magános honvédsírhely 1849 óta rejtőzködő kultuszáról. Mégpedig úgy, hogy egyrészt elhallgatja a

megemlékezés okát, másrészt a kultusz tárgyának megnevezését is kerüli az egész költeményben, így e részletben is:

Kit fed e sír, – nem is kérde
Az utas, e helyre érve,
Szent imát rebeg magában;
Kezei közt fris virág van.

Az *Augusztus 2.* című vers pedig úgy viszi színre az emlékezési gyakorlatot, hogy a könnyet csak titkon ejtő, de a „hősök vére”-ről azért mégis szólni próbáló felnőtt, valamint a gyermekei közötti, nagyrészt elfojtott beszélgetést imitálja:

„A nagy temetkező-helynek
Mért, hogy még csak nyoma sincsen?” –
Ne fürkészd ezt, hallgass, kincsem!

Némi reményt végül a gyermekek buzgalma ad: a lányka kijelenti, hogy koszorút köt a sírra, a fiú pedig azzal biztatja apját, hogy „Feltámadnak a vitézek!”⁶⁰

A kiegyezés előtti esztendőben (de talán már az 1850-es években is) a debreceni kollégiumi diákok valószínűleg nemcsak egyenként, hanem közösen, nagyobb számban is kilátogattak az augusztus 2-i csata helyszínére, illetve majd a tömegsírhoz is. Egy 1870. márciusi visszaemlékezésből például kiderül a következő (bár eszerint nem egyértelmű, mely évtizedre vonatkozik, csak 1861 után, vagy már előtte is jellemző volt a csigekerti sírlátogatás): „voltak idők, mikor villogó szuronyok álltak el a temetőkhöz vezető utat, hogy tömegesen ne zarándokolhassanak a hősök nyugvó poraihoz. A tanuló ifjúság mégis kiszivárgott láthatatlan utakon. Mindnyájan ott voltak. Ott volt az ifjúság, és a polgárok csoportosultak körülötte, sokszor hangot sem volt szabad kibocsátani ott az imádkozásra kész ajkáról.”⁶¹ Az 1870. március 15-i ünneplésre való felhívás szintén az addigi rituális gyakorlatra utalt (ez esetben is kérdés marad, hogy csak 1861 után vagy már előtte is): „holnap a honvédtemetőben a szokott kegyeletes ünnepély ismét megtartatik, a mi az önkényuralom szakában sem maradt el soha. A nagy közönséget, kivált a tanuló ifjúságot sem a félelem, sem a zsarnokság sohasem volt képes visszarettenteni, a tömeges részvételtől”.⁶² 1870 augusztusában szintén felidéztek a honvédtemetői megemlékezéseket, ez esetben egyértelműen az 1849 óta tartó folyamatosságra utalva: „A kegyelet adóját 21 éven keresztül folyvást meghozta e sírokhoz a tiszta hazafiúi szeretet [...]. Sem az önkénykormány fenyegető parancsa, sem vad erőszak nem volt képes visszatartani a népet a kegyelettől, hogy a nemzet halottainak, a csata napján, külsőleg is meg ne adja tiszteletét.”⁶³

⁶⁰ OLÁH 1863a; OLÁH 1863b. A versek címét említi, értelmezés nélkül: KOROMPAINÉ 2001, 321.

⁶¹ *A március 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1.]. Szintén idézi: KOROMPAINÉ 2001, 323.

⁶² *Martius 15-én*, Debreczen, 1870. március 14. (2. évf. 51. sz.), [1].

⁶³ *A debreczeni csata emléke*, Debreczen, 1870. augusztus 1. (2. évf. 147. sz.), [1]. Lásd még fentebb, a 38. jegyzetben felsorolt visszaemlékezéseket és a vonatkozó szakirodalmat.

⁵⁹ T. KONRÁD 1861. – Lásd még néhány héttel későbből az alábbi vers közlését: RÁKOSI 1861.

3. Ünnepi térhasználat az allegorikus oroszlánszobor emlékkerti felállításától (1867) az 1880-as évek végéig

A kiegyezés utáni hivatalos politika az ország számos helyén továbbra is mellőzte – és több sajtótermék még ekkoriban is ignorálta – a március 15-i ünnepet: legalább 1872-ig, a 48-as választójogi törvény benyújtásáig, illetve 1873-ig, a forradalom negyedszázados évfordulójáig. Azonban néhány ellenzéki városban már az 1867-tel kezdődő években is tartottak megemlékezéseket, igaz, több esetben a városi és megyei hatóságok távol maradása mellett. Ezekről az alkalmakról helyi tudósítások is megjelentek.⁶⁴ Debrecenben szintén így volt ez, és ettől kezdve a szabadságharcra emlékezés rítusai is szabadabban formálódhattak, mint a kiegyezés előtt. Debrecenben, több más magyarországi városhoz képest, a március 15-i (valamint az augusztus 2-i) emlékünnepek kevésbé voltak zárt-, illetve szűk körűek. A Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulatához mint az alkalom szervezőjéhez már a kezdeti években csatlakoztak más kollégiumi diáktársulatok, valamint egykori szabadságharcos honvédek. Utóbbiakat a dicső múlt jelenvalóvá tételének vágyával, a gyász és emlékezet hiteles és aktív fenntartásának éthoszával ruházta fel a társadalom.⁶⁵ Szintén bekapcsolódott az ünneplésbe néhány városi egyesület és társulat, további iskolák tanulói, az iparos ifjúság, illetve mindig részt vettek a forradalom eszméjével és emlékével azonosuló városi polgárok: a márciusi megemlékezésen általában nagyobb tömegben, mint az augusztusi ünnepen. A városi politikai szereplők közül azonban a kiegyezés utáni első években még az ellenzékiek közül is kevesen jelentek meg, az 1870-es évek második felétől viszont már jóval rendszeresebbé vált a részvételük. A városvezetés hivatalos képviselőjének hiányáról azonban az ellenzéki Debreczen újság még ekkoriban is több ízben számolt be méltatlankodva.

3.1. A március 15-i ünneplés rendje 1867-től az 1880-as évek végéig

A kollégiumi diákság, valamint a hozzájuk csatlakozó városi polgárok 1867. március 15-én immár legalán vonulhattak ki a csigekerti honvédsírokhoz. A tudósítások egyrészt a korábbi években kialakult, fent, a 2. alfejezetben tárgyalt kommemorációs rend folytonosságára utalnak. Másrészt arra, hogy 1867-ben a forradalom és szabadságharc emlékünnepe még bizonyosan összekapcsolódott a Csokonai sírjánál történő emlékezés kollégiumi hagyományával, legalábbis a diákok számára:

„Ismét leróttuk ez évben [1867-ben] is a kegyelet adóját azok iránt, kik e hazáért küzdve és meghalva most már csendesen nyugosznak a temetőben. Meglátogatta a tanuló ifjúság az 1849. Aug. 2-án történt debreczeni csatában el esetteknek sírhalmait, hol alkalmi éneklések és szavatok által fejeztük ki szívünk érzelmeit. Innen

elmenénk Csokonai sírjához, hol a cantus egy halotti énekkel áldozott a költő szellemének.”⁶⁶

A következő három esztendőből (1868–70) nincs nyoma a Csokonai-sír meglátogatásának a forradalom ünnepén,⁶⁷ noha talán – legalábbis a kollégiumi diákság – hasonló útvonalat járt be, mint 1867-ben (és valószínűleg ugyanilyet a kiegyezést megelőzően is). 1871. március 15-én azonban a honvédtemetői processzió bizonyosan gazdagodott az irodalmi kommemoráció útvonalával. A Csokonai-sírlátogatásról ez esetben nem kollégiumi diáklap, hanem a városi újság (Debreczen) tudósított, amely ugyan nem pontosította, kik vettek részt, de talán nemcsak az ifjúság, hanem városi ünneplők is: „[a Honvédtemetőtől visszatérőben] ősi szokás szerint – betért a menet a hatvanutcai temetőbe Csokonai sírjához”.⁶⁸

Lehetséges, hogy még 1871 után is volt példa a márciusi szabadságharcos emlékezés rítusának erre az irodalmi vonatkozású kiegészülésére, ám ettől kezdve nem találtam erre utaló adatot. Ezért inkább az feltételezhető, hogy az ekkoriban immár egyre jobban intézményesülő, a kollégiumi diákság korábbi, belkörü március 15-i ünneplését egyre inkább a teljes városi nyilvánosság számára kiszélesítő alkalmi okafogyottá tették, hogy a nemzeti költőként értelmezett Csokonaira történő emlékezéssel kellene valamiképpen leplezni a forradalom és szabadságharc ünnepét.⁶⁹ Valamint a zarándokmenet állandósuló rítusa (az útvonal hossza, az állomások száma és a kommemoráció rendje) annyi időbe, mintegy két és fél órába telt,⁷⁰ hogy a megemlékezéseket valószínűleg már kényelmetlen lett volna tovább bővíteni azzal, hogy a megnövekedett létszámú ünneplő közönség a Hatvan utca végi temető Csokonai-sírját is meglátogassa. Úgy vélem, hogy az 1870-es évektől kezdve,

⁶⁶ A Magyar Irodalmi Önképző Társulat kéziratok lapjának tudósításai: *1867. március 15.*, *Heti Közlöny*, 1867. március 17. (10. évf. 5. sz.), 25r–26v; *Március 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámozása]), 72v (az idézet innen származik); *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 24. (6. évf. 7. sz.), 74r–75v. – Vö. a városi lap tudósításával, amelyben viszont nincs utalás a Csokonai-megemlékezésre: *Hortobágy*, 1867. március 17. (6. évf. 11. sz.), 43. – A kollégiumi diákok az Oratóriumban a szabadság fontosságáról hallgattak prédikációt, de ez nem ünnepnap emlékkalkalom volt, hanem március 17-én, a vasárnap reggeli istentisztelet keretében hangzott el. *Március 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámozása]), 74r–75v.

⁶⁷ Lásd 1868. március 15-ét, amikor a tudósítás csak annyit ír, hogy délután több ezres tömeg vonult ki „a szabadság harcában elesett s a mesterutszai kapun kívül csendesen nyugvó honvédek sírhalmához [...] városunk több köz és magán épületein a háromszínű zászló lobogott”. *Március 15-kén*, Debreczen Nagy-váradi Értesítő, 1868. március 22. (26. évf. 13. sz.), [4]. – 1869-ből hasonló tudósítás: *A főisk. tanuló*, Debreczeni Lapok, 1869. március 21. (3. évf. 12. sz.), [1]. – 1870-ből: *A március 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1].

⁶⁸ *Március 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2]. – Nem csupán a szabadságharcra emlékező ünnepeken idézték fel Csokonai alakját, hanem időnként fordítva is működött a kétféle kommemoráció összefonódása. Például amikor ugyanez év őszén, 1871. október 11-én felállították Izsó Miklós Csokonai-szobrát az ún. kis Emlékkertben, szintén megkoszorúzták az allegorikus oroszlánszobrot. *Debreczeni Magyar Újság*, 1871. október 12. (5. évf. 234. sz.), [3].

⁶⁹ M. Lovas Krisztina azt írja, hogy a március 15-én emlékező diákok „rendszerint” felkeresték Csokonai sírját is, ami erősen valószínű, viszont neki sincs adata erről minden évből, így ezt a hivatkozás nélkül maradt megjegyzését némiképpen megalapozatlannak vélem. M. Lovas 2017a, 78.

⁷⁰ Az időtartam kérdéséről lásd bővebben a 3.4. alfejezetet.

⁶⁴ M. Lovas 2017a, 68–72, 77, 334. Míg a fővárosi ünneplések visszafogottak voltak ezekben az években (1868–1872), Debreczenben, illetve Egerben nagy tömegek ünnepeltek, utóbbi városban a városi tisztviselők és politikusok is nagyobb számban jelentek meg. Az 1872-ben benyújtott 48-as választójogi törvény következtében élénk politikai csatározások alakultak ki. M. Lovas 2017a, 78–85.

⁶⁵ A megközelítés analógiájához vö. GyÖRGY 2007.

ha egyáltalán maradt ilyen nyoma e hagyománynak, a március 15-i alkalmakon legfeljebb a diákok szűkebb köre tehetett kitérőt a költő emlékművéhez.

A március 15-i kommemorációs gyakorlatok legjelentősebb kiegyezés utáni szimbolikus térhasználat-változásának azt tarthatjuk, hogy a politikai enyhülés következtében immár nemcsak rejtőzködve lehetett ünnepelni a város nyugati és délkeleti periferiáján, hanem szélesebb nyilvánosság előtt, a Nagytemplom–Emlékkert–Kollégium térségében, a szabadságharc debreceni történetének központi politikai helyszínének terét is be lehetett tölteni ünnepi megemlékezés céljából. Az 1861 óta formálódó Emlékkertben elsőként leleplezett alkotás a levert szabadságharc – a 2.3. alfejezetben már bemutatott – allegorikus emlékműve volt. Ahogyan említettem, a szobrot nem az eredetileg tervezett csereerdei honvédsíron vagy a csata helyszínén, illetve a csigekerti Honvédtemetőben állították fel, ugyanis 1867-ben a szabadságharc debreceni katonai helyszíneit már – a nyilvános ünneplés szempontjából – „félreeső”-nek vélték.⁷¹

A debreceni emlékműállítási kezdeményezések kontextusaként érdemes figyelembe venni az 1860-as évek végétől a fővárosban fellendülő síremlék- és mauzóleumtervezést, a Kerepesi úti sírkert dísztemetővé alakulási folyamatát, illetve az országosan is egyre nagyobb lendületet kapott köztéri szobor- és emlékműállítási „boom”-ot. Ekkoriban már világi személyeknek is emeltek emlékműveket köztereken, utcákon is. Fontossá vált ezek közösségépítő, identitásformáló, illetve -erősítő szerepe.⁷² Egyrészt a láthatóság, valamint az állandóság (megörökítés) képzete, másrészt az (elképzelt) ideális múlttal való kontinuitás felmutatása. Nemcsak a felállítók számára adhattak tekintélyt, erkölcsi erőt az emlékművek, hanem rendszeresen elzarándokolhattak ide az azonos ideológiát vallók, megkoszorúzhatták, megemlékezhetek, valamint a monumentumok környezete is szimbolikussá válhatott. A kiegyezés után készült alkotások a felállítás korának (főképp hatalmi tényezőinek) történeti köztudatát, politikai-kulturális viszonyait, történelemképet jelenítették meg, tehát propagandacélt is szolgáltak.⁷³ A történeti emlékmű ugyanis félúton van a művészet és a propaganda között. Nem annyira művészettörténeti elemzésre hív, sőt lényegében ki is zárja a művészi többértelműséget, inkább a felállító (lokális vagy országos) közösség múltértelmezését jeleníti meg.⁷⁴

Az Emlékkert Társulat irányításával 1867 márciusában indult meg a Honvédemlék elhelyezésének szervezése. Majd az év augusztus 2-án, a debreceni csata 18. évfordulóján állították fel az allegorikus oroszlánszobrot a park közepén, egy mesterséges halmon, nagyjából a mai (1906 óta ott álló) Bocskai-szobor helyén. A debreceni csata órájában, délután négykor kezdődött a nagyszabású ünnepség, hatalmas tömeg előtt, a volt szabadságharcos honvédek jelenlétében, akik az 1849. augusztus 2-i csatában használt zászlójukkal jelentek meg. A szoboravatást követően népiünnepély jellegű alkalmat is rendeztek: tisztí-

bankettet, illetve a város költségén megvendégelték a közvitézeket is. A „kedélyes lakoma” helyszíne ekkor is (miképpen a forradalom első évfordulóján, 1849. március 15-én: lásd erről a 2.1. alfejezetet) a város szabadságharchoz egyébként közvetlenül nem kötődő északi térsége, a Nagyerdő parkosított részén felépült Fürdőház (Vigadó) és pázsittal borított környéke volt.⁷⁵

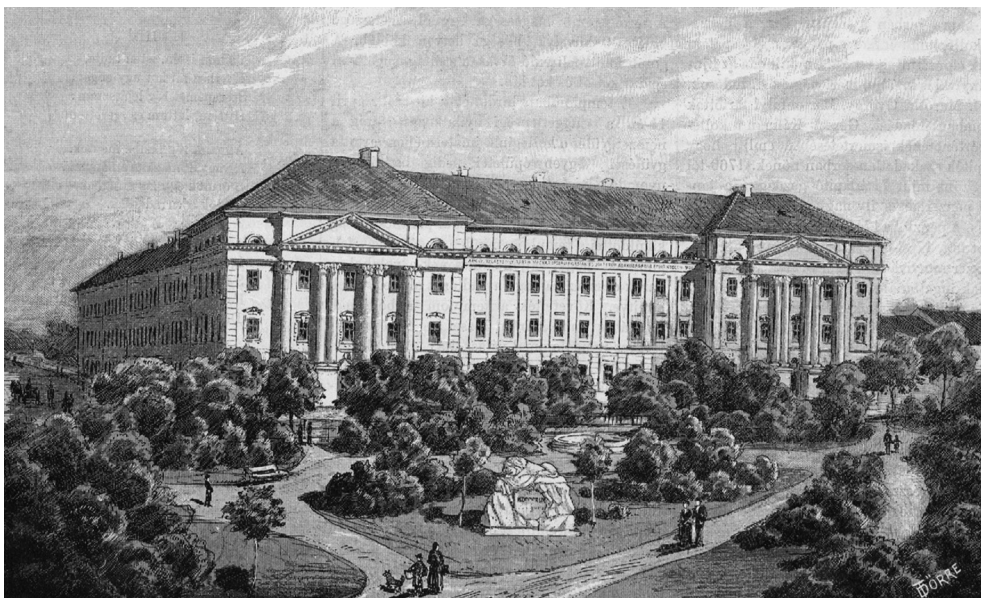

2. kép. Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve (Honvédemlék), Marschalkó János 1861-re elkészült szobra. Az Emlékkertben 1867. augusztus 2-án állították fel; háttérben a Debreceni Református Kollégium főépülete (Fotó: Letzter testvérek, 1868.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

A kiegyezés után az immár legálisan formálódó ünnepi processziók vonulási rendje igen szorosra fűzte a kapcsolatot egyfelől az 1849. augusztus 2-i csata *háborús* helyszínének lakott területeken túli kommemorációs területe (a köntöskerti csatahely és a csigekerti Honvédtemető), másfelől a szabadságharc *politikai* terepében újonnan legálissá formált belvárosi emlékezési térség (Kollégium, Emlékkert, később Nagytemplom, majd Városháza) között. A kollégiumi ifjúság által szervezett március 15-i ünneplések – a kiegyezés után már nyilvános – rendje szerint az emlékezők kora délután gyülekeztek a Kollégium előtt és az Emlékkertben. Innen indult a rendezett menet a Honvédtemetőbe: élen az egyenruhás 48-as honvédekkel, a Honvédegylettel és a rendező kollégiumi diáksággal, egyéb városi társulatokkal és politikai körökkel (elsősorban a Függetlenségi Kör jelent meg, de időnként a – kormánypárti – Szabadelvű Kör is), más iskolák tanulóival és az iparos ifjúsággal, majd a városi polgárok – útközben folyamatosan növekvő – tömegével. Az 1870-es évek végétől már bizonyosan zene- és énekszóval vonultak, legtöbbször az önkéntes tűzoltók együletének zenekara, illetve a kollégiumi Kántus kíséretében. A síroknál szavalatok, illetve

⁷¹ A „félreeső” jelzőt Komlóssy Imre takarékpénztári elnök, az Emlékkert Társulat tagja „szíves közlése” alapján használja az alábbi cikk: *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt 710.
⁷² Vö. HOPPÁL–NIEDERMÜLLER 1983.
⁷³ Vö. ezzel az „uralmi tér” fogalmat: A. GERGELY 2015, 26–30.
⁷⁴ SINKÓ 1983; TÓTH V. 1999; KOVALOVSKY 1993; GYÁNI 2000, 119–120; HATOS 2006.

⁷⁵ *Honvédemlék-leleplezési ünnepély*, Debreczeni Lapok, 1867. augusztus 4. (1. évf. 6. sz.), [1]; CSÁTHY 1867; HAMAR 1902, 3–5; ZOLTAI 1931 (= SZENDINÉ ORVOS 2019), 74–80; a Honvéd című katonai hetilap IV. évfolyamának 53. oldaláról hosszan idéz: CALAMUS [BOLDISÁR Kálmán] 1948, 87; lásd továbbá Sz. KÜRTI 1977, 27–28; BALOGH I. 1982, 15, 20; KOROMPAINÉ 2001, 322.

3. kép. A Kollégium és az Emlékkert a Honvédelemmel, mögötte az öntözéshez használt kút vízmedencéje (Gondy és Egey fényképe után rajzolta Dörre Tivadar, 1882.)

Forrás: Vasárnapi Újság, 1882. szeptember 3. (29. évf. 36. sz.), 565.
https://dka.oszk.hu/035200/035209/1882_Page_285_a_nagykep.jpg

4. kép. A Kollégium és az Emlékkert az öntözéshez használt kút vízmedencéjével, előtte kivehető a Honvédelem is (Fotó: Gondy és Egey, 1882.)

Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

emlékbeszéd hangzott el, a Kántus pedig nyitásként, zárásként és az egyes műsorszámok között énekelt. A síroktól az Emlékkertbe tért vissza a menet ünnepleni: az 1867 augusztusában felállított oroszlanos Honvédelemkő 1871. március 15-étől kezdve bizonyosan a processzió integráns elemévé vált.⁷⁶ Vagyis éppen az – eddigi adataink szerint – *utolsó* március 15-i Csokonai-sírlátogatás alkalmával egy időben iktatták be az Emlékkertet mint új helyszínt a szekuláris-nemzeti szempontból körmenetként értelmezhető vonulás befejezéseként, ahol az ünneplők énekszó mellett koszorúztak.⁷⁷ A későbbi évek hasonló ünnepesein még több énekszám, szavalt, illetve időnként beszéd hangzott el.

Az 1871-et követő években – a fent említetteken túl – valószínűleg azért is maradhatott el a költő sírjának március 15-i meglátogatása a Hatvan utca végi temetőben, mert az Emlékkertet az alkalomnak megfelelő, reprezentatív záró stációnak tartották. Valamint 1871. október 11-én leplezték le Izsó Miklós Csokonai-szobrát az ún. keleti vagy kis Emlékkertben, az észak–déli irányú Péterfia utca keleti oldalán, és e Kollégium melletti új emlékmű azt is lehetővé tette, hogy immár nemcsak Debrecen nyugati peremén (a csigekerti honvédsírokhoz, illetve a Hatvan utcai temetőbe, Csokonai sírjához ellátogatva) kapcsolódhasson egybe az emlékezők kétféle kommemorációs aktusa, hanem a város emlékezeti centrumában is összeérhessenek az ünneplések.

A Csokonai-szobor felállításának gazdag forrásanyagából és szakirodalmából jelen fejezet nézőpontja miatt csupán e kettős emlékezés egymásra épülésére vonatkozó 1871-es reflexiókra utalok. Például Balogh Ferenc egyháztörténész professzor szerint mivel Csokonai hozzájárult a nemzeti irodalom önállósulásához, a szoboravatás gesztusa is fontos szerepet játszik a nemzeti identitás megerősödésének folyamatában. Szana Tamás szerkesztő, újságíró cikkére pedig azért érdemes hivatkozni, mert a szerző a Csokonai-szobor felállításának *előzményeként* határozta meg az 1848–49-es honvédelemmel emelésére irányuló nemzeti buzgalmat.⁷⁸

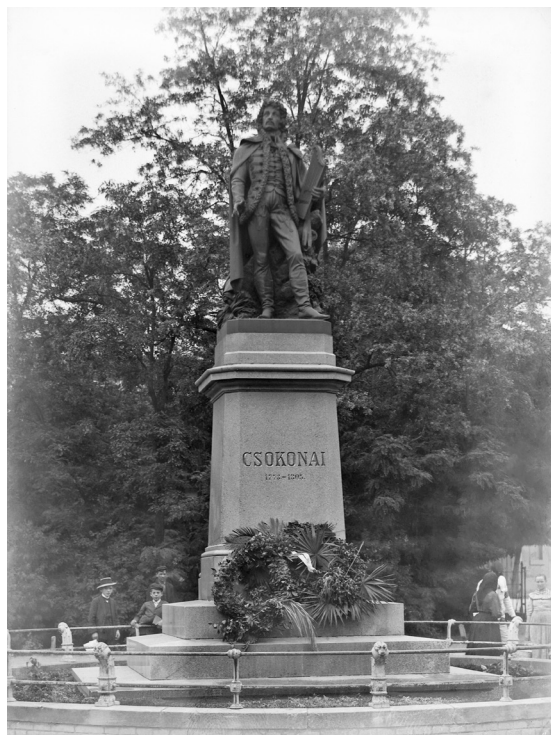
Fentebb szó volt a március 15-i ünneplések délutáni programjairól. Azonban a most tárgyalt időszakban a megemlékezés rituáléja tovább bővült: immár este is folytatódott az ünneplés. Az 1870-es évek elejétől időnként, a 80-as évektől pedig már rendszeresen tartottak színházi díszelőadást (általában 48-as életképeket, illetve a *Bánk bán*t mutatták be), továbbá jó hangulatú társas vacsorákat és honvédbált rendeztek, ez utóbbi tiszta bevételét mindig jótékonyossági célra, a 48-as honvédek történelmi díszgyenruhájának gondozására fordították.⁷⁹

⁷⁶ A megelőző három márciusi megemlékezésről némileg hiányosak az adatok, Korompainé mégis azt írja, hogy 1870. március 15-re alakult ki az ünneplés rendje. Úgy írja le a menet stációit, mintha előbb lett volna az emlékkerti megemlékezés, utána pedig a honvédsírokhoz történő kivonulás (KOROMPAINÉ 2001, 324.), noha éppen fordítva történt, s ez volt a rend egészen 1889. március 15-ig, ahogyan azt a 4. alfejezetben látni fogjuk.

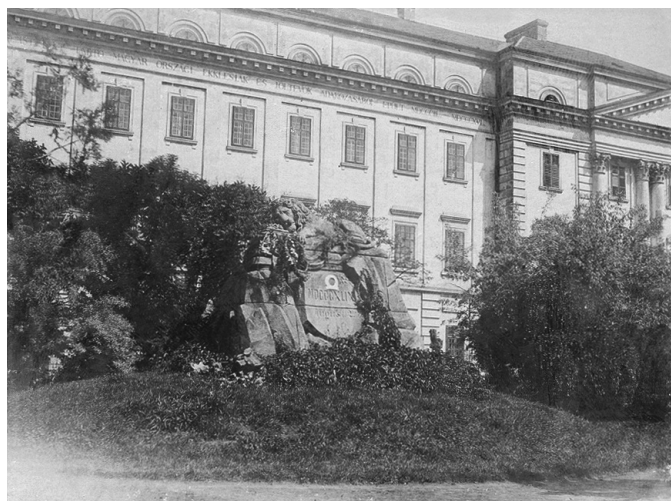
⁷⁷ *Március 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2]. A további évek március 15-i ünnepléseinek a debreceni lapokban olvasható tudósításai mindig kitértek arra, hogy az Emlékkert oroszlan-szobránál zárult a délutáni ünneplés, csupán 1873 márciusában és 1877 márciusában nem tettek erről említést.

⁷⁸ Lásd ezekről LAKNER 2014, 214–223. – A szoborállítás, az előzmények, illetve a későbbi változások fotódokumentációja: SZABÓ [2021].

⁷⁹ Például *Március 15-dike*, Debreczen, 1874. március 14. (6. évf. 52. sz.), [2]; *Vegyes közlemények (Március 15-ke...)*, Közlöny, 1883. április 1. (13. évf. 6. sz.), 47–48; *Március 15.*, Debreczen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2].

5. kép. Izsó Miklós 1871. október 11-én leplezett Csokonai-szobra az ún. keleti vagy kis Emlékkertben (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

6. kép. A Kollégium előtti Honvédemlék, 1876. március 15-e óta Boros Sándor kőfaragó carrarai márványból készült virágkoszorújával díszítve (Fotó: Lovag Chylinski György, 1890.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

Az emlékkerti oroszlános Honvédemlékművön 1876. március 15-ére történt némi változás. Ez alkalomra Boros Sándor kőfaragó a felirat fölé carrarai márványból virágkoszorút faragott. E virágok szimbolikáját a Debreczen újság elemezte.⁸⁰

Bár az ünnepi helyszíneket érintő március 15-i menet útvonaláról csak 1885-ből olvasható az első pontos tudósítás, de részint a feltételezhető kontinuitás, részint a megelőző másfél évtized processzióira vonatkozó, elszórt utalások alapján az vélhető, hogy ugyanezen a nyomvonalon haladtak már a jelen alfejezetben tárgyalt időszakban, azaz az 1870-es évek elejétől, sőt, valószínűleg korábban is: a kiegyezés előtti és utáni években. 1889-cel bezárólag a március 15-i menet a következőképpen vonult: az ünneplők a Nagy Hatvan utcán⁸¹ végigmenve, majd a Pesti utcán⁸² északra fordulva, a csigekerti szőlők közt vezető földúton jutottak el a Honvédtemetőig. A honvédsíroknál lezajlott megemlékezés után eltérő úton: a Nagy-Mester, majd Kis-Mester utcán⁸³ haladva érték el a Nagy-Hatvan utcát, s innen a Nagytemplom mögötti Emlékkertet.⁸⁴ Az emlékezők tehát nem egyszerűen egy lineáris útvonalat jártak be két térbeli pólus között, a Kollégiumtól a csigekerti temetőig, ahol aztán felbomlott volna a tömeg, hanem a záró ünnepi stációhoz, az emlékkerti kőoroszlánhoz közösen, nagyrészt rendezett formában tértek vissza.⁸⁵ Az így kialakult rituális menet tehát mind térbeli formáját, mind funkcióját tekintve hasonlít azokhoz a vallásos processziókhoz, amelyek egy városrész körülölelésével szimbolikusan elfoglalják azt. Akárcsak az úrnapi körmenetek városokon belül érvényesített szakralizáló területkijelölési rítusai, illetve mint a keresztjáró napok határbejáró térhasználati praxisai. Azzal a kikövetkeztethető üzenettel, hogy így a település minél nagyobb területét (és minél több kultúrtörténeti réteget) lehet integrálni a szabadságharcos emlékezésekbe.⁸⁶

3.2. A Honvédtemető rendezése

A kiegyezés utáni évek ünnepléseiben a hivatalos városi képviselőlet időnkénti távolmaradása is oka lehetett annak, hogy a csata húszéves évfordulóján, 1869-ben arról tudósított a Debreczen újságírója, hogy „a csatatéren máig sincs emlék állítva. Sőt a Honvédtemetőben

⁸⁰ *Az emlékkert*, Debreczen, 1876. március 15. (8. évf. 53. sz.), [2].

⁸¹ 1898-tól a neve: Hatvan utca. BALOGH L. 2007, 157–158, 284.

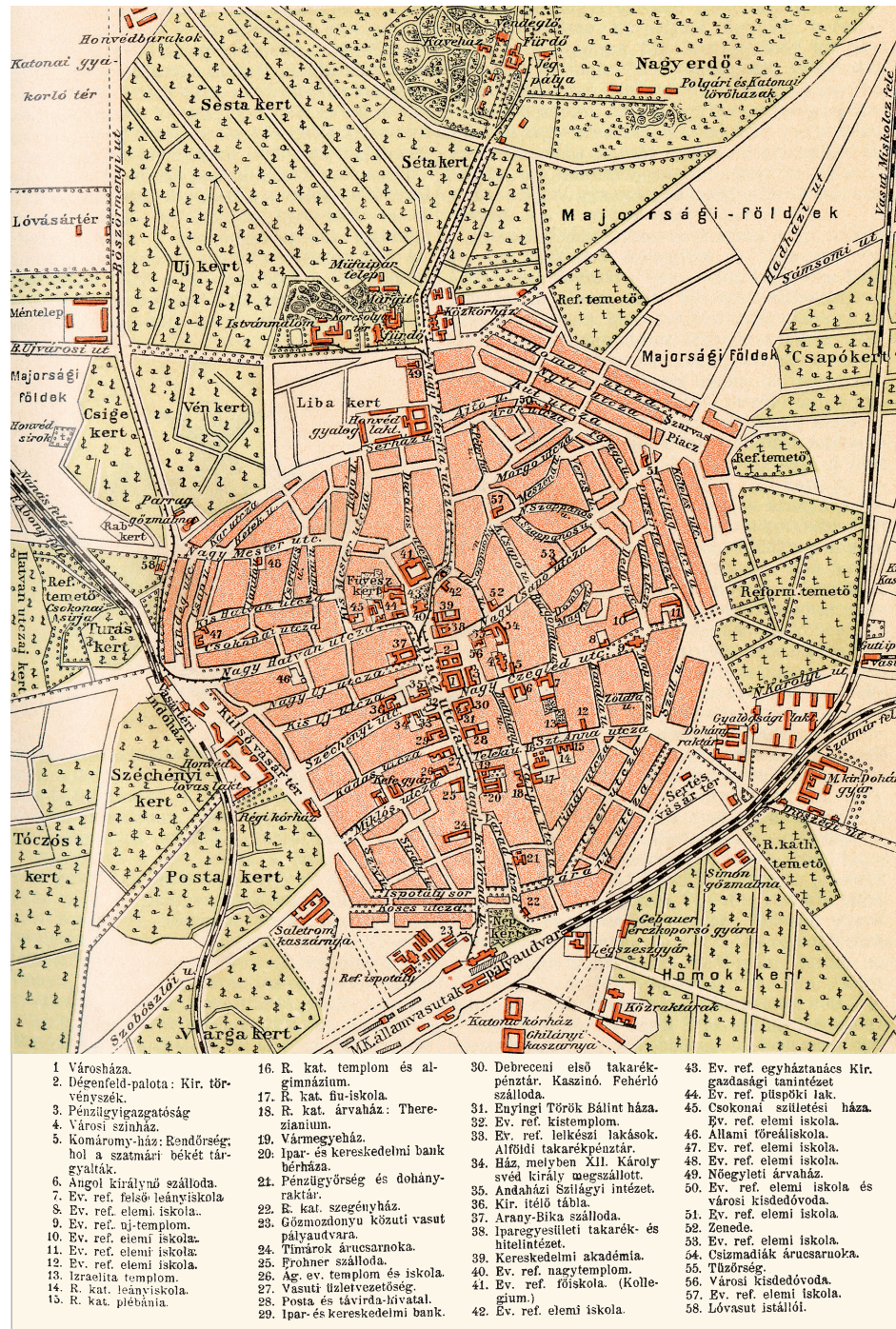
⁸² Hivatalosan 1861-ig Pesti sor, attól kezdve Pesti utca (BALOGH L. 2007, 316–317), de adataim szerint az 1880-as évekig még felváltva használták.

⁸³ 1898-tól a Nagy-Mester utcát Mester utcának, a Kis-Mester utcát pedig Bethlen utcának nevezeték. Lásd BALOGH L. 2007, 58, 215, 265, 284.

⁸⁴ *A március 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1]; *Március 15. Debreczenben*, Debreczen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]; *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2]. – Lehetséges, hogy abban a néhány évben, amikor még visszafelé a Csokonai-sír meglátogatását is beiktatták a processzióba (mint fentebb láttuk, 1867-ben és 1871-ben bizonyosan), akkor a Hatvan utca végi temetőt elhagyva nem a Mester utcán, hanem a közelebbi Hatvan utcán haladt az Emlékkertbe visszafelé tartó menet, bár erre nincs adatunk.

⁸⁵ 1878. március 15-én, a máskülönben hatalmas tömegeket vonzó ünnepen valakik megzavarták a menet komolyságát, „valóságos farsangi menetté, bohózáttá” akarva azt alakítani, ezért „több felsőbb tanuló” aláírásával rövid írás jelent meg, arra kérve a rendezőket, hogy „jövőre igyekezzenek az ifjúsággal kezdet fogva működni”. *A főiskolai ifjúság*, Debreczen, 1878. március 16. (10. évf. 53. sz.), [2]. – Nem ír erről az afférról a másik részletes tudósítás: *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1878. március 16. (5. évf. 53. sz.), [1].

⁸⁶ A szekuláris-nemzeti processzió térhasználatának a jelen kutatás számára követendő értelmezési mintája a vallásos körmenetek elemzési gyakorlatából: BÁLINT–BARNÁ 1994, passim; NOVÁK 2018, 141–161.

7. kép. Debrecen térképe 1892-ből

Forrás: Pallas nagy lexikona, 5. köt., Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893, a 84–85. lapok közötti térkép

sem látszik rendező kéz nyoma. A temetőhely alig hozzáférhető.” A cikkben arra biztatta a hatóságot, hogy miután az Emlékkertben 1867-ben állítottak szobrot, a csereerdei honvédsírt pedig 1868. augusztus 2-án jelölték meg az Emlékkert Társulat gránitobeliszkkal,⁸⁷ végre foglalozzanak a csigekerti helyszínnel is. Azt kéri, hogy „a honvédsír hozzáférhetővé legyen; vegyen meg pár hold földet a sír körül; adasson alakot a temetőnek; a sír ápolására nézve állandóan intézkedjék”.⁸⁸ Erre azért mutatkozott remény, mert ez év (mármint 1869.) augusztus 2-án a sírokhoz, az emlékkerti gyülekező után, „szokatlan néptömeg” vonult ki, ahol rövid ünnepség zajlott, ez esetben a „polgármester és főkapitány urak” részvételével.⁸⁹ Egy évvel később, 1870. augusztus 2-ára a Honvédtemető kertjét Bészler Gábor „honvéd bajtárs” „új felkoszorúzott csinos fakeresztel látta el, s kívánta, hogy a 48- és 49-ki évszám mellé oda jegyzett jelmondat: »megvirrad még valaha« mielőbb testté váljék”.⁹⁰ A következő évben, 1871. március 15-i ünnepségén megkoszorúzták a fakeresztet.⁹¹ A koszorúzás mint rítuselem a későbbi években egyre inkább rendszeressé vált, mind a tavaszi, mind az augusztus 2-i alkalmakon.⁹²

1873-ban, a forradalom negyedszázados évfordulóján készült felhívás szövege újra jeltelennek és elhanyagoltnak írta le a sírkertet, ezért a Honvédtemető kertészeti rendezésére, emlékkő állítására, illetve az odavezető út karbantartására buzdította a város polgárait.⁹³ A polgármester és a városi tanács 1880-tól kezdve tett lépéseket állandó (kő) emlékmű felállítására a Honvédtemetőben. 1881-ben a tanács javaslatára a közgyűlés el is rendelte egy díszes monumentum felállítását, a gyűjtéssel a kapitányi hivatal megbízva.⁹⁴ Ám majd csak 1885-ben állították a fakereszt helyett immár köemlékművet (lásd erről lejjebb, a 3.6. alfejezetet).

A kertgondozás is csak az 1880-as évek elejére állandósult. Az ünneplők örömmel vették tudomásul, hogy 1881. augusztus 2-ára – Tóth Mór királyi ügyész munkájának köszönhetően – a „hajdan kopár, kietlen” Honvédtemető immár zöld pázsittal borított, s „virágmezővé van átalakítva”, ahová alkalmi feliratokkal díszített, diadalívet képező kapun lehetett belépni.⁹⁵ 1884. augusztus 2-ára készülve újra gondosan ápták, fűvel

⁸⁷ Magyarországi honvédemlékeink, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt 711; ZOLTAI 1931 (= SZENDINÉ ORVOS 2019), 80; Sz. KÜRTI 1977, 62. – A csereerdei honvédsír obeliszkjéről lásd a 3.5. alfejezetet, illetve a 8. képet.

⁸⁸ Debrecen, július 31., Debrecen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [1].

⁸⁹ Az emlékkertben, Debrecen, 1869. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [1].

⁹⁰ A debreceni csata emlékét, Debrecen, 1870. augusztus 3. (2. évf. 149. sz.), [1].

⁹¹ Március 15-ke Debrecenben, Debrecen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2].

⁹² Az emlékkerti kőoroszlánra és a honvédtemetői fakeresztre az 1870-es évek március 15-i és augusztus 2-i alkalmain – egyéb hölgyek mellett – elsősorban két asszony: Dragota Ignácné, a debreceni szabadságharcos főhadnagy felesége, illetve Kacs Kovács Ivánné, a Honvédegylet elnökének felesége helyeztek el koszorút. E gesztusokról a tudósítások mindig hálásan szóltak.

⁹³ SEBESS–HARSÁNYI 1873.

⁹⁴ A városi levéltári adatok alapján: HAMAR 1902, 6.

⁹⁵ Augusztus 2-dika, Debrecen, 1881. augusztus 3. (13. évf. 151. sz.), [1]; Az augusztus 2-iki emlékünnepe, Debrecen, 1881. augusztus 2. (8. évf. 150. sz.), [2]; A debreceni csata évfordulóját, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2. – A következő év márciusában is szépen díszített volt a temető, viszont a kilátogatók egy része letaposta a gondozott sírhalmokat, illetve megtépkedte a frissen ültetett fenyőfákat. Kegelet a bősök sírjainak, Debrecen, 1882. március 16. (9. évf. 54. sz.), 2.

és virágokkal ültették be a Honvédtemetőt Poyvár Dénes királyi ügyész irányításával. Az ezt követő száz két, általam áttekintett évtizedben végig Poyvár, majd az őt váltó későbbi királyi ügyészek irányításával tartották rendben a temetőt, illetve gondozták a szőlőskertek között odavezető út szegélyén álló fákat, általában a munkára kivezényelt rabok.⁹⁶ Azonban a kertek között húzódo út meglehetősen elhanyagolt volt ezekben az évtizedekben, száraz időben hatalmas port vert fel a menet, esős időben pedig a sár zavarta meg a processzió rendjét. Még 1897-ben is erről panaszkodtak:

„A rabkert mellett s szőlőlugasok, telepek közt kanyarog az elrejtett, kies, bokros honvédtemetőhöz az út, mely meglehetősen el van hanyagolva, minden feltöltés, minden szabályozásnak hiányában van. Rögről-rögre ugrálva, pocsolját kerülgetve itt már megszakadt a rend, a férfiak és nők ezrei tarka elegy-legegyben [sic!] siettek a temető felé.”⁹⁷

3.3. Az augusztus 2-i ünneplés rendje 1867-től az 1880-as évek végéig

Mivel a csata emléknapja nyári szünetre esett, rendszerint jóval kevesebb kollégiumi diák és tanár vett részt ezeken, mint március 15-i ünnepségeken.⁹⁸ Bár az augusztus 2-i alkalomnak a rendezését is a kollégiumi ifúság vállalta, egyes években bizonytalanság volt, hogy kik állítsák össze a programot. A Debreczen szerkesztősége például 1874-ben, a csata negyedszázados évfordulóján a Honvédegyet bizottmányát sarkallta erre, hiszen a Honvédtemetőbe történő kivonulásban „összhang, egység” kell legyen.⁹⁹ A csata 50 éves évfordulóján, 1899-ben a Csokonai-kör volt a felelős a szervezésért.¹⁰⁰

Az 1874. augusztus 2-i honvédtemetői ünnepségen Kacsovics Iván, a Honvédegyet elnöke felvetette, hogy messziről látszó emlékdombot kellene emelni, hasonló a krakkói, 1823 óta álló, grandiózus Kościuszko-dombhoz. Bár a közönség lelkesen fogadta az ötletét, s gyűjtés is indult a cél érdekében, alább látni fogjuk, hogy a későbbi évtizedekben nem e formában valósult meg az emlékhely rendezése.¹⁰¹

Az augusztus 2-i ünnepségek az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején (1873-ig) a március 15-i alkalomhoz képest rövidebbek voltak. Az Emlékkertben és környékén csupán gyülekeztek az ünneplők.¹⁰² Innen vonultak rendezett menetben (énekszóval, a 70-es évek végétől már bizonyosan zenei kísérettel is) a Honvédtemetőbe, ahol lezajlott a

megemlékezés. Ezt követően ugyan valószínűleg nem szétszórt a tömeg, hanem – miként a március 15-i ünnepeken – közösen, hazafias dalokat énekelve tértek vissza a belvárosba,¹⁰³ ám az augusztusi megemlékezéseknek (legalábbis 1873-ig) nem volt olyan folytatása az Emlékkertben, mint a március 15-i alkalomnak.

A rítusrend első változása a csata 25 éves évfordulóján, 1874. augusztus 2-án történt. Ekkor a korábbiaknál nagyobb szabású alkalmat tartottak: immár nemcsak gyülekeztek az Emlékkertben, hanem a honvédtemetői kivonulást *megelőzően* ünnepeltek is az orosz-lánszobornál. Ehhez hasonló volt – a rendelkezésre álló adatok szerint – az 1875., 1876. és az 1879. évi megemlékezések sorrendje.¹⁰⁴ Az augusztus 2-i ünneplés rítusai 1880-tól kezdve hasonultak teljesen a márciusi kommemorációs praxishoz. Ekkortól kezdve (sőt, egy alkalommal már így történt 1877. augusztus 2-án is¹⁰⁵) a honvédtemetői zárandoklatot *követően* a menet visszavonult az Emlékkertbe, ahol az alkalom zárásaképpen ünnepeltek, szavallattal, énekszóval.¹⁰⁶

Az augusztus 2-i ünnepi menet útvonaláról (miképpen a március 15-iről) 1885-ből, illetve 1887-ből olvashatunk először részletesebb tudósításokat, bár egy-két adattöredék, illetve a hagyomány ereje alapján erősen feltételezhető, hogy az addigi években is ugyanígy haladt a processzió. A március 15-i meneteknek megfelelően, a szakralizáló területkijelölési rítusokhoz hasonlóan egy kört írtak le: kifelé a Nagy-Hatvan utcán és a Pesti utcán, visszafelé Nagy- és Kis-Mester (Bethlen) utcán jutottak el a Nagy-Hatvan utcáig, majd az Emlékkertig.¹⁰⁷ 1891-ben még bizonyosan ezt az útvonalat követték, 1897-ben, 1898-ban és 1899-ben viszont már kifelé is ugyanott haladtak, mint ahogyan

¹⁰³ Bár a hazafias énekekkel kísért közös visszavonulásra vonatkozó egyértelmű adatunk az augusztus 2-i ünnepségekről (1873-mal bezárólag) csak 1872-ből van: *Augusztus 2-ika Debreczenben*, Debreczen, 1872. augusztus 3. (4. évf. 153. sz.), [1]. 1874-től kezdve számos év augusztus 2-áról van adatunk arról, hogy a menet visszafelé is rendezetten, énekelve és Kossuthot éltetve, a 70-es évek végétől kezdve zenezóval is kísérve érkezett.

¹⁰⁴ *1874. aug. 2. Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1]; *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2]; *A debreczeni csata*, Debreczen, 1875. augusztus 2. (7. évf. 148. sz.), [2]; *A honvédsírokon*, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csata*, Debreczen, 1879. július 31. (11. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csatának*, Debreczen, 1879. augusztus 2. (11. évf. 150. sz.), [2]. – 1878-ban nagyon visszafogott volt az emlékezés, mert a napok óta tartó esőzések miatt sártengerré változott a város és a Honvédtemető közötti térség. Emiatt ez évben kevesen mentek ki a temetőbe, „menetnek nem is volt nevezhető a társaság”, és szavallatok sem voltak. Ráadásul, a résztvevők számára ismeretlen ok miatt, minden harmadik emberre jutott egy rendőr, ami „nagy indignációt keltett”. *Augusztus másodika*, Debreczen, 1878. augusztus 3. (10. évf. 149. sz.), [2]. – A kormánypart lapja viszont nem említi sem a rossz időjárást, sem az emiatt kevés résztvevőt, sem a rendőrök nagy számát: *Augusztus 2-ikát*, Debreczeni Ellenőr, 1878. augusztus 3. (5. évf. 149. sz.), [2].

¹⁰⁵ 1877. augusztus 2-án az emlékkerti gyülekezőt követően elénekelték a *Szózatot*, majd a honvédtemetői zárandoklat után visszatérve, az Emlékkertben zárták az ünnepséget, szavallatokkal, énekszóval. *Ma tartatott*, Debreczen, 1877. augusztus 2. (9. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csata emléknapja*, Debreczeni Ellenőr, 1877. augusztus 4. (4. évf. 15. sz.), [1].

¹⁰⁶ *Augusztus 2-ának*, Debreczen, 1880. augusztus 3. (12. évf. 149. sz.), [2]; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1880. augusztus 3. (7. évf. 150. sz.), [2].

¹⁰⁷ *Aug. 2-ika*, Debreczen, 1885. augusztus 3. (17. évf. 151. sz.), [2]; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. augusztus 3. (12. évf. 148. sz.), [2]; *Aug. 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1887. augusztus 3. (14. évf. 149. sz.), [2]. – Többször volt arra példa, hogy a menet nagyobb része a közös útvonalon haladt, viszont „számosan a lóvonatú vasút fellobogózott kocsijára kaptak föl, s a port kikerülve jutottak” vissza az Emlékkertbe. *A kegyelet ünnepe*, Debreczen, 1890. augusztus 4. (22. évf. 149. sz.), [2].

⁹⁶ *Az augusztus másodiki ünnepély*, Debreczen, 1884. július 31. (16. évf. 151. sz.), [3]; *Aug. 2.*, Debreczen, 1887. augusztus 2. (19. évf. 149. sz.), [2].

⁹⁷ HAJDÚ [MÓRICZ PÁL] 1897, 1.

⁹⁸ Egyes években a tudósítások méltatlanokva kevesellték az emlékezők számát, például: *A honvédsírokon*, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2]. Máskor viszont nagyobb tömegről szoltak, például: *A debreczeni csata évfordulóját*, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2; *Kegyelet ünnepe*, Fővárosi Lapok, 1887. augusztus 5. (24. évf. 214. sz.), 1577.

⁹⁹ *Róvjuk le adónkat!*, Debreczen, 1874. július 29. (6. évf. 147. sz.), [1]. Lásd még a panaszt a gondozatlan temetőhelyről: *1874. aug. 2. Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1].

¹⁰⁰ *A debreczeni csata ötvenéves évfordulója*, Debreczen, 1899. július 22. (31. évf. 141. sz.), 4.

¹⁰¹ *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].

¹⁰² 1869. augusztus 2-án reggelre koszorút készített és azzal díszítette az Emlékkert orosz-lánszobrát egy nevét elhallgató honleány. *Ügy sügták*, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [2]. és *Az emlékkertben*, Debreczen, 1869. augusztus 2. (1. évf. 23. sz.), [1].

évtizedek óta visszafelé: a Hatvan, a Kis-Mester (Bethlen) és a Nagy-Mester utcán érték el a Honvédtemetőhöz vezető földutat.¹⁰⁸ (Lásd a térképen fent: 7. számú illusztráció.) A változtatás okára nem találtam adatot. A következő útvonal-módosítás az 1900. augusztus 2-i ünnepségen történt, erről alább, az 5. alfejezetben írok.

3.4. Ünneplés a Nagysándor-halomnál

Bár a honvédsírokhoz képest messzebb volt az 1849. augusztus 2-i csata helyszíne, ám mint a 2.2. és a 2.3. alfejezetekben láttuk, az 1850-es években, illetve 1861-ben e térséghez egyértelműen kötődött a megemlékezési gyakorlat. Időnként az 1870-es évekből és későbből is van adatunk arra, hogy megkoszorúzták a Nagysándor-halmot. Úgy tűnik viszont, hogy az 1870-es, 80-as évek ünnepi alkalmain már nem a teljes menet vonult ki odáig: ez valószínűleg a nagy távolság miatt nem fért volna bele az amúgy is hosszú városi processzióba. Az 1874. március 15-i összefoglaló szerint a szokásos Kollégium–honvédsírok–Emlékkert körút után az „ezerekre menő népcsoport” ugyan széteszlott, a tudósítás viszont hozzáteszi, hogy „Nagy Sándor halma is megkoszorúztatott”.¹⁰⁹ Valószínűleg egy kisebb küldöttség végezte ezt a beiktatott, a közös rítushoz csak érintőlegesen kapcsolódó kitérőt.¹¹⁰ (Ám mint a 4.6. alfejezetben látni fogjuk, 1899-ben kivételesen, az ottani emlékoszlop-állítás miatt, újra szorosabban bekapcsolták a csatahelyet az emlékezési menetbe.)

Az ünnepi körút során megtehető távolság- és időkorlátok meglehetősen pontosan tudhatóak, illetve kikövetkeztethetőek. Például A Hon című, Jókai Mór által alapított és szerkesztett lap 1875. március 15-i tudósítása a következőképpen számolt be. A „szokott módon”, „régii lelkesedéssel” ünneplő diákság, a 48-as honvédek, egyletek, társulatok és a városi polgárok „hosszú menete” délután fél 3-kor indult el a Kollégium előtti térről, és „félórai zarándoklás után” érték el a csigekerti honvédsírokat, ahol ez évben is nagy tömeg várta az érkezőket. Az ottani ünnepséget követően „tömött sorokban” visszavonultak az Emlékkertbe, ahol újabb megemlékezés következett, mely háromnegyed 5-kor ért véget. Vagyis indulástól érkezésig, a két helyszínen zajló ünnepléssel együtt összesen közel két és fél órát vett igénybe a megemlékezés.¹¹¹ Más évek tudósításai alapján is legalább ennyivel számolhatunk. A szekuláris-nemzeti szempontból rituális körmenetként értelmezhető vonulás térhasználata minden bizonnyal így is be tudta tölteni szimbolikus térfoglaló jellegét, ezért nem volt szükség arra, hogy még további, mintegy másfél órányi¹¹² kitérővel vonják be a megemlékezésbe a temetőtől nyugatra fekvő csatahelyet.

3.5. A csereerdei honvédsír nem része a hivatalos megemlékezéseknek

1867 után az immár nyilvánossá lett rituális processziók útvonalából annak ellenére kimaradt a város délkeleti része, a csereerdei honvédsír, hogy 1868. augusztus 2-ától gránitobeliszkkal jelölték meg (a monumentumot a pesti Gerenday cég készítette). Azonban nem hivatalos emlékezések, virág- vagy koszorúhelyezések továbbra is zajlottak itt, tehát ha nem is rejtőzködő módon, mint a kiegyezés előtt, de a spontán és privát ünneplés folytatódott e helyszínen. A csereerdei honvédsír több ok miatt maradhatott ki az 1867 utáni nyilvános kommemorációs útvonalakból. Egyrészt talán azért, mert az ünneplők menetének túl sok idejébe telt volna *mindkét* városszéli helyszínhez eljutnia. Másrészt e délkeleti térség jóval messzebb esett a Kollégiumtól és az Emlékkerttől, mint a nyugati periférián, a Csigekertben lévő Honvédtemető. Harmadrészt pedig talán azért is, mert a város e délkeleti, csereerdei régiójában a megemlékezéseknek nem volt olyan megerősítő példája, fenntartó mintája, rituális térkijelölési előzménye, mint amilyen a Honvédtemetőbe irányuló emlékezési processzióknak: a Csokonai-sír szabadságharc utáni látogatásának a 2.2. és a 3.1. alfejezetekben elemzett rítusa.

8. kép. Az 1849. augusztus 2-án elesett honvéd sírja Debrecentől délkeletre, a Csereerdőben, a Hosszúpályiba vezető út szélén.

A pesti Gerenday cég műhelyében készült gránitobeliszkkal 1868. augusztus 2-án jelölte meg az Emlékkert Társulat (Fotó: Kozmann Leó, 1930.)

Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

¹⁰⁸ HAJDU [MÓRICZ PÁL] 1897, 1.

¹⁰⁹ *Nagy Sándor halma*, Debreczen, 1874. március 16. (6. évf. 53. sz.), [2].

¹¹⁰ A *Debreczeni Ellenőr* viszont nem is tudósított a Nagysándor-halom meglátogatásáról: *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].

¹¹¹ *Márczius 15-én*, A Hon, 1875. március 16. (13. évf. 61. sz.), [2]. Vö. *Márczius 15-ének*, Debreczeni Ellenőr, 1875. március 15. (2. évf. 52. sz.), [2].

¹¹² Azzal számolva, hogy az alábbi cikk szerint a Honvédtemetőtől a Nagysándor-halom további fél órányi séta (igaz, „kocsin 8 percz alatt érhető el sebes hajtással”), amelyhez hozzáadandó a visszaút és a feltételezhetően ott töltött idő. *Emlékoszlop Nagy Sándornak*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4; vö. *A debreceni csata 50-ik évfordulója*, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7.

9. kép. Emlékezők megkoszorúzzák a csereerdei honvédsírt
(Fotó: Vadász Emil, 1899. augusztus)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

3.6. Újabb szabadságharcos emlékművek felállítása az 1870-es, 80-as években

A Csokonai-kultusz és a nemzeti szabadságharc emlékeztetének összefonódása mellett 1848–49 ünnepe a kora újkori protestáns küzdelmek kommemorációs hagyományához is szorosan kapcsolódott.¹¹³ Ennek látványos pillanata volt, amikor 1883-ban éppen október 31-én, a reformáció emléknapján állították fel a Petőfi-szobrot a Kollégium nemrég elkészült díszlépcsőházában.¹¹⁴ Az Izsó Miklós által elkezdett, a pesti Duna-partra készült ércszobrot a szobrász 1875. évi halála után Huszár Adolf fejezte be, aki az egészalakos gipszmintát a Kollégiumnak ajándékozta. A küldemény 1882 őszén, a pesti Petőfi-szobor felavatásával nagyjából egy időben meg is érkezett Debrecenbe.¹¹⁵ A következő évi avatási ünnepségen az egész ügyért sokat tévő Balogh Ferenc egyháztörténész professzor beszéde hangzott el. A szónoklat a Kollégium előtti kommemorációs teret, vagyis az Emlékkertet metonimikusan kiterjesztette az aktuális szoborállítás helyszínére, az iskola díszlépcsőházára. Ugyanis Balogh – finoman utalva a *locus amoenus* (kies kert),¹¹⁶ illetve a *seminarium* (veteményeskert) toposzokra – azt állította, hogy „[a] hazafiság és vallásosság egyik kertjében, e három százados kollégiumban méltán áll az ő szobra s méltán tehet sírjára theologiai ifjúságunk koszorút”. A beszéd két további szempontból is összekötötte a hazafiságot és

a vallásosságot. Egyrészt Petőfi életrajzát a bibliai tipológia alkalmazásával értelmezte, a halálakor égbe ragadott Illéshez hasonlítva a költőt, hiszen ő is csak úgy eltűnt, anélkül, hogy holttestet hagyott volna maga után, s „emberi szem egyiknek sírját és hamvát sem mutathatja ki”. Másrészt mint vallásos költőt mutatta be, s az Emich Gusztáv-féle gyűjteményes Petőfi-kiadásra hivatkozva jelezte, hogy a vallásos szempontnak 62 versében van nyoma.¹¹⁷ A Petőfi-szobor 1883. októberi felavatása utáni évekből azonban egészen 1898. március 15-ig nincs adatunk arra, hogy a kollégiumi diákok ezt a helyszínt is érintették volna a forradalom kitörésére emlékező processziók során.¹¹⁸

1885. március 15-én az addigiaknál is nagyobb szabású alkalmon ünnepeltek a debreceniek. Délelőtt református istentiszteletet tartottak két helyen is: a Kistemplomban, illetve az Ispotályi templomban. Este a színházban díszelőadást rendeztek, illetve honvédbál is volt.¹¹⁹ A kollégiumi ifjúság délutáni, a város polgáraival minden korábbinál nagyobb mértékben kibővült, gazdag programmal bíró alkalmának rendezésében továbbra is vezető szerepet vitt a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, rajtuk kívül pedig a Függetlenségi Kör. A kiemelt rendezvény oka, hogy ekkor avatták fel Boros Sándor¹²⁰ debreceni polgár, kőfaragó mester ajándékát, a közadakozásból is támogatott vörösmárvány emlékművet.¹²¹ Nem a Honvédtemető legmagasabb pontján, a Csigedombon helyezték el, hanem a sétánytól jobbra eső kisebb emelkedésen, ahol ma is áll. A domb teteje ekkoriban az ünnepi szónokok, illetve a kórus és zenekar emelvényeként szolgált.¹²²

Hatalmas tömeg vonult ki a szépen elrendezett, virágokkal, zászlókkal ékesített Honvédtemetőbe: a beszámolók szerint legalább 20 000 fő gyűlt össze a honvédsíroknál és azok környezetében. Az ünnepséget követően a tömeg visszatért az emlékkerti kőoroszlánhoz, ahol a Kántus éneke és szavaltat hangzott el. A honvédtemetői sírkőállításról önálló emlékkönyvet is kiadtak, amely beszámol az emlékbizottság megalakításáról, a monu-

¹¹⁷ *A Petőfi szoborminta leleplezése* [a részletes tudósítás keretében publikálták *Balogh Ferenc tanár beszédét*], Debreczeni Ellenőr, 1883. október 31. (10. évf., 232. sz.), [3]. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) – A Debreczeni Protestáns Lap csak az emlékbeszéd utolsó részét közölte, *Petőfi vallásos világnézete* címen, 1883. november 5. (3. évf. 31. sz.), 325–326.

¹¹⁸ Erről bővebben a 4.5. alfejezetben szövegek.

¹¹⁹ Vö. BÉNYEI M. 2003a, 221–222.

¹²⁰ A korabeli újságokban így szerepel a név, később hosszú s-sel is írták: ZOLTAI 1931 (= SZENDINÉ ORVOS 2019), 80–81; PAPP J. 2019b, 19.

¹²¹ Mint a 3.2. alfejezetben láttuk, 1870. augusztus 2. óta egyszerű fakereszt jelölte a tömegsírt. Az emlékműállítás ezt követő előkészületeiről a Debreczeni Ellenőr 1894. március 29-i száma szól, melyet közöl: BÉNYEI Miklós, *Ércszobrot Kossuth Lajosnak! A debreceni Kossuth-szobor ötlete és a gyűjtés kezdete* = BÉNYEI M. 2019, 135–136.

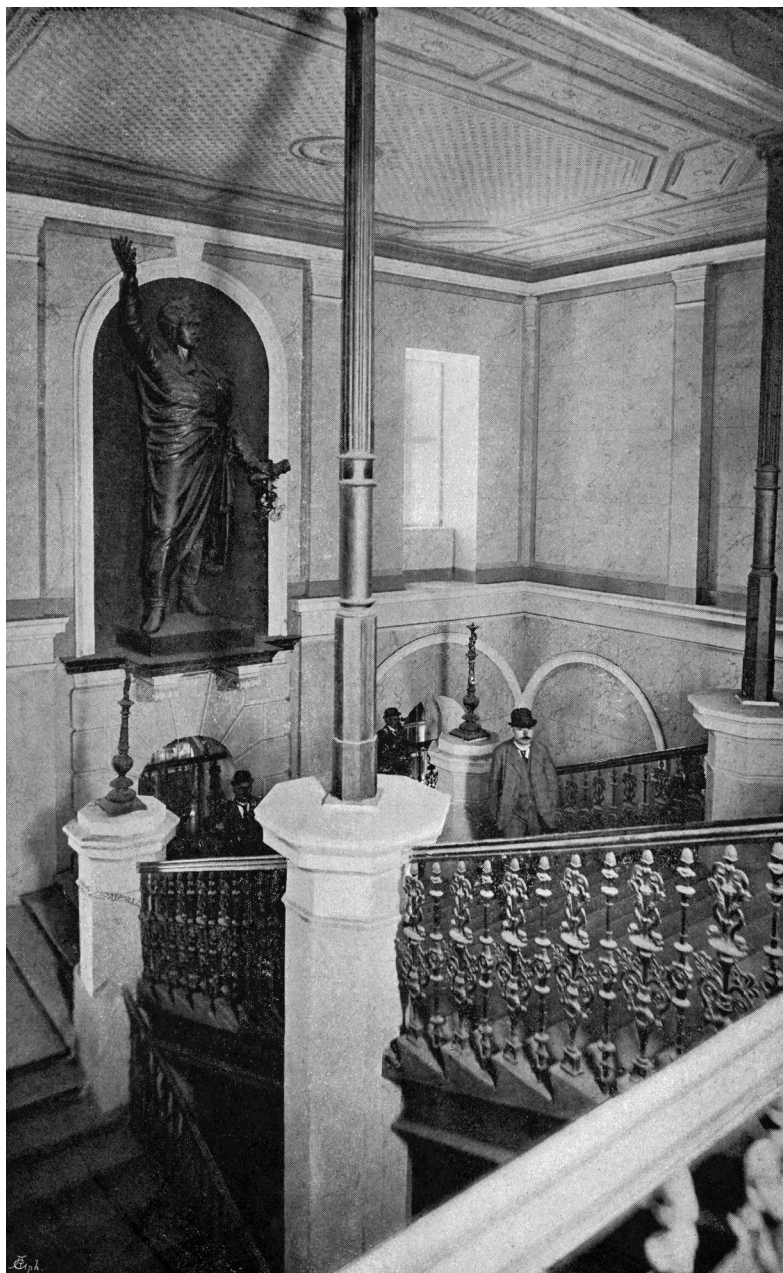
¹²² „Remek, poétikus hely ez a legmagasabb dombbal együtt, hová lépcső vezet fel s hol az öreg fák árnyékában, a kiemelt helyen a szónokok beszélnek vagy szavalnak gyűjtő, hazafias szavakat.” HAJDU [MÓRICZ PÁL] 1897, 2. – Tévesen szerepel Papp József cikkében, illetve a Zoltai Lajos újraközölt cikkéhez fűzött, Szendiné Orvos Erzsébet által írt lábjegyzetben, hogy a Boros-féle emlékművet 1885-ben a dombtetőn állították volna fel, és csak akkor helyezték át a sétány jobb oldalára, amikor 1899-ben az emlékkerti oroszlanos Honvédemlékmű került a temető legmagasabb pontjára. PAPP J. 2019b, 19; SZENDINÉ ORVOS 2019, 81 (17. jegyzet). Valójában a Boros-féle emlékmű „a temető kisebb dombján áll, délfelé tekintvén”. *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2]. Ugyanígy egy későbbi beszámoló szerint: „oldalt a nagy dombtól, egy kisebb emelkedésen áll [...] s éppen azért húzódtott meg szerényen oldalt, mert már akkor is ki volt mondva, hogy a méltó és díszes emlék – illetékes helyére – a nagy sírhalom tetejére fog helyezettetni”. KORNHÄUSER 1897.

¹¹³ Lásd fentebb, az 1. alfejezetet, illetve bővebben az V. fejezetet.

¹¹⁴ *A Petőfi szobor*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8. – Tévesen írja Korompainé, hogy március 15-re állították volna fel: KOROMPAINÉ 2001, 325.

¹¹⁵ *A Petőfi-szobor bizottsága*, Debreczeni Protestáns Lap, 1882. október 5. (2. évf. 28. sz.), 276.

¹¹⁶ Az Emlékkert alapításakor az *amoenus* jelző magyar megfelelőjét („kies”) használták. Lásd erről a hivatkozásokat is a 2.3. alfejezetben.

10. kép. Petőfi-szobor a Debreceni Református Kollégium díszlépcsőházában (a pesti szobor gipszmintája), Izsó Miklós és Huszár Adolf alkotása, felállították 1883. október 31-én

Forrás: A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről, közrebocsátják az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 376–377. lapok közötti fotó

mentum elkészítéséről, illetve részletesen tudósít a felállítás alkalmáról. A szervezésben jelentős szerepet vállalt az emlékművet állító „szoborbizottság” elnöke, Csutak Kálmán, a szabadságharc emlékeztetőnek az 1860-as évek második felétől egyik legfontosabb debreceni gondozója, aki a szabadságharc idején honvéd alezredes volt, aradi halálraítélt, majd fogoly.¹²³ A honvédtemetői emlékművön elhelyezett márványtábla felirataként a következő szöveget fogadták el:

„Honvédek, névtelen félistenek nyugosznak itt, akik hősiességükkel küzdöttek a magyar hazáért, ennek szabadságáért, és a nemzeti függetlenségért.
Elvértettek, dicsően harcolva a debreceni csatában.
1849 augusztus 2.
Legyen emléküök örök!
Eszméik győzelmében ériék el mielőbb a feltámadást!
Emeltetett 1885. márc. 15.”

A következő években is az eddigiekhez hasonló rend szerint emlékeztek. 1887. március 15-e azért volt kivételes, mert a zord, havas időjárás miatt az eredetileg tervezett programmal ellentétben sem a honvédsírokhoz nem zarándokoltak ki, sem az Emlékkert Honvédemlékművénel nem ünnepeltek. A tudósító magyarázata szerint: „mivel ma (minden népfelkelői hajlamok dacára) gyöngébb nemzedék él, mint ama nagy időkben”.¹²⁴ Az alkalmat a Kollégium énektermében tartották meg, egyébként a szokásos rendben: szavallatokkal, emlékbeszéddel, kórusénekekkel. A koszorúkat másnap vitették ki a honvédsírokra és az Emlékkert oroszlánszobrára.¹²⁵ 1889. március 15-én a nagy véderővita árnyékában szerveztek nagyobb szabású ünnepélyt, ezért erőteljesen kiálltak a nemzeti nyelv védelmében és a hadsereg nemzeti jellegének fenntartása mellett.¹²⁶

3.7. Felekezeti és iskolai ünneplések

A Református Kollégium diákjai és tanárai által kezdetektől dominált szabadságharcos megemlékezésekbe az 1870-es évek végétől és az 1880-as években fokozatosan bevonódtak mind a reformátusság, mind a többi felekezet istentiszteleti helyei, illetve a város

¹²³ *Emlékirat a Debreceni Honvéd Sírkertben 1885. március 15-én emelt sírkő létrejöttéről*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1885. – A felállítandó emlékműről először: *A honvédemlék felirata*, Debrecen, 1885. január 19. (17. évf. 13. sz.), [3]. – Előzetes program és utólagos beszámoló: *Márczius 15-kén*, illetve *Köszönetnyilvánítás*, Debrecen, 1885. március 14. (17. évf. 52. sz.), [1]; *Márczius 15. Debreczenben*, Debrecen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]–[2]; SZABOLCSKA 1885. – Az 1885. évi alkalomról összefoglalóan: KAPLONYI 1943, 175; SÁNDOR Iván, *Böjtelő hava* = SÁNDOR 1990, 28–30 (rövid összefoglaló egy korábban írt, publikálatlan, Csutak Kálmánról és az 1885-ös debreceni emlékműállításról szóló esszéből); SÁPI 1980, 215; KOROMPAINÉ 2019, 325; PAPP J. 2019b, 19.

¹²⁴ Az ünneplések során a „nagy idők”-be és a politikai ősekhöz mint hősökhez (az 1885-ben felállított honvédtemetői emlékmű felirata szerint: „honvédek, névtelen félistenek”) való visszatérés vágyáról lásd KAPITÁNY–KAPITÁNY 2012.

¹²⁵ *Márczius 15.-ének*, Debrecen, 1887. március 14. (19. évf. 51. sz.), [2]; *Márczius 15-én*, Debrecen, 1887. március 15. (19. évf. 52. sz.), [2].

¹²⁶ A nagy véderővita árnyékában megtartott 1889. március 15-i országos ünnepekről lásd M. LOVAS 2017a, 134–142.

11. kép. Az 1849. augusztus 2-án a debreceni csatában elesett honvédek síremléke a Honvédtemetőben, Boros Sándor alkotása. Leleplezték: 1885. március 15-én (Fotó: Egey István, 1885. március 15.? A Déri Múzeum leltárkönyvébe írt feltételezés szerint a kép az emlékmű leleplezésekor készült.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

12. kép. A honvéd síremlék és környezete a Honvédtemetőben, a sétánytól jobbra eső kis dombon (Fotó: Haranghy György, 1902. július 3.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

különböző tanintézményei. A március 15-i reggeli alkalmi istentiszteleteknek – ahogy a 3.6. alfejezetben láttuk – először 1885-ben adott teret két református istentiszteleti hely, a Kistemplom és az Ispotályi templom. Ezt követően azonban egészen 1891-ig nincsen arra utaló nyom, hogy március 15-én tartottak volna alkalmat a városi református templomokban.¹²⁷ Az effajta református liturgiák ritkaságának oka lehet, hogy a korabeli hittanhallgatók, teológiai megalapozással, erőteljesen elutasították az emlék-istentiszteleti alkalmak bevezetését, bármennyire is fontos volt a protestánsok számára a szabadságharc ünneplése nemzeti és felekezeti szempontból. Például a Kollégium Hittanszaki Önképző Társulata 1886 decemberében a szokásos vitaülésére azt a kérdést fogalmazta meg, hogy „[p]rotestáns szempontból megengedhető-e, hogy a nemzet mártyrjai és elhunyt nagyjai emlékére ünnepélyes istentiszteletek tartassanak templomainkban?” A vitagyűlés részt-

¹²⁷ Erről lásd a 4.2. alfejezetet.

vevőinek válasza – bár az alkalmak mellett érvelő teológus argumentációját megfelelőnek tartották – több mint 90%-ban elutasította az efféle alkalmi istentiszteleteket.¹²⁸

A március 15-i megemlékezések más felekezetek templomaiban is jellemzővé váltak ekkoriban: a korabeli tudósítások és az utólagosan emlékezők beszéltek a lutheránusok gyülekezetéről, illetve a két zsidó imahelyről. Az önálló ünnepélyeknek helyet adó iskolák száma is gyarapodott az 1880-as, majd különösen az 1890-es években. A Kollégium főiskoláján és gimnáziumán kívül a református felsőbb leányiskola és a tanítóképző, a református fiú- és leányiskolák, ezeken túl pedig a más felekezetű (katolikus, illetve izraelita) alsó és felső tanintézetek, valamint a Hatvan utcai állami főreáliskola is kommemorációs helyszínné vált. A március 15-i szervezett menethez az 1870-es évek közepétől az iparos ifjúság, az 1880-as évek második felétől pedig a gazdasági tanintézet és a kereskedelmi akadémia diákjai is csatlakoztak. Az 1880-as évek végétől a kereskedő ifjak önképzőkörre önállóan is megemlékezett egyesületi helyiségükben, a Piac utcai Csanak-házban.¹²⁹

¹²⁸ *A hittanszaki önképző-társulat pályakérdései*, Közlöny, 1886. december 1. (17. évf. 2. sz.), 18; *A hittanszaki önképző társulattól*, Közlöny, 1887. január 1. (17. évf. 3. sz.), 26. – A Társulat vitagyakorlatáról ír, de a fenti témát nem említi: Kovács Á. 2019, 95–96. – A nemzeti tartalommal telített „szent” fogalom 19. századi református értelmezéséről: BRANDT 1998.

¹²⁹ Erről lásd *Március 15.*, Debrecen, 1888. március 14. (20. évf. 53. sz.), [2]–[3]; *Március 15-két*, Debrecen, 1888. március 15. (20. évf. 54. sz.), [3]; *Március 15.*, Debrecen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2].

A város déli, Szent Anna utca környéki, jórészt katolikusok lakta negyede ezekben az években kevésbé vonódott be a március 15-i és augusztus 2-i emlékezőkbe, illetve a városi szekuláris processziók nem terjedtek ki szimbolikus térfoglalási céllal ebbe az irányba. A korabeli református vádak szerint a római felekezet sokáig csak ímmel-ámmal ünnepelt: nem tettek ki nemzeti zászlókat, alig tartottak emlékezőket. Ez azonban csak részben volt igaz, mert rendkívül fontos kivételt jelentettek az október 6-a délelőtti gyászmisék (ünnepélyes requiemek) a Szent Anna utcai templomban, ezeket már 1867-től kezdve rendszeresen megtartották.¹³⁰ Ilyenkor a templomteret szimbolikus ravattal, illetve a tizenhárom aradi vértanút jelképező, tizenhárom 48-as veterán honvéd kezében tartott fekete, halálfejjel kihímzett lobogókkal díszítették.¹³¹ Továbbá a mártírok arcképével, illetve szabadságharcos zászlókkal és hadijelvényekkel is gazdagították a helyszínt. Ezeken az alkalmakon a 48-as honvédek mellett az évek elteltével egyre többször részt vettek a városi és megyei notabilitások is. Református liturgia keretében viszont egészen 1889. október 6-ig nem emlékeztek meg az aradi vértanúkról (az újonnan felépített Verestemplomban megtartott emlékező istentiszteletről alább, a 4.4. alfejezetben szöveg). Az újságírók ezt számos tudósításban fel is rótták a református egyháznak.¹³² A református ünnepségek hiánya miatt az október 6-i katolikus gyászmiséken – a piarista fiúiskola és a Svetits leányintézet tanárain kívül – rendszerint a Kollégium tanárainak és diákjainak egy része is közösséget vállalt az emlékezőkkel.¹³³ Ám nem minden évben, amit olyankor szintén méltatlankodva jegyeztek meg a tudósítók.¹³⁴

4. A kommemorációs rítusok változása az 1880-as évek végétől az Emlékkert oroszlánszobrának Honvédtemetőbe költöztetéséig (1899)

4.1. Térhasználat a debreceni Lajos-napi ünnepségeken és Kossuth 90. születésnapján

Az 1880-as évek végén az egész országban, így Debrecenben is újabb, ekkorra már rendszeressé vált alkalommal bővült a szabadságharc emlékezeti gyakorlata: határozot-

– Az ünneplők körének fokozatos bővülésére reflektál például az alábbi tudósítás néhány mondatos visszatekintése: *A nemzeti ünnep*, Debrecen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2.

¹³⁰ 1867. október 6-án nemcsak Debrecenben, hanem más városokban is tartottak gyászmisét az aradi vértanúk emlékére. Erről és a következő évi ünneplésekről lásd M. LOVAS 2017a, 91–92; KOROMPAINÉ 2001, 322–323.

¹³¹ Van adatunk arra, hogy a tizenhárom halálfejes fekete lobogót a március 15-i ünnepélyes vonuláson is használták: *Márczius 15.*, Debrecen, 1884. március 15. (16. évf. 53. sz.), [2].

¹³² Például 1877-ben, amikor a tudósító arra hivatkozott, hogy mivel a gyászmisén résztvevők ötöde református volt, időszerű lenne „ilyen hazafias természetű ünnepélyeket a református nagy templomban” is tartani. *Gyász-istentisztelet*, Debreceni Ellenőr, 1877. október 6. (4. évf. 194. sz.), [1].

¹³³ Lásd például *Az aradi vértanúk emlékére*, Debrecen, 1869. október 6. (1. évf. 70. sz.), [2]; *Az aradi vértanúk*, Debrecen, 1870. október 6. (2. évf. 195. sz.), [2]; *Október 6-ka*, Debrecen, 1879. október 6. (11. évf. 195. sz.), [2]; *Gyászistentisztelet*, Debrecen, 1883. október 6. (15. évf. 203. sz.), [2]; *Október 6.*, Debrecen, 1885. október 6. (17. évf. 196. sz.), [3]. – Amennyiben október 6-a vasárnapra esett („mivel a kath. templomban vasárnap nem szoktak requiemezni”), valamely közeli napon tartották meg a gyászmisét. Lásd például – az előbbi idézet innen származik – *Az aradi vértanúk*, Debrecen, 1872. október 5. (4. évf. 197. sz.), [2]; *Október hatodika*, Debrecen, 1889. október 3. (21. évf. 194. sz.), [2].

¹³⁴ Például: *A vértanúk gyász-napja*, Debrecen, 1887. október 6. (19. évf. 195. sz.), [2]; *Vértanúk emléke*, Debrecen, 1888. október 6. (20. évf. 195. sz.), [2].

tan megformálódott a szabadságharc és Kossuth kultuszát ápoló Lajos-napi (augusztus 25-én vagy az előestéjén tartott) névnap rendje. A magyar nemesség névnapot köszöntő szokásrendjébe illeszkedő Lajos-napokat családi-baráti körben ülték meg, nem pedig hivatalos, nemzeti ünnepként.¹³⁵ E részben kötetlen, mulatság jellegű, de egyértelműen nemzeti-függetlenségi színezetű alkalomra, a magyar hagyományokon túl, hatással lehetnek az 1880-as évek külföldi megemlékezési alkalmai is.¹³⁶ Viszont Kossuth névnapjának rejtőzködő, szűk körű ünnepléseire már az 1850-es évek elején, némi publicitást kapott megülésére pedig 1869-től kezdve akadt példa. Az 1870-es évek elejétől Debrecenben és egyéb magyarországi településeken is egyre gyakrabban tartottak Lajos-napi társas vacsorákat, évről évre növekvő részvétellel, újabb és újabb helyszíneken.¹³⁷

Az 1880-as évek végétől Debrecenben (és máshol az országban) egyre erőteljesebben karnevalizálódó alkalmat nem csupán a Kossuth-kultusz egyik legnépszerűbb és legszélesebb körű megnyilvánulásaként érdemes látni, hanem a szabadságharcos megemlékezések városi térhasználatának szimbolikus kiterjesztési lépéseként is értelmezhetjük. E népünnepély ugyanis újabb helyszínnel gazdagította a március 15-i és augusztus 2-i debreceni ünnepségeket, tovább bővítve az 1849-es debreceni események belvárosi, valamint a város-széli (nyugaton a köntöskerti és csigekerti, délkeleten a csereerdei) emlékezési helyeit. A Lajos-napokat ugyanis elsősorban a város északi periferiáján, a Nagyerdő parkosított részén ünnepelték lakomával, zenés mulatsággal: a Fürdőházban (Vigadó), majd 1885-től a Dobos pavilonban is. Ezek, valamint az ezekhez képest közelebbi, a belváros északi határán álló, 1888-ra elkészült Margit fürdő mind olyan helyszínek voltak, amelyekhez a szabadságharc idején nem kötődött sem politikai, sem katonai történés. Azonban mégsem volt esetleges az újabb térfoglalás: a helyszínválasztás és az északi irányba történő, inkább szervezetlen kísérelés, mint rendezett processzió. Egyrészt korabeli analógiái voltak az itteni ünneplésnek, hiszen Debrecen e vigalmi negyede kedvelt mulatsági helyszínné vált a század utolsó harmadában: minden év pünkösdjén, illetve más alkalmakkor. Másrészt a Lajos-napi ünnepélyeket két konkrét előzmény, szintén a Nagyerdőn tartott, a fentebbi fejezetekben már említett alkalmak is befolyásolhatták: az 1849-ben rendezett első március 15-i ünnepély, valamint az oroszlános Honvédemlékmű 1867. augusztus 2-i felavatását követő bankett.¹³⁸

¹³⁵ Az ünnep jellegéről lásd például a Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselőjének reflexióját: HENTALLER 1890.

¹³⁶ A Franciaországban 1880 óta nemzeti ünnepnek megtett július 14-e „szertartásrendjében a hivatalos demonstrációk elemeit kevert[ék] a nem hivatalos, fesztelen, népünnepély jellegű mozzanatokkal, mint a tűzijáték vagy az utcabál”. M. LOVAS 2017a, 8–9. – Kossuth névnapjára ünnepélyes talán ellenpólust is képezhetett Ferenc József hivatalos születés- és névnapjára ünnepének. Igaz, ez utóbbiak 1867 és 1914 közötti részletes elemzése még nem történt meg, csupán a világháború idején tartott alkalmaké: TURBUCZ 2016, 603–614.

¹³⁷ *Lajos estéje Debrecenben*, Debrecen, 1874. augusztus 25. (6. évf. 166. sz.), [2]; *Lajos estéje*, 1875. augusztus 24. (7. évf. 164. sz.), [2]. stb. – Azonban például Hajdúböszörményben 1876-ban nemcsak társasvacsorát, hanem egész napos ünnepséget tartottak Kossuth arcképének leleplezése alkalmából. *H.-Böszörmény, 1876. aug. 25.*, Debrecen, 1876. augusztus 28. (8. évf. 176. sz.), [1]. A böszörményi Lajos-napi ünnepségek a következő években is kiemelkedően jelentősek voltak a régióban. – A társasvacsoara szokásáról a szabadságharcra való emlékezés összefüggésében: GYÁNTI 2000, 121–123.

¹³⁸ Megjegyzendő, hogy a Lajos-napozás nagyerdei helyszínén túl a város néhány vendéglőjében is tartottak informális ünnepléseket. Debrecen keleti felében különösen fontos volt például a Függetlenségi és 48-as Párt tagjai-

A névnap ünnepségek szokásának elterjedését, az ezekben érintett társadalmi csoportok és létszámuk bővülését, korábban az ünnepi rendbe be nem vont városi terek szimbolikus elfoglalását követően, 1892-ben újabb alkalomra készültek Debrecenben, ahogyan más településen, egyesületben, társaságban és lapnál: Kossuth 90. születésnapjának megünnepelésére, vagy legalább a „turini remete” levélben, újságcikkben történő köszöntésére. Minden bizonnyal a tíz évvel korábbi, 80. születésnap ünnepelése is a megemlékezések mintájául szolgált.¹³⁹ 1892-ben a Függetlenségi és 48-as Párt országos mozgalmat kezdeményezett a széleskörű ünnepelésre, de a kormánypártiak is támogatólag léptek fel, bár maguk az ünnepelések valójában nem hivatalos, állami rendezvények voltak. A szeptember 18-án, vasárnap megrendezett, különösen nagyszabású debreceni alkalom megszervezésének és lebonyolításának történetét Bényei Miklós dolgozta fel. Mindebből a jelen fejezetet érdeklő térhasználat-történeti szempont miatt csupán azt emelem ki, hogy az ünnepelés ideje átfogta a teljes napot, az ünnepelés rendje pedig – auditív és vizuális szempontból – lefedte a város területének nagy részét. Hiszen a reggel hat órakor megszólaló mozsár-ágyúk hangja, majd a számos utcát végigjáró önkéntes tűzoltók zenekara, valamint a négy református templom (Nagytemplom, Kistemplom, Verestemplom, Ispotályi templom) ünnepi istentisztelete már délelőtt szimbolikusan és ténylegesen is bevonta Debrecen nagy részét az ünnepelésbe. Délután a városháza előtti téren gyülekező többezres tömeg indult el szép rendben, a különféle városi társulatok és iparos egyletek vezetésével északi irányban, a Nagyerdő parkosított részére. (Az utcán sorfalat állókkal együtt – a tudósítások alapján – minimum 20 000, maximum 35 000 ember, a város lakosságának mintegy fele vagy akár kétharmada vett részt valamilyen formában az ünnepen!) Az erdő parkosított részén megrendezett, szavalatokkal, zeneszámokkal, tornabemutatókkal színesített nagyszabású népünnepélyt követően a Fürdőházban (Vigadó) folytatódott az alkalom, immár magas árú belépődíjjal korlátozottan: díszbeszéddel, szavalatokkal, zene- és énekszámokkal, Kossuth portréjának leleplezésével.¹⁴⁰ Az est társasvacsorával zárult.¹⁴¹ Amikor pedig a 90. születésnap ünnepséget követő hetekben a főutcáról keleti irányba futó széles Cegléd

utcát átnevezték Kossuth utcára, immár újabb, a mindennapokban is folyamatosan jelen lévő emlékhely létesült a városi térben.¹⁴²

4.2. A március 15-i processzió menetének rövidülése az 1890-es évek elején

Az 1890-es évek elejétől a március 15-i ünnepelés délutáni rendjének átalakulását, a processzió által körbeölelt városi tér szűkülési folyamatát tapasztalhatjuk. Az 1890-ben tartott emlékünnepevényen felálló menet céljával ugyanis immár nem a Honvédtemetőt jelölték ki, hanem egy jóval közelebbi helyszínt: a városháza előtti térséget. A javaslatot a 3.6. alfejezetben már említett Csutak Kálmán volt honvéd alezredes fogalmazta meg

13. kép. A debreceni Városháza és környéke (Fotó: Lovag Chylinski György, 1892–1894 körül).
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

a szervezőbizottsághoz szóló felhívásában. Arra hivatkozott, hogy miként egy gyermek születésnapját nem a temetőben ünneplik, úgy a szabadságharcét, „nemzeti felvirágzásunk örömnapiját” sem kellene a sírhalmok között megtartani. Ehelyett a város közepének nyílt és szabad terein javasolta az ünnepelést, szerinte ekképpen nyilvánvalóbbá lehet tenni a nap jelentőségét és a város méltóságát. Valamint úgy vélte, hogy a március 15-i helyszínmódosítással nagyobb hatása lehet az augusztus 2-i, továbbra is a Honvédtemetőben tartandó emlékezésnek.¹⁴³

nak kedvelt gyülekezőhelye, a Cegléd utcai Kispipa, valamint az Olajútó kocsmája. Minderről lásd BÉNYEI M. 2003a, 162–165 (az előzményekről), 231–240 (az 1880-as évek Lajos-napi ünnepségeiről), 257–260 (az 1890-es évekről); BÉNYEI Miklós, *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja: A kilencvenedik születésnap* = BÉNYEI M. 2019, 93–94; valamint M. LOVAS 2017a, 42–43. – Papp György Cegléd utcai Kispipa vendéglőjét így mutatta be egy korabeli cikk: „A hazafias mozgalmak áldomását régi időktől fogva itt szokás megünnepelni, s innét intéztetik rendszeren a nagy hazánkfánkhhoz, Kossuth Lajosnak szóló távirat is.” *Márczius 15.*, Debrecen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2]. – A jó módú civis, Szikszay József létesítette Margit fürdőről: *Debreczen képekben* 1903, 54.

¹³⁹ Erről nem szövegek, lásd az alábbi, mintaszerű feldolgozást: MIRU 2017. – Kossuth születésének napra pontos dátuma nehezen tisztázódott. Mind a 80., mind a 90. születésnapon forgalomban volt a szeptember 16-a is a 19-e mellett, végül az utóbbit fogadták el: MIRU 2017, 1272; BÉNYEI Miklós, *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja: A kilencvenedik születésnap* = BÉNYEI M. 2019, 93.

¹⁴⁰ A tíz évvel korábbi születésnap ünnepeléseken más városokban is tapasztalhatóak voltak már a Kossuth-emlékezet hasonló tárgyasulái: MIRU 2017, 1272–1273.

¹⁴¹ BÉNYEI M. 2003a, 260–270; BÉNYEI Miklós, *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja: A kilencvenedik születésnap* = BÉNYEI M. 2019, 92–115. Lásd még az alkalomra való felhívás és a program reprint közzétételét: KOROMPAI 2009, 122.

¹⁴² BÉNYEI M. 2003a, 270–272; BÉNYEI M., *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja: A kilencvenedik születésnap* = BÉNYEI M. 2019, 113–115. Vö. BALOGH L. 2007, 226.

¹⁴³ CSUTAK 1890.

A bizottság engedett a felhívásnak, és úgy szervezte meg az alkalmat, hogy a Kollégium előtt és az Emlékkertben gyülekező menet a városháza elé vonuljon, ahhoz hasonlóan, ahogyan a korábbi években a csigekerti honvédsírokhoz. A helyszínváltoztatás következtében a főutcai menet jóval többek figyelmét ragadhatta meg, mint a Honvédtemetőbe tartó útvonalon. A városháza előtt emlékbeszéd, szavalat és kórusénekek hangzottak el. Az ünnepről szóló egyik tudósítás is egyetértett Csutak helyszínváltoztatási javaslatának indoklásával, illetve jelezte, hogy a „történelmi jog” is a városháza előtti tér mellett szól, hiszen 1848. március 19-én itt hirdették ki a 12 pontot a debreceni nép előtt. A kommemoráció második helyszíne ugyanúgy az Emlékkert maradt, mint a korábbi évtizedekben, s ott szintén a kialakult hagyományoknak megfelelően ünnepeltek. A városházától tehát ide vonult vissza a tömeg, minden bizonnyal ugyanazon a Piac utcai útvonalon, mint odafelé.¹⁴⁴ E napon nemcsak a kereskedő ifjak önképző egyesülete tartotta meg a már a 80-as évek vége óta szokásos emlékűnnepélyét, hanem ezúttal a Református Kollégium joghallgatói is önálló alkalmat szerveztek.¹⁴⁵

Többen úgy látták, hogy helytelen döntés volt 1890-ben kiiktatni a március 15-i honvédtemetői zárandoklatot, s az 1891 március eleji tudósítások szerint úgy is tervezték, hogy visszatérnek a korábbi szokásrendhez.¹⁴⁶ Azonban a szervező kollégiumi ifjúság 1891-ben még tovább folytatta a március 15-i ünnepségek térhasználati szűkítését, noha Simonffy Imre polgármester, illetve például a Debreczen című lap szerkesztősege is inkább azt támogatta, hogy ha nem is a Honvédtemetőben, hanem a belvárosban, de legalább nyílt téren, a városháza előtt ünnepeljenek.¹⁴⁷ Végül a diákság akarata érvényesült, s nemhogy a Honvédtemetőbe nem zárandokoltak ki, hanem már a városházáig sem ment el az ünneplő menet. Ugyanis az ez évi megemlékezés első helyszíne a Kollégium udvara, a második, záró stáció pedig a nagyon közeli Emlékkert volt. Az udvaron és az arra néző folyosókon 5000-6000 főnyi közönség gyűlt össze: a diákság, a városi társulatok és egyletek zászlai alatt, valamint az érdeklődő polgárok. Az emlékezés Csánky Benő esküdtfelügyelő beszédével kezdődött, majd a Kántus és a tűzoltók zenekara kíséretével, szavalattal és a *Himnusz* közös eléneklésével folytatódott. Ezt követően vonult ki a tömeg a nyugati kapun keresztül a második ünnepi helyszínre, a Kollégium előtti Emlékkertbe.

Az Emlékkertben újra a Kántus énekelt, illetve szavalatot hallgatott meg a közönség, a program végén a *Szózat*, az ünneplők feloszlásakor pedig „hazafias dalok” hangzottak fel. Szintén ez évből, tehát 1891. március 15-éről tudunk először nagytemplomi délelőtti

istentiszteletről, amelyen Kiss Ferenc segédlelkész tartott „hazafias szellemű prédikációt”.¹⁴⁸ Este a Magyar Irodalmi Önképző Társulat rendezett esti bankettet, valamint tudunk még honvédegyleti bálról, a kereskedő ifjak önképző egyesületének ünnepéről és színházi előadásról.¹⁴⁹ A következő évi, 1892. március 15-i ünnepelés délutáni és esti rendje, illetve a helyszínek minden tekintetben hasonlóak voltak az előző évihez, csak délelőtti istentiszteletről nem tudunk.¹⁵⁰

1893-ban, a 45. évforduló tiszteletére újra tartottak református istentiszteletet, alkalmi imával és emlékező beszéddel, ezúttal a Kollégium zsúfolásig megtelt Oratórium termében, ahol az idős honvédek is megjelentek a zászlajuk alatt. Ez évtől fogva – az általam jelen fejezetben áttekintett időszakban – a Kollégium tanári kara és diáksága rendezésében állandósult a március 15-i ünnepi istentisztelet rendje és helyszíne: alkalmi imádság és megemlékezés az Oratóriumban.

A délutáni két program ugyanolyan rendben, ugyanabban a leszűkült térségben zajlott le, mint a megelőző két esztendőben: előbb a Kollégium udvarán, majd az Emlékkertben ünnepeltek. Az esti rendezvények is hasonlóak voltak a fent leírtakhoz.¹⁵¹ Ez év nyarán merült fel először, hogy (az ekkor még élő) Kossuthnak szobrot állítsanak. A városvezetést és a szélesebb közvéleményt egyébként már régebb óta foglalkoztató, a Kollégium elé tervezett millenniumi szabadságszobor helyett a kormányzó megőrkötését javasolták, bár úgy látták, hogy nem is ott, hanem a főtéren lenne méltó helye. Ettől az 1893. évi óhajtól kezdve foglalkoztak a Kossuth-emlékmű és annak helyszíne kérdésével. Kossuth halálát követően újra lendületet kapott a kezdeményezés, de a társadalmi gyűjtés nehézkes volta miatt végül csak bő húsz évvel később, 1914-re készült el Nagytemplom előtt fölállított szoborcsoport.¹⁵²

1894. március 15-én a beszédek az ekkor már haldokló Kossuthról is szóltak: mind a délelőtti istentiszteleten a Kollégium Oratóriumában, mind a délutáni megemlékezésen az udvaron és az Emlékkertben, mind pedig az esti rendezvényeken. Baltazár Dezső, ekkor végzős teológus hallgató,¹⁵³ a későbbi püspök beszédében az 1848–49 óta Kossuthra alkalmazott biblikus mitizációt elevenítette fel, Mózesként emlegetve őt. A másik szónok, Kalocsa Róza (a református felsőbb leányiskola tanára, internátusigazgató) pedig őriző pásztorként szólt róla.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Korábban hat évvel azelőtt, 1885-ben tartottak ilyen alkalmat a Kistemplomban és az Ispotályi templomban, erről a 3.6. alfejezetben írtam.

¹⁴⁹ *Március 15.*, Debreczen, 1891. március 16. (23. évf. 53. sz.), 3–4; *A márcz. 15-i ünnepély*, Közlöny, 1891. április (21. évf. 6. sz.), 8.

¹⁵⁰ *Március 15.*, Debreczen, 1892. március 15. (24. évf. 53. sz.), 2–3; *Március 15.*, Debreczen, 1892. március 16. (24. évf. 54. sz.), 2; *Március 15-iki ünnepélyek*, Debreczeni Ellenőr, 1892. március 16. (19. évf. 64. sz.), 2–3.

¹⁵¹ *Március 15.*, Közlöny, 1893. március (23. évf. 5. sz.), 44; *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 15. (25. évf. 52. sz.), 3; *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 3.

¹⁵² BÉNYEI Miklós, *Ércszobrot Kossuth Lajosnak! A debreceni Kossuth-szobor ötlete és a gyűjtés kezdete* = BÉNYEI M. 2019, 129–131.

¹⁵³ Vö. BARÁTH 2014, 38.

¹⁵⁴ BALTÁZÁR 1894; *Március 15.*, Debreczen, 1894. március 17. (26. évf. 54. sz.), 1. Vö. GÁBORJÁNI SZABÓ 1998; BÉNYEI 2003a, 280.

¹⁴⁴ *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1890. március 15. (17. évf. 52. sz.), [2]. – Lásd még *A nagy nap emléke*, Debreczen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2]. – Balogh Ferenc évtizedekkel később arról írt, hogy az 1885. (!) március 15-i ünnepség újdonságának tekinthető az emlékezési alkalom processzióját lezáró két helyszín: az Emlékkert és a városháza előtti tér. Mindkettő téves adatnak tűnik, ugyanis mint fent, a 3.2. alfejezetben láttuk, az Emlékkertben 1871. március 15-e óta bizonyítható az ünnepség, a városháza elé vonulásra pedig 1890-nél nincs korábbi adat a kortárs tudósításokban. BALOGH F. 1904[–1915], 672.

¹⁴⁵ *Meghívás*, Debreczen, 1890. március 13. (22. évf. 51. sz.), [2]; *A nagy nap emléke*, Debreczen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2].

¹⁴⁶ *Március 15-ike*, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 3. (18. évf. 44. sz.), [2]. – A „vásártéri közúti vasút igazgatósága” el is rendelte, hogy a vonatok március 15-én du. 1 órától gyakrabban, negyed óránként közlekedjenek, segítve a Honvédtemetőbe zárandoklókat. *Március 15-én*, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 4. (18. évf. 45. sz.), [2].

¹⁴⁷ *Március 15.*, Debreczen, 1891. március 10. (23. évf. 49. sz.), 4.

Kossuth öt nappal később bekövetkező halála után a kollégiumi ifjúság táviratot küldött a gyászoló családnak, jelezve, hogy Debrecenben „a történelmi nevezetességű nagytemplom óriási boltozatjának csöndes suttogása is megsiratja azt a nagy férfiút, aki a szent falak közt hirdette a magyar szabadság evangéliumát”.¹⁵⁵ Kossuthról a pesti temetés napján, 1894. április 1-jén rendeztek Debrecenben széles körű, a város egészére kiterjedő megemlékezést. A négy református templomban, az evangélikus imaházban, illetve a zsinagógában gyászistentisztelet tartottak. (Mivel a katolikus egyház megtiltotta a gyászmisét, ezért Léky Kornél káplán a rendes mise keretében tartotta meg hazafias gyászbeszédét.)¹⁵⁶ A május 5-i oratóriumi megemlékezésen szintén a biblikus mitizáció nyelvi hagyományát érvényesítő szövegek hangzottak el. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az Emlékkert kőoroszlánját a Református Kollégium, illetve a debreceni városi tanács irányítása nélkül, spontán kapcsolták be a megemlékezésbe, ugyanis sokan a tisztelet koszorúit, virágait helyezték el itt.¹⁵⁷ Az augusztus 25-i névünneppel megülné Kossuth halálát követően is folytatódott, kegyeletes megemlékezés formájában, a korábbiakhoz hasonló rendben és helyszíneken.¹⁵⁸

Az 1895., 1896. és 1897. évi március 15-i ünneplések felépítése is hasonló volt az előző évekéhez: a református főiskolai diákok és tanárok által szervezett délelőtti oratóriumi, illetve délutáni kollégiumi udvari és emlékkerti alkalmakon túl immár minden felekezeti és állami iskolában, illetve ekkoriban informális asztaltársaságok körében is szokássá vált a megemlékezés. Egyre inkább terjedt az üzletek és magánházak esti kivilágításának szokása, lampionokkal és mécsesekkel, a korabeli cikkekben emlegetett *aradi mintára*.¹⁵⁹

4.3. Augusztus 2-i ünnepek az 1890-es évek közepén

Az 1895. augusztus 2-áról szóló tudósítások arról számoltak be, hogy a meghirdetett, szokásosan a városi egyleteket és nagyobb tömeget vonzó alkalomról nagyon sokan elmaradtak: az egyesületek, sőt még a tűzoltók zenekara is hiányzott, bár néhány városi notabilitás és a városi dalárda részt vett a megemlékezésen. Pontosán nem tudható, hogy mi volt az oka a részvétel visszaesésének, de a beszámolók közönyösségről, belső viszályokról beszéltek. Volt olyan cikk, amely felvetette az összeesküvés lehetőségét is, keserűen szólva az agg honvédek bánatáról, és arról, hogy a menetben őket csupán a kollégiumi diákság kicsiny, de lelkes csapata, valamint mintegy 70-80 érdeklődő követte. A tudósítás azzal a határozott felszólítással zárul, hogy a „város polgárságának becsülete követeli, hogy ez így többé ne történjék. S vagy teljesen abba kell hagyni az egész dolgot (ami halálos szé-

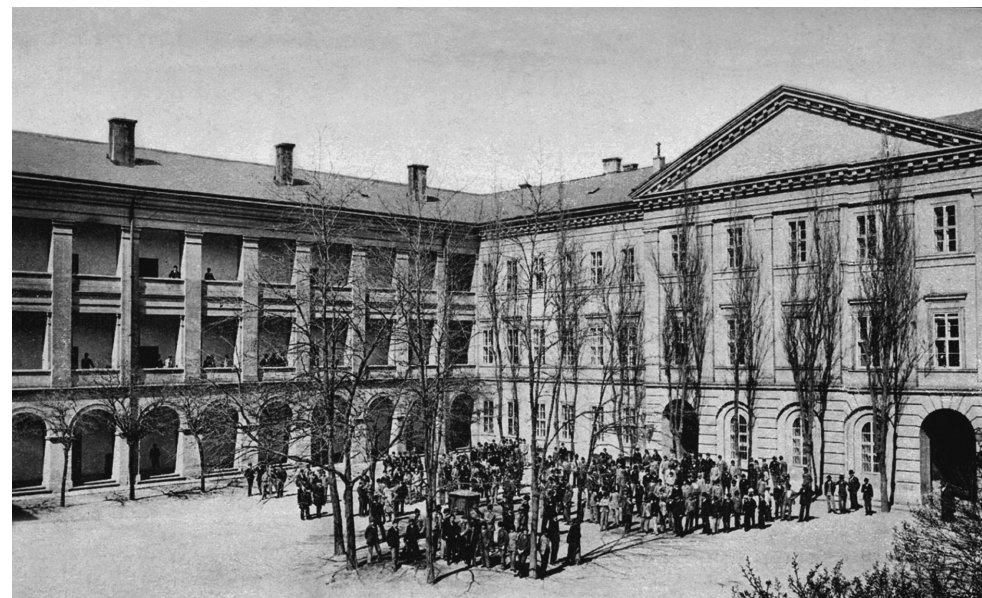
¹⁵⁵ *A kollégiumi ifjúság részvét-irata a Kossuth családnak (1894. március 24.)*, Közlöny, 1894. április (24. évf. 6. sz.), 53.

¹⁵⁶ *Debrecen kegyelete és részvéte*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. április 7. (14. évf. 14. sz.), 183; *Kossuth és a kath. egyház*, uo.

¹⁵⁷ *Kossuth Lajos*, Közlöny, 1894. május (24. évf. 7. sz.), 63; *Kossuth ünnepély a főiskolában*, Debreczen, 1894. május 5. (26. évf. 87. sz.), 3. – Vö. BÉNYEI 2003a, 284–293; BÉNYEI Miklós, *Gáspár Imre és a debreceni Kossuth-kultusz*, valamint *A debreceni lelkészek gyászimái Kossuth Lajos temetésének napján* = BÉNYEI M. 2019, 84–91; valamint 127.

¹⁵⁸ Például *Aug. 25.*, illetve *Kegyeltes megemlékezés*, Debreczen, 1894. augusztus 25. (26. évf. 164. sz.), 2; *Lajos napja*, Debreczen, 1895. augusztus 24. (27. évf. 163. sz.), 1. – és hasonlóan a következő években.

¹⁵⁹ *A nemzeti ünnep*, Debreczen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2; *Márczius Idusa*, Debreczeni Ellenőr, 1896. március 16. (23. évf. 64. sz.), 2–4; *Március 15-ike*, illetve *Márczius 15-én este*, Debreczen, 1897. március 16. (29. évf. 63. sz.), 4–5.

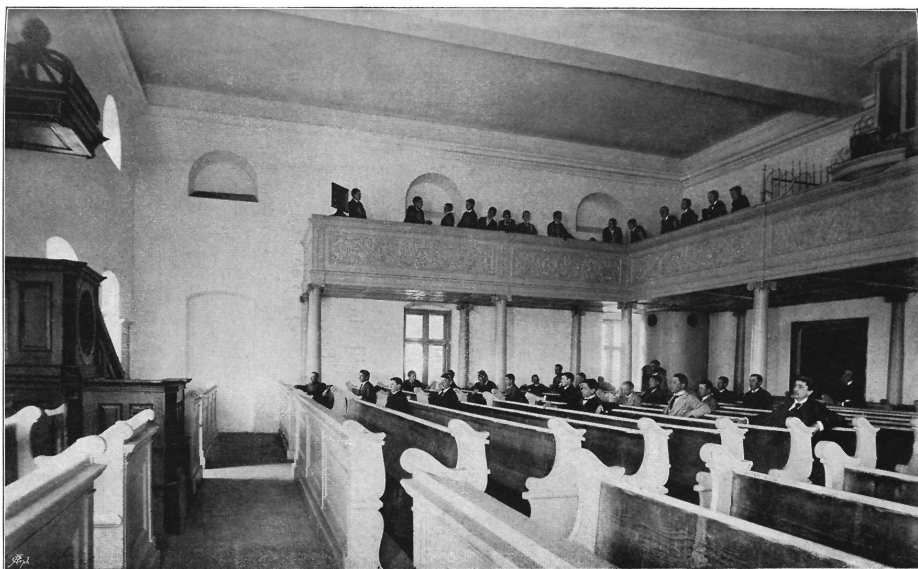
14. kép. A Debreceni Református Kollégium udvara

Forrás: A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről, közrebocsátják: az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 374–375. lapok közötti fotó

15. kép. A Debreceni Református Kollégium főépülete és az Emlékkert részlete

Forrás: A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről, közrebocsátják: az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 16–17. lapok közötti fotó

16. kép. A Debreceni Református Kollégium Oratórium terme

Forrás: A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről, közrebocsátják: az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 372–373. lapok közötti fotó

gyen volna városunkra), vagy pedig gondoskodni, hogy »mindenek ékesen és jó renddel legyenek«.¹⁶⁰ Itt jegyzendő meg, hogy az Emlékkert térmorfológiája másfél hónappal a fenti alkalom után, 1895. szeptember 21-én megváltozott, hiszen ekkor állították fel a gályaraboszlopot, mintegy tíz méterrel az oroszlanos Honvédelemkútól délkeletre.¹⁶¹

Talán részben az említett fiaskó miatt, részben a millenniumi ünnepek okán, a következő évben, 1896. augusztus 2-án tartott emlékezés fényesre sikerült. Bár a rendje a megelőző évekéhez hasonló volt, a minden korábbinál részletesebb tudósítás többször is hangsúlyozza, hogy kiemelkedett az eddig tartott ünnepélyek közül: az alkalom megrendítő jellege és az impozáns tömeg „méltó volt ezeréves s tegnapi ünnepünkhöz egyaránt”.¹⁶²

A debreceni hírlapírók 1897. július 31-én, felbuzdulva a segesvári Petőfi-ünnep hírére, gyorsan megszervezték az emlékezést tartották a Kollégium Dísztermében és Petőfi díszlépcsőházbéli szobránál. Bár több kollégiumi professzor tudomást szerzett az ünnepelésről, így részt tudott venni azon (az újság szerkesztők beszédeit követően Balogh Ferenc professzort kérték fel rövid szónoklatra), viszont sokan, így a városi lakosság is, csak utólag értesültek az alkalomról, ami némi bosszúságot okozott, pedig úgy tűnik, hogy a szobor 1883. október 31-i felállításától óta nem volt más nyilvános ünnepi alkalom az emlékműnél.¹⁶³

¹⁶⁰ Szomorú ünnepelés, Debrecen, 1895. augusztus 3. (27. évf. 149. sz.), 2.

¹⁶¹ Erről lásd bővebben a IV. 5. és az V. 4. alfejezeteket.

¹⁶² Debrecen, augusztus 2., Debrecen, 1896. augusztus 2. (28. évf. 180. sz.), 1–3. Vö. Augusztus 2., Debreceni Ellenőr, 1896. augusztus 3. (23. évf. 179. sz.), 4.

¹⁶³ A debreceni hírlapírók Petőfi emlékünnep, Debrecen, 1897. augusztus 2. (29. évf. 180. sz.), 3–4; A segesvári Petőfi-ünnep, Debreceni Protestáns Lap, 1897. augusztus 7., 407.

4.4. Október 6. ünneplése az 1890-es években

Ahogy a 3.7. alfejezetben láttuk, katolikus gyászmiséket már 1867-től kezdve tartottak a Szent Anna utcai templomban, s ezt a megemlékezési formát az 1890-es években is folytatták.¹⁶⁴ Viszont református istentisztelet először a 40. évfordulón, 1889. október 6-án reggel volt az újonnan felépült Verestemplomban. Az ez évben éppen vasárnapra esett évfordulón Könyves Tóth Kálmán mondott alkalmi beszédet és imát. A Debrecen újság cikkírója elismerését fejezte ki, és a jövőre nézve a város további három református templomában is hasonló megemlékezést szorgalmazott.¹⁶⁵ Ezután viszont évekig újra nincs ennek nyoma, majd csak 1895., 1897. és 1898. október 6-ról tudunk református alkalomról vagy a Nagy- vagy a Kistemplomban: ilyenkor a lelkész a vértanúk emlékét felidéző hosszabb imát mondott.¹⁶⁶ A Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulata 1897-től kezdve tartott megemlékezést a Díszteremben: emlékbeszéddel, szavalatokkal, kórusénekekkel,¹⁶⁷ bár egy 1898-as cikk alapján úgy tűnik, mintha ez régebbi hagyomány volna; ahogyan a tudósítás mondja: a vértanúkról „a főiskolában meg szoktak emlékezni”.¹⁶⁸ (Az 1899. október 6-i évforduló nagyszabású ünnepeléséről alább a 4.6. alfejezetben írok.)

4.5. Az ünnepi térhasználat módosulása a forradalom 50. évfordulóján

1898. március 15-én tartották a forradalom 50. évfordulóját. Az országSZerte, így Debrecenben is megrendezett nagyszabású emlékezéseket és azok közvetlen előzményeit – az egyes felekezetek ünneplését és az azok közötti eltéréseket is érintve – már alaposabban feltárták a kutatók. Kitértek az április 11-i hivatalos, a kormány által elrendelt, Bánffy Dezső miniszterelnök betérjesztése szerint „nemzeti” ünnepre, illetve az ezt kényszernek

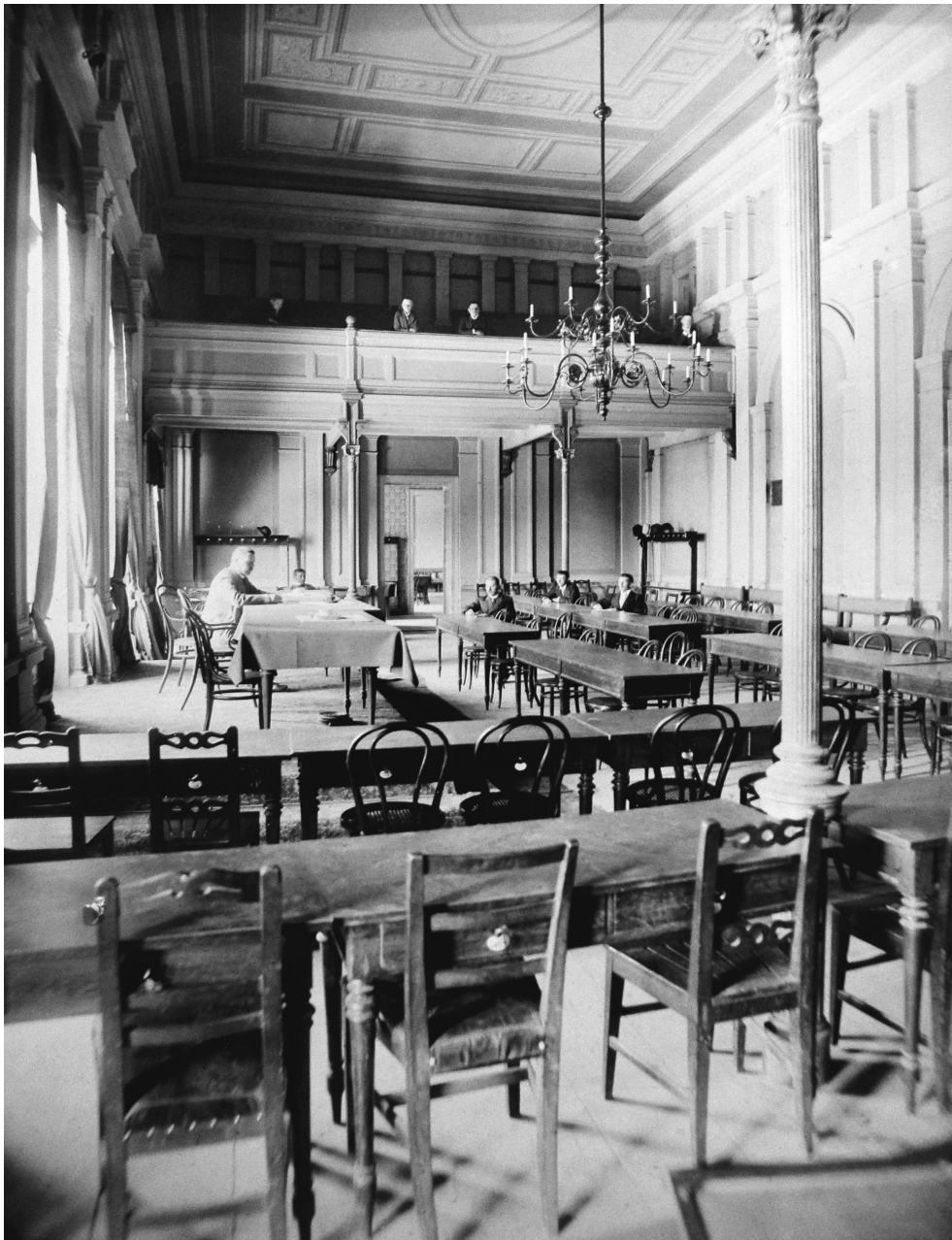
¹⁶⁴ Okt. 6., Debrecen, 1893. október (25. évf. 196. sz.), 2; Október 6., Debrecen, 1894. október 6. (26. évf. 194. sz.), 2; Gyászmise a tizenhárom vértanúért, Debrecen, 1895. október 7. (27. évf. 195. sz.), 4. – Wolafka Nándor 1892. évi debreceni prépostplébánosi kinevezésével erősödött a katolikus bevonódás a nemzeti-lokális emlékezési gyakorlatba. Husz 1906, 15. Wolafkáról lásd még Géczy 2015. Bár a kortárs tudósítások az 1893. és 1894. évi október 6-i requiemekről hiányolták Wolafka a részvételét, a következő években viszont rendszeresen ő celebrálta a gyászmisét.

¹⁶⁵ Az aradi vértanúk emléke, Debrecen, 1889. október 7. (21. évf. 196. sz.), [2]. – A kormánypárti lap is az alkalom rendkívüliségéről számolt be: Október 6., Debreceni Ellenőr, 1889. október 7. (16. évf. 197. sz.), 2.

¹⁶⁶ Az aradi vértanúk emléke, Debreceni Ellenőr, 1895. október 5. (22. évf. 232. sz.), 4; Október 6., Debreceni Ellenőr, 1897. október 6. (24. évf. 234. sz.), 4; Október 6-a Debreczenben, Debrecen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 4. – Az alkalom meghirdetésének hiányáról lásd az alábbi, szintén 1898-as tudósítást: „Nagy hiány azonban az, hogy a közönséget előre nem figyelmeztetik a gyászünnepi ima tartására; mert emiatt, miként mai napon is, a gyér közönség mintha azt bizonyítná, hogy az »aradi vértanúk« iránt nem volna elég kegyelet. Pedig meg vagyok győződve, hogy van, csak emlékeztetni kell.” Az aradi tizenhárom, Debrecen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2. Ugyanez a cikk beszámol a református egyház auditív módon megjelenített emlékezeti gyakorlatáról: „Az ev. ref. egyház az emlékezésnek azáltal ugyancsak állandóságot adott, hogy a téli félévben a reggeli imára hívó harangozást október 6-tól kezdődőleg reggeli 7 órától 8 órára tette át, mert ez az időszabás amaz emlékezéssel összefüggésben van.” Uo.

¹⁶⁷ Október 6., Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. október 10. (40. évf. 1. sz.), 12–14; Október 6., Közlöny – A Debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Lapja, 1897. október (28. [a közlésben helytelenül: 29.] évf. 1. sz.), 11–12; Október 6-ika, Debrecen, 1897. október 7. (29. évf. 236. sz.), 4; Október 6., Debreceni Ellenőr, 1897. október 7. (24. évf. 235. sz.), 4.

¹⁶⁸ Az aradi tizenhárom, Debrecen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2.

17. kép. A Debreceni Református Kollégium Díszterme
 Forrás: A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői
 az 1894–95. iskolai évről,
 közrebocsátják: az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda,
 1895, 378–379. lapok közötti fotó

érző, ezért március 15-ét különösen fényesen ünneplő ellenzéki reakciókra.¹⁶⁹ Ezért ebben az alfejezetben is csupán a márciusi ünneplés debreceni térhasználati rendjére, annak módosulásaira fókuszálok, az április 11-i emlékezési kísérleteket nem vizsgálom.

A márciusi alkalom délelőtti programja olyan elemekkel bővült, amelyek a korábbi tendenciákat is tovább erősítve szakralizálták a nemzeti múltat, a forradalom és szabadságharc emlékezetének rituáléit behozva a város szakrális tereibe.¹⁷⁰ Ugyanis reggel 7-kor megkondultak a négy református templom harangjai, és már a reggeli könyörgést is „a hazáról és szabadságról való elmélkedés váltotta fel”. A kollégiumi tanári kar és a diákság reggeli oratóriumi istentiszteletén alkalmi ima, emlékbeszéd, énekek és szavalt hangzott el. Ezzel párhuzamosan a református felsőbb leányiskola is tartott ünnepi istentisztelet intézményük nagytermében. Délelőtt a Kollégium tanárai, az egyházi és városi notabilitások átvonultak a zsúfolásig megtelt Nagytemplomba, ahol a város teljes lelkeszi és presbiteri karával egészült ki az ünneplő közönség: gyülekezeti énekek, kórusénekek, a *Himnusz* és alkalmi ima hangzott el. A felbogozott város más felekezetei: az evangélikusok és mindkét izraelita közösség a templomaikban, liturgikus keretben emlékeztek meg a forradalomról és szabadságharcról. A Debreczeni Reggeli Újság arról tudósított, hogy csupán a katolikus templomban nem ünnepeltek, s a tudósító gúnyosan megjegyezte, hogy „Miért is ünnepeltek volna? Hiszen csak a szabadság, egyenlőség, testvériség diadala ünnepéről volt szó. Miért törődne a szent egyház ilyen kicsinységekkel?”¹⁷¹ Hangsúlyozandó viszont, hogy voltak megemlékezések a katolikus fiú- és leányiskolákban – az előző néhány évben kialakult gyakorlathoz hasonlóan. A „hazafias szellemű piaristák” számára Priváry József tanár reggel a templomban celebrált misét, este az iskola dísztermében emlékeztek meg, nagyobb közönség előtt. A katolikus felső leányiskolában, vagyis a Svetits intézetben szintén tartottak ünnepélyt a növendékek számára, akik egyébként, az igazgatóság felhívására, egész márciusban nemzetiszín kokárdát hordtak a kalapjuk mellett. Az egyházi intézményeken kívül szintén megemlékeztek – 1898-ra már kialakult szokás szerint – az állami főreáliskolában, a kereskedelmi akadémián és a kereskedő ifjak önképző körében.¹⁷²

A kollégiumi diákok által szervezett délutáni alkalom útvonala is változott 1898 márciusában. Bár továbbra is a belvárosra szűkült a menet, a processzió állomásainak száma viszont – a korábbi kettőhöz képest – duplájára bővült. Ebből az évből tudunk először

¹⁶⁹ KOROMPAINÉ 2001, 327–328; BÉNYEI M. 2003b, 400–409; országos összehasonlításban, nagyon röviden érintve Debrecen is: M. LOVAS 2017a, 182–253. – Az ünnep politikai (kormánypárti és ellenzéki) értelmezéséről: GYÁNI 2000, 124–126.

¹⁷⁰ Bényei Miklós azt írja, hogy a kollégiumi diákok 1898-ban a hagyományoknak megfelelően szervezték meg az ünneplést, pedig éppen ekkor mutathatók ki eltérések a korábbi gyakorlathoz képest. BÉNYEI M. 2003b, 407.

¹⁷¹ Idézi BÉNYEI M. 2003b, 408.

¹⁷² *Nemzetiszínű kokárdás leányok*, Debrecen, 1898. március 4. (30. évf. 53. sz.), 4; *A szabadság ünnepe Debreczenben*, Debrecen, 1898. március 10. (30. évf. 57. [helyesen: 58.] sz.), 5–6; *A szabadságharc napja a felsőbb leányiskolában*, Debrecen, 1898. március 14. (30. évf. 60. [helyesen: 61.] sz.), 4; *Márczius 15-ike*, Debrecen, 1898. március 15. (30. évf. 61. [helyesen: 62.] sz.), 4; *Az iskolák ünnepe*, Debrecen, 1898. március 17. (30. évf. 63. [helyesen: 64.] sz.), 5. – 1898-tól kezdve, Debrecen városának keleti, újonnan kiépülő részén, két szabadságharcos vértanú (Nagysándor József, Damjanich János) utcaelnevezésével is gazdagodott a városi térbe kivetített emlékezet. BALOGH L. 2007, 93, 285.

arról, hogy az ünnepség első állomása a kollégiumi díszlépcsőház Petőfi-szobra volt.¹⁷³ Ezután folytatódott az iskola udvarán, majd az Emlékkertbe vonultak, az ünnepi menet záró állomása pedig – az 1890-es, egyszeri alkalom óta először – a városháza előtti tér volt: mindegyik helyszínen ünnepséggel. Délután a református tanítóképző diáksága is tartott – nyilvánossá tett – emlékezést a Kollégiumban. Az esti ünneplés a korábbi két és fél évtizedben megszokott módon zajlott: a színházban alkalmi előadás volt, nagyszabású díszvacsorákat, illetve honvédbált rendeztek.¹⁷⁴

1899. március 15-én a délelőtti oratóriumi istentiszteletet, melyet a tanári kar rendezett, ezúttal már nem követte nagytemplomi liturgia, mint az 50. éves évfordulón, viszont a város különböző felekezeti, illetve állami tanintézményeiben ez évben is, immár szokásos módon, megemlékeztek a szabadságharcról. A rituális térhasználat szempontjából változásnak tekinthető, hogy a délutáni zárandokmenet állomásai az előző évihez képest eggyel csökkentek. Először a Kollégium Petőfi-szobránál ünnepeltek, ahol a helyszín szűkösége miatt korlátozni kellett a belépők számát, ezért a díszlépcsőházba csak az előre megváltott, ám díjtalan jeggyel rendelkezőket engedték fel a rendezés feladatát segítő tűzoltók. Ezt követően az udvaron összegyűlt több ezer fős tömeggel közösen emlékeztek a diákok. Ezúttal azonban éppen az Emlékkertben, a Honvédelemnél nem terveztek koszorúzni, a korabeli tudósítások azonban nem magyarázták a programváltozás okát. Pedig ez lehetett volna az utolsó emlékkerti alkalom, hiszen – mint alább látni fogjuk – éppen 1899 nyarán szállították át az allegorikus oroszlanemlékművet a Honvédtemetőbe. Tudunk viszont arról, hogy bár a terv szerint az ünnepi menetnek az emlékkerti stáció kihagyásával kellett haladnia, „érdekes kis epizód történt”. „A lelkes ünneplő közönség az udvarról kivonult, s szokás szerint az emlékkerten át indult a városháza elé. A kertben lév[ő] kőoroszlán előtt Takács Endre joggal hallgató lelkes rögtönzött beszédet mondott, melyet a közönség megéljenzett, s azután vonult tovább a városház felé”,¹⁷⁵ ahol emlékbeszéddel, szavalattal, énekszámokkal zárult a megemlékezés. Este megrendezték a szokásos díszvacsorákat is.¹⁷⁶

4.6. Térhasználati és térmorfológiai változások 1899-ben

Bár 1890-ben, majd 1898-ban és 1899-ben a városháza előtti tér is szimbolikus szerepet kapott a március 15-i ünnepi menet útvonalában, Debrecen e térsége, illetve az

ettől is délebbre elterülő utcái, így a város jórészt katolikusok lakta negyede mindaddig legtöbbször kimaradt a március 15-i és augusztus 2-i szabadságharcos megemlékezésekből.¹⁷⁷ 1899. július 31-én,¹⁷⁸ kapcsolódva Petőfi halálának országosan megünnepelt 50. évfordulójához,¹⁷⁹ a Csokonai-kör – Tóth András szobrász carrarai márványból készült emléktáblájával – megjelölte a költő ideiglenes lakóhelyét: a Batthyány (1861-ig: Harmincados¹⁸⁰) utca 16. számú ház falát.¹⁸¹ A költő fia, Petőfi Zoltán ide született december 15-én, akit – bár édesapja evangélikus volt, mivel 1848 végén nem szolgált lutheránus lelkész a városban – édesanyja, Szendrey Júlia után katolikusnak kereszteltek a közeli Szent Anna-templomban.¹⁸²

18. kép. Petőfi Sándor egykori debreceni lakóhelye a Batthyány utca 16. szám alatt, Petőfi Zoltán szülőháza (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
Forrás: a debreceni Déri Múzeum Fotótára

A református főiskolai diákok és tanáraik által kialakított és fenntartott kommemorációs alkalom 1899-ben nem egyszerűen tovább bővítette a város szabadságharchoz kötődő emlékezeti tereit. Hanem azzal, hogy a Batthyány utcai emléktábla-avatáson Ferenczy Gyula kollégiumi tanár szólta az ünneplőkhöz, illetve ezt követően a református főiskola lépcsőházának Petőfi-szobrához vonult a menet, a rituáléval összekötötték a mártír miniszterelnökről elnevezett utcán újonnan felavatott Petőfi-emlékhelyet a korábbi, református

¹⁷⁷ A város déli részén álló Ispótyai református templomban csupán 1885. március 15-én, illetve Kossuth 90. születésnapja alkalmából, 1892. szeptember 18-án tartottak alkalmi istentiszteleteket. A Szent Anna utcai templomban viszont minden év október 6-án volt gyászmise, ahogyan a 3.7. és 4.4. alfejezetben láttuk.

¹⁷⁸ Tévesen 1891. július 31-et ír KOROMPAINÉ 2001, 329.

¹⁷⁹ Az 1899-es Petőfi-jubileumról legújabbán lásd SZABÓ-REZNEK 2021.

¹⁸⁰ BALOGH L. 2007, 49, 156.

¹⁸¹ *Petőfi-ünnep Debreczenben*, Debreceni Ellenőr, 1899. július 30. (26. évf. 186. sz.), 6.

¹⁸² Lásd erről KERESZTESNÉ VÁRHELYI 1999; KERESZTESNÉ VÁRHELYI 2015; MARKOVICS 2019.

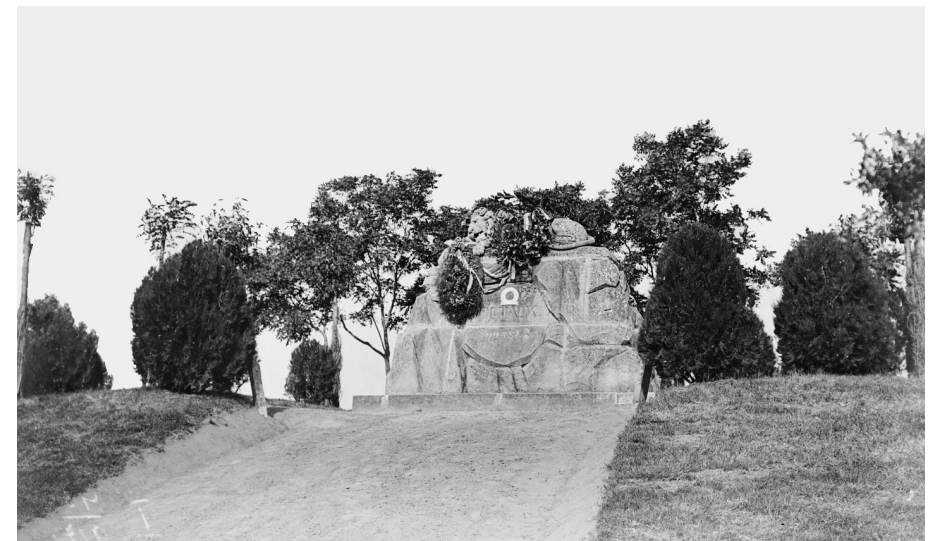
kollégiumi szabadságharcos kommemorációs helyszínnel. A döntés talán értelmezhető úgy is, hogy a reformátusok mintegy befogadták az általuk dominált emlékező közösségbe, illetve szimbolikusan bekapcsolták Debrecen szabadságharcos emlékezeti terébe a város katolikusok lakta negyedét. Igaz, e gesztus jelentőségét gyöngíti, hogy a következő években Petőfi lakóháza nem lett integráns része az ünnepi meneteknek. Továbbá az is, hogy Ferenczy éppen az 1899. július 31-i emléktábla-avatást követő kollégiumi beszédében élt egy olyan, a nemzeti-hazafias emlékezetet felekezeti szempontból kisajátító fordulattal, amely akkoriban egyébként is jellemző volt a debreceni kálvinizmusra és az országos protestantizmus egészére. Így fogalmazott: „Magyar református egyházunk hálát rebeg Istennek, hogy Petőfit, a szabadság felkent apostolát és lánglelkű dalmokát magunkénak vallhatjuk”.¹⁸³

19. kép. Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve, Marschalkó János szobra. A Honvédtemetőben 1899. augusztus 2-án leplezték le. (Fotó: Lovag Chylinski György, 1899. augusztus.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

¹⁸³ Petőfi, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5., 466; Petőfi-ünnep Debreczenben, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4; A Petőfi-ünnepély Debreczenben, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 31. (26. évf. 187. sz.), 1–2. – Ferenczy egyébként is egyik fontos alakja volt a 19. század végi dogmatikus katolicizmus, az ún. ultramontanizmus elleni küzdelemnek. HORSÁI 2019, 593. Az ultramontanizmusról lásd az V. 1. alfejezetet.

Ugyanezekben a napokban a belváros központi kommemorációs helyszínén, az Emlékkertben jelentős térmorfológiai változás történt. Mint a 3.1. alfejezetben láttuk, az orosz-lános Honvédemlékmű az eredeti szándék szerint is ideiglenesen került 1867-ben a Kollégium előtti parkba. Elszállításának terve végül 1899 tavaszára érett be, amikor a városi közgyűlés határozata alapján a városi tanács, a Csokonai-kör és a Honvédegylet tagjai közül kiválasztott 12 fős bizottság elkezdte megszervezni a debreceni csata 50. évfordulójának programját (tehát az ünnepi évben nem a kollégiumi ifjúság volt az alkalom gazdája). A kőoroszlánt 1899. július közepén áthelyezték az Emlékkertből a Honvédtemető legmagasabb pontjára, a Csigedomb tetejére, és augusztus 2-án leplezték le, nagyszabású ünnepély keretében.¹⁸⁴

20. kép. Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve a Csigedomb tetején, a Honvédtemetőben
(Fotó: Haranghy György, 1902. július 3.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

1899. augusztus 2-án délelőtt – első alkalommal az augusztus 2-i ünneplések történetében – katolikus gyászmisét és református istentiszteletet tartottak a zsúfolásig megtelt Szent Anna-, illetve Nagytemplomban. Az alkalom újdonságára és sajátosságára előzetesen a Pesti Hírlap cikkírója is felhívta a figyelmet: „Délelőtt a ref. presbitérium határozata értelmében gyászistentisztelet lesz a nagytemplomban [...]. A presbitérium eme határozata már csak azért is érdekes, mert az orthodox kálvinistaság eddig makacsul ellene volt annak a közóhajtásnak, hogy okt. 6-ikán, az aradi vértanúk kivégeztetése napján, a ref.

¹⁸⁴ Az orosz-lános Honvédemlékművet 1932-ben néhány méterrel előrébb, keleti irányba mozdították el, mert tetejére ez évben építették fel a ma is ott álló Hősök mauzóleumát.

templomban gyászistentiszteletet tartanak.¹⁸⁵ Délután a Kollégium udvarán sorba állított 3-4000 fős díszmenet elindult a Honvédtemetőbe, kiegészülve az iskola előtti térségen gyülekező, hasonló méretű tömeggel. A szónoklatok és az énekek elhangzását követően azonban nem tértek vissza egyből a belvárosba, hanem – a debreceni csata 50 éves évfordulójának tiszteletére – a menet továbbvonult annak helyszínére, nyugati irányba. Hiszen ugyanekkor itt, a Nagysándor-halmon szintén felavattak egy grandiózus monumentumot (Tóth András alkotását) a csata emlékére, követve egy 1898 márciusában megfogalmazott elhatározást, majd városi tanácsülési határozatot.¹⁸⁶

21. kép. A debreceni Honvédegylet vezetői és egyenruhás tagjai: tizenegy egyenruhás öreg honvéd és öt polgár (Fotó: Gondy és Egey, 1900 körül.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

¹⁸⁵ *A debreceni csata 50-ik évfordulója*, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7. – Lásd még *A debreceni csata 50 éves fordulójának emlékezete*, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3; *Aug. 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 4; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1899. augusztus 3. (26. évf. 190. sz.), 1–3.

¹⁸⁶ KONCZ Á. 1898; *A debreczeni csata félévszázados évfordulója*, Debreczen, 1899. május 2. (31. évf. 86. sz.), 4; *A kőoroszlán kiszállítása*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4; *A debreczeni csata 50 éves fordulójának emlékezete*, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3; *Augusztus 2. és Polgártársak!*, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4–5; *A tegnapi ünnep*, Debreczen, 1899. augusztus 3. (31. évf. 150. sz.), 1–3; *Augusztus 2.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5. (19. évf. 34. sz.), 466; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 20; HAMAR 1902, 12–13. – Lásd minderről a feldolgozásokat: ZOLTAI 1931 (= SZENDINÉ ORVOS 2019), 80–82; PAPP J. 2019b, 19.

Az ellenzéki Debreczen újság augusztus 2-áról szóló ünnepi vezércikkét az ifjú joghallgató, Ady Endre írta. Ebben a hősök elfeledésének veszélyét hangsúlyozta, bízva abban, hogy a „magyar”-nak és „nagy”-nak nevezett Debreczen¹⁸⁷ mindig teljesíteni fogja az emlékezés kötelességét. Ady már-már versszerű cikke így szól:

„A haldokló oroszlán ráfekszik a hősök sírjára...
Az oroszlán nem halt meg! Királyi vadat nem teríthet földre hitvány orvadász.
Az a kőoroszlán könnyebb a porladó hősöknek a feledés súlyánál.
Örködik, emlékeztet, mint elmúlt idők sóhaja, mint kővé vált fájdalom...
...Nagy Debreczennek minden röge szent. Megszentelte a honfi-köny, vér és ima!
De az a sír szentebb mindegyiknél. Szentély, talizmán, kereszt és Golgotha.
Minden füve a feltámadás lehelletétől nyert életet s minden porszemében a magyar élet záloga van...
Nem féltjük mi Debreczent, hogy oltárán megszűnjék égetni a magyar tűz lángját.
Magyar volt, nagy volt mindig, s az lesz ezután is, mert hantjai negyvennyolczas honvédek borítanak.
Az a sír a honszeretet élete lesz addig, míg Debreczen a nagy Debreczen marad, s élő átok, ha valaha magyarságát, hazáját feledné!...
Hintsetek virágot a sírra, a mi mártírságunk, a mi megváltásunk szent helyére.
Legyen zarándok-hely az mindenha, melytől vérző szívünk akkor is reményt hoz, ha bent a fórumon kufárok is ütöttek tanyát.
Legyen áldott annak a sírnek minden porszeme, s legyen az a sír haldokló orosz-lánjával örök parancs arra, hogy kell megvédeni ezt az édes, ezt a szent hazát!¹⁸⁸

Szintén 1899 nyarára készültek el a cseeredei honvédsír 1868 augusztusa óta álló monumentumának renoválásával is, bár az emlékművet ekkoriban sem, ahogyan a korábbi évtizedekben szintén sosem hivatalosan, csupán egyénileg látogatták az ünneplők.¹⁸⁹ Ugyanebben az évben hiúsult meg az előző időszakban – még 1899 tavaszán is – lelkesen tervezett kollégiumi emléktábla felállítása az Oratórium teremben, mely a képviselőház és a forradalmi kormány szabadságharc idején folytatott ottani tevékenységét hirdette volna. A csalódott és szegyenkező diákbeszámolók az egyháznak az uralkodó és az aktuális kormányzat iránti „hiperlojális” magatartását okolták.¹⁹⁰

A félévszázados jubileumi esztendő, 1899. utolsó jelentős évfordulója október 6-a volt. Szokás szerint reggel misét tartottak a Szent Anna-templomban, alkalmi imát mondtak mind a négy református templomban, illetve az izraeliták is tartottak gyászistentiszteletet. Tanítási szünetet rendeltek el a Kollégiumban, melynek udvarán az ifjúság nagyszabású gyászünnepélyt rendezett, a tanári kar, a városi és egyházi testületek, illetve „óriási ember-tömeg” részvételével. Beszéd, szavatelok és énekszámok hangzottak el. Ezeket követően az ünnepélyes menet a városháza elé vonult, ahol a kollégiumihoz hasonló műsorrend szerint

¹⁸⁷ A „Nagy-Debreczen” gondolathoz lásd LAKNER 2021.

¹⁸⁸ ADY 1899. – Kritikai kiadásban: ADY 1990, 189–190.

¹⁸⁹ HAMAR 1902, 13.

¹⁹⁰ *A Bethlen-ünnepély és az 1849. évi országgyűlés emléktáblája*, Debreczen, 1899. május 3. (31. évf. 87. sz.), 4; BOROSS 1899.

ünnepeltek. A főreáliskola önképző köre, a kereskedő ifjak, illetve az iparos ifjúság önképző testületei szintén tartottak megemlékezéseket. Este a házak ablakaiban gyertyák gyúltak.¹⁹¹

22. kép. A Nagysándor József-emlékmű az 1849. augusztus 2-i debreceni (köntöskerti) csata helyszínén, az ún. Nagysándor-halmon.
Tóth András munkája, felállították 1899. augusztus 2-án, az 50 éves évfordulón
(Fotó: Lovag Chylinski György, 1899. augusztus 16.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

5. A szabadságharc monumentumának hiánya az Emlékkertben (1899-től 1902-ig)

Áttekintésem e záró alfejezetében ama közel három esztendő ünneplési rítusaira hívom fel a figyelmet, amikor az Emlékkert – a szabadságharc közvetlen kommemorációs lehetősége szempontjából – „üres”-sé vált. Az oroszlános Honvédelemlékmű 1899. nyári, Honvédtemetőbe történt átszállítását követően a városi közgyűlési határozat megállapította, hogy Debrecen „belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt, s ezáltal egy szabadság-oszlopnak mint 1848-iki emlékek felállítására előtérbe lépett”.¹⁹² A hiányt folyamatosan érzekelte a korabeli debreceni emlékezetközösség is: „Mióta a collegium előtti emlékkertből kivitték a kőoroszlánt, ez egyszerű, de meghatározó szabadságemlékünket a városszéli Honvédtemetőbe, hogy ott virrasszon a nyugvó hősök

álmai fölött, azóta a március 15-iki ünnepélyek egy ponttal szegényebbé váltak.”¹⁹³ Sőt, már egy évvel az áthelyezés előtt, 1898 márciusában is erősen elleneztek a szoborátállítását, és politikai okokra utaltak az ellenzéki Debreczen újság cikkírói. Szerintük a „hiperlojális” városvezetés „kiviszi a könnyező oroszlánt a temetőbe, hogy ne lássuk mindennap”. Nem helyeselték, hogy helyére szabadságszobrot akarnak állítani az Emlékkertbe, ráadásul igen kevés pénzből, ezért inkább a következőt javasolták: „Ki van annak [ti. a szabadságszobornak] már helye, a Debreczen országos értékű 1849-iki története által, jelölve: a városház előtti »Szabadság tér«-en”.¹⁹⁴ A kormánypárti lap, a Debreczeni Ellenőr szerzője viszont védelmébe vette a döntést, és visszautasította a vádak, hangsúlyozva, hogy a városi tanács is kegyelettel függ a múlt dicső értékei. Valamint amellet érvelt, hogy szükség lesz a város által emelendő új, akár a tervezettnél nagyobb értékű monumentumra az Emlékkertben, az oroszlán majdani helyén.¹⁹⁵ Az Emlékkert gondozásával megbízott Csokonai-kör, egyetértésben a Honvédegylettel, végül nem ellenezte a szobor áthelyezését. Azzal a feltétellel, hogy valóban jelentős emlékmű létesül a helyén, a városi tanács számára akkor rendelkezésre álló összeg mintegy dupláját irányozta elő, aminek elfogadását viszont halogatta a tanács. A Debreczen újság cikkírója ezért mamelukoknak nevezte a tanács-tagokat, és a szoborköltöztetés akár erőszakos megakadályozására is biztatta az ifjúságot.¹⁹⁶

A Debreceni Főiskolai Lapok szerzője évekkel a szoborátállítás után is politikai okokra célt: „Debrecen városa néhány év előtt gondolt egyet, s a kollégium előtt levő nagy kőoroszlánt, mert »az ifjúságot nagyon izgatja«, kivitte a honvédek sírjára. No, ott nem izgat senkit, hiszen nem is látja senki.”¹⁹⁷ Ez utóbbi megjegyzés annyiban visszamenőleg is igaznak bizonyult, hogy immár 1890 óta nem tartottak március 15-i ünneplést a Honvédtemetőben (ám mint fentebb, a 3.3. és 4.3. alfejezetekben láttuk, az augusztus 2-i temetői zárandoklat kontinuos hagyomány volt).¹⁹⁸ S mivel az Emlékkertben 1899 nyarától kezdve már nem volt ott az oroszlános Honvédelemlékmű, a kollégiumi diákok és tanárok, illetve a nagyszámú közönség tagjai 1900. és 1901. március 15-én továbbra is a kollégiumi díszlépcsőház Petőfi-szobránál, majd a Kollégium udvarán, végül pedig a városháza előtt emlékeztek. Az ekképpen három belvárosi stációt érintő ünneplés időtartama mintegy két és fél órát vett igénybe, vagyis szinte pontosan megegyezett azoknak a korábbi, 1890-et megelőző alkalmaknak a terminusával, amikor még a kollégiumi ünneplést a honvédtemetői zárandoklat követte, amely után pedig visszatértek az Emlékkertbe (lásd erről a 3.4. fejezetet).¹⁹⁹

¹⁹³ Debreczennek honvédelelke lesz, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. február 1. (43. évf. 5. sz.), 16.

¹⁹⁴ KOHÁNYI 1898; SEMPERIDEM, *Maradjon a kőoroszlán!*, Debreczen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 1–3; -a. -r., *A „Kőoroszlán”*, Debreczen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1–2.

¹⁹⁵ KONCZ Á. 1898; *A kőoroszlán kiszállítása*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4.

¹⁹⁶ *Az emlékkerti kőoroszlán*, Debreczen, 1899. május 24. (31. évf. 100. sz.), 4.

¹⁹⁷ *Szoborvándorlás*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1906. december 1. (49. évf. 5. sz.), 56.

¹⁹⁸ A március 15-i honvédtemetői zárandoklatok elmaradását hiányolja az alábbi tárcsa pikírt szövege: GONDY 1898.

¹⁹⁹ Az időtartamhoz lásd *Márczius 15.*, Debreczen, 1900. március 14. (32. évf. 52. sz.), 4. – 1900-ban, 1901-ben és 1902-ben délelőtt, a korábbi években megszokott rend szerint, az egyházi és az állami iskolák ünnepeltek, reggel istentiszteletet tartottak a Kollégium Oratórium termében és az Ispotályi templomban, illetve misét a Szent Anna-plébánián. Este pedig a 48-as honvédek szokásos bálját rendezték meg. *Márczius 15.*, Debreczen, 1900. március 15. (32. évf. 53. sz.), 4–5; *A nemzet ünnepe*, Debreczen, 1900. március 17. (32. évf. 54. sz.),

¹⁹¹ *Október 6.*, illetve *Október 6. és a kollégium*, Debreczen, 1899. október 5. (31. évf. 195. sz.), 2, 4; *A tegnapi gyásznap*, Debreczen, 1899. október 7. (31. évf. 196. sz.), 1 (az idézett kifejezés innen); *Október 6. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. október 7. (26. évf. 255. sz.), 2–3; *Október 6. Debreczenben*, Debreczeni Újság, 1899. október 6. (3. évf. 428. sz.), 2; *Október 6.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 7–10; vö. KOROMPAINÉ 2001, 329.

¹⁹² HAMAR 1902, 11 (a városi közgyűlés 1899. május 31-i határozata).

Az augusztus 2-i ünnep rituális menetének útvonala annyiban bővült ebben az időben, hogy módosult a kiinduló gyülekezési hely. 1900-ban és 1901-ben nem a Kollégiumtól indult a díszmenet (a diáksággal együtt), mint a megelőző években, hanem a városháza udvaráról. Szabályozott rendben vonultak végig a Piac utcán a Nagytemplomig, majd innen az immár 1897 óta érvényben lévő rendet követték, és a Nagy-Hatvan utcára, a Bethlen és a Mester utcára fordulva érték el az ünneplők a Honvédtemetőt.²⁰⁰ Innen viszont nem vonultak tovább a Nagysándor-halmon 1899-ben elhelyezett emlékműhöz, hanem visszatértek a városháza előtti térre.²⁰¹ Az augusztus 2-i gyülekezési és érkezési helyszín megváltoztatásának hasonló lehetett az oka, mint az 1890. március 15-e óta érvényben lévő új útvonal bevezetésének: a városházi indulás és érkezés következtében a főutcán lehetett kétszer is végigvonulni, vagyis így nagyobb látványosságot kaphatott az ünneplés.²⁰² (Lásd a térképen fent: 7. számú illusztráció.)

1900. október 6-án minden felekezet tartott gyászistentiszteletet. A kollégiumi Magyar Irodalmi Önképző Társulat ez évben újra a Díszteremben rendezett nyilvános megemlékezést. Szintén ünnepeltek a különböző városi intézmények, így a kereskedelmi akadémia diáksága, illetve este a színtársulat is előadott egy történelmi darabot az alkalom tiszteletére.²⁰³ 1901. október 6-án az előző évihez hasonlóan, a városi nyilvánosság részvételével ünnepelt a kollégiumi önképzőkör. Felrótták a tanári karnak, hogy „mostanában az ifjúsági ünnepélyek iránt nagyon kevés érdeklődést mutat”. Majd öntudatosan megfogalmazták saját pozíciójukat, nemcsak a Kollégiumon belül, hanem a fővárosi gondolkodással is szemben: „Az ifjúság megtette kötelességét. S mikor Budapesten a nemzeti színházban bohózatot mulatnak, itt az ifjúság kettős fájdalommal siratja az akkori és a mostani Magyarországot.”²⁰⁴

***

3–4; *Márczius 15. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1900. március 16. (27. évf. 74. sz.), 4–6; *Márczius 15.*, Közlöny, 1900. március (30. évf. 5. sz.), 110–113; *Márczius 15. Debreczenben*, Debreczen, 1901. március 16. (33. évf. 53. sz.), 4; *Márczius 15. ünneplése*, Debreczen, 1902. március 17. (34. évf. 53. sz.), 2–4; *Márczius 15. ünneplése*, Debreczen, 1902. március 18. (34. évf. 54. sz.), 2–3; *Márczius 15.*, Közlöny, 1902. március 15. (32. évf. 14. sz.), 152; *Márczius 15-én*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1902. március 17. (44. évf. 10. sz.), 125–132.

²⁰⁰ 1900 augusztusában a Honvédtemetőben hiányolták a megelőző nyáron kiszállított oroszslánszobor feldíszítését virágokkal, pedig „azt még az emlékkertben is megszoktuk”. *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1900. augusztus 4. (32. évf. 150. sz.), 4. Lásd továbbá: *Emlékezés a múltra*, Debreczeni Ellenőr, 1900. augusztus 3. (27. évf. 192. sz.), 2–3; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. október 5. (43. évf. 1. sz.), 16; *Augusztus 2.*, illetve *A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 5. (44. évf. 1. sz.), 12; BALOGH F. 1904[–1915], 672. – 1901-ben egy cikkíró az elhanyagoltság mellett azt is felröta, hogy sokan, így az értelmiség, az iparosok, kereskedők, földművesek stb. jelentős része érdektelen, nem lelkesedik együtt a diáksággal. *A szabadsághősök sírjánál*, Debreczen, 1901. augusztus 3. (33. évf. 149. sz.), 4; PORTÖRŐ 1901.

²⁰¹ *A debreczeni csata*, Debreczen, 1900. július 31. (32. évf. 147. sz.), 4–5.

²⁰² *Augusztus 2.*, *A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3.

²⁰³ *Október 6.*, Debreczen, 1900. október 4 (32. évf. 193. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczen, 1900. október 6. (32. évf. 194. sz.), 4; *Hadak útja; Okt. 6-ika a főiskolában*; valamint *Rekvium az aradi vértanúkért*, Debreczen, 1900. október 8. (32. évf. 195. sz.), 3, 4; *Vértanúk emlékezete*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 7.

²⁰⁴ BAJA 1901.

Abban a három esztendőben, amikor az Emlékkertben nem volt a szabadságharcra közvetlenül utaló emlékmű, felerősödött a szándék, hogy bővítsék, illetve módosítsák az 1848–49-es megemlékezések belvárosi tereit. A református sajtóban 1899 augusztusában megjelent egyik véleménycikk szerzője a Nagytemplom elé szerette volna áthelyeztetni az ünneplés fókuszpontját, azzal a feltétellel, ha végre megvalósul az utcafronton szabálytalanul túlnyúló, ún. Stenczinger-ház már régóta tervezett lebontása a Piac utca Csapó utcai torkolatánál. A szerző szerint így nemcsak a város nyer szabályosan kialakult közteret, hanem a kibővülő tér alkalmas lesz arra, hogy „múltjának és jelenének megfelelő emlékművekkel díszíttessék”. A cikkíró a kétféle kommemorációs hagyomány térbeliesítésének szükségességéről beszélt, vagyis egy szabadságharcos és egy protestáns emlékmű főtéri felállításának lehetőségéről.²⁰⁵ E kettős szándékot megjelenítő két különálló alkotás végül nem a főtéren valósult meg, hanem az Emlékkertben. Ugyanis a már 1895 ősze óta ott álló protestáns gályaraboszlop mellé – pótolva az 1899 nyarán elszállított oroszslánszobrot – felállították a szabadságharcra emlékeztető újabb alkotást, Tóth András szobrász allegorikus szabadságmélművét. Leleplezésére az eredetileg tervezett 1901. március 15-i dátumához képest másfél évvel tovább, 1902 nyaráig, a debreceni csata 53. évfordulójának napjáig kellett várni.²⁰⁶ E kérdésről bővebben az V. 5. 6. és 7. alfejezetben szölok.

²⁰⁵ *Szabad tér a debreceni nagytemplom előtt*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 12. (19. évf. 33. sz.), 478 [téves lapszámolás miatt 578 szerepel itt].

²⁰⁶ HAMAR 1902, 10–22; ZOLTAI 1931 (= SZENDINÉ ORVOS 2019), 82–83.

IV. A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében

A Nagytemplom és a Református Kollégium közötti Emlékkertben 1895 szeptemberében állították fel a protestáns gályarabok monumentumát, ám az, hogy Debrecenben alakuljon ki a 17. század végi perzekúcióra való emlékezés legfontosabb helye, önmagában nem egészen volt egyértelmű. Egyrészt ugyanis e város nem esett bele abba a mintegy 30 (a Hódoltságon és Erdélyen kívüli) vármegyébe, amelyek protestáns lelkészeire és rektoraira érvényes volt az 1674. március 5-i pozsonyi rendkívüli bíróság („véstörvényszék”) előtt való megjelenés kényszere, a velük szemben indított, koncepciók vádakkal terhelt per következményeként.¹ Másrészt pedig a gyászévtized örökségének magyarországi hagyományozódása, illetve – a protestánsokkal szembeni 18. századi jogtiprások, sőt üldöztetések miatti – aktualizálása sem csak Debrecenhez kötődött, hanem erőteljesen kapcsolódott a Felföldhöz, a Dunántúlhoz és Erdélyhez is. Sőt, a magyarországi gályarabok emlékezete Nyugat- és Észak-Európa bizonyos protestáns közösségeiben is tovább élt a 17–18. század fordulójá után.² Hogy a 19. század végére mégis Debrecen lett az emlékezés egyik legfontosabb református központja (Sárospatak mellett, majd azon is túlnőve), az id. Révész Imre és Balogh Ferenc professzoroknak volt köszönhető, valamint a jelentős mértékben hozzájuk kötődő, a debreceni képzésében meghatározóvá vált hitvallásos teológiai irányvonalnak, az ún. új ortodoxiának³ volt a következménye. Mint e fejezetben látni fogjuk, az emlékoszlop-felállításához, magának az emlékoszlop ikonográfiájának és feliratainak megalkotásához, valamint a hivatalos debreceni, kollégiumi emlékezésmechanizmusok századvégi kialakulásához konkrét lépések vezettek a megelőző évtizedekben. A következőben a gályarab-emlékezet térbeliesítésének részint e korábbi, közvetett előzményeit, részint a közvetlen előkészületeket veszem figyelembe. Nagyjából kronológiai sorrendben: az 1850-es évek második felének politikai

¹ A pozsonyi véstörvényszék és a gályarabok történetének újabb szakirodalmából lásd elsősorban S. VARGA K. 2002, 11–37; S. VARGA K. 2008; BUJTÁS 1999; BUJTÁS 2004; BUJTÁS 2014; PUSZTAI 2008; IMRE M. 2012a; MIHALIK 2015.

² A gályarabok emlékezetének 17–19. századi történetéről szóló kutatások egyre gazdagodnak, különösen az utóbbi két évtizedben: MAKKAI–FABINY–LADÁNYI 1976; VARGA–PINTÉR 2000, 175, 177–187; BUJTÁS 2003; BRETZ 2004; BITSKEY 2008; IMRE M. 2012a; IMRE M. 2018; FAZAKAS 2012b; FAZAKAS–IMRE M.–SZÁRAZ 2015; PUSZTAI 2017a; PUSZTAI 2017b; PUSZTAI 2017c; CSORBA 2018a; CSORBA 2018b stb.

³ Lásd erről KOVÁCS Á. 2004; KOVÁCS Á. 2006; KOVÁCS Á. 2018b; KOVÁCS Á. 2019. (Az „új ortodoxia” fogalom a szakirodalomban időnként egy, máskor két szóban szerepel. Magam az utóbbi variáns szerint egységesítem.)

kontextusától, a Bach-korszak első megrendülésének és a közélet első újjáéledésének időszakától a kiegyezést követő negyedszázad végéig.

1. „[Nagyon] hosszú reformáció” vagy „új konfesszionalizáció”?

A 19. századi magyar reformációtörténet két megközelítési modellje

Debrecen felekezeti is tagolt emlékezeti rétegeit vizsgálva érdemes azzal foglalkozni, hogy a 19. század végére miképpen alakult ki és miért éppen e városban kapott kiemelt jelentőséget a magyarországi protestáns gályarabok emlékezete. Míg a következő, V. részben azzal foglalkozom, hogy a nemzeti, illetve felekezeti identitáskérdések összefüggésében hogyan alakult a reformáció emlékünnepe Debrecenben, addig jelen fejezetben azt vizsgálom, hogy milyen módon formálódott a gályarabokra való református emlékezés, illetve a protestáns egyháztörténeti szakkutatás nyelvezete a 19. század közepétől, s ezek miképpen szolgáltak előzményként a gályarab-emlékoszlop felállításához. A modern egyháztörténet-írás kezdeti szakirodalma, valamint a gályarabokra való emlékezés gyakorlata ugyanis igen szorosan összefüggött a 19. század második felében. Mind a történeti kutatást, mind pedig az ünneplő memorializációt aktuálissá tette a Bach-korszak utáni és a protestáns pátensharc korabeli magyarországi református önértelmezés legmeghatározóbb eleme: a *folymatos* üldözöttség egyháztörténeti tapasztalata. Ez az önkép szorosan kapcsolódott Kálvin személyének és teológiájának 1860-as évekbeli reneszánszához, illetve a kálvini irányzat mint identitásjelölő elem és megnevezés újralfedezéséhez, valamint összefüggött a református teológiai és missziológiai irányzatok korabeli útkeresésével.⁴

Az *állandó múltbeli és jelenbeli* perzekúciós élményt megfogalmazó 19. század közepi református emlékezet és kortárs önkép a „hosszú reformáció” terminussal jelölt időszak felső határának problémáját körvonalazhatja. E történeti korszakalakzatot jórészt a német konfesszionalizációs értelmezési kerethez képest, azt sok tekintetben módosítva, cáfolva határozza meg a recens szakirodalom. Tóth Zsombor módszertani alaptanulmányai szerint a magyarországi reformáció korántsem zárult le a 16. században, de még a 17. század közepén, a westfáliai béke táján sem, hanem csak „a 18. század legvégén”, szimbolikusan az 1781. október 25-i Türelmi rendelettel. Vagyis: a „multikonfesszionális kora újkor” a „felvilágosodás” cezúrájával „véget ér[t]”. Ahogyan Tóth Zsombor összegzi Heinz Schilling és Tóth István György megállapítása nyomán: ez az a „pillanat”, amikor „a multikonfesszionális kultúrán belül adott felekezet részéről megszűnik a tanbeli ortodoxia vindikálása más felekezetek rovására, és egy felvilágosult intellektuális pluralizmus jegyében általánosan megengedett lesz az összes konfesszionális hagyomány és tanítás egyenértékű megjelenítése”.⁵ A hivatkozott módszertani-elméleti megalapozásokon túl Tóth Zsombor és az általa vezetett Lendület-kutatócsoport több tagjának mélyfúrásai arra utalnak, hogy a hosszú reformáció paradigmája működőképesnek látszik, abban a

⁴ BALOGH F. 2009; RÉVÉSZ ifj. 1933–34; HATOS 2001, 227–233; HATOS 2006. Vö. GAÁL 2009a; GAÁL 2009b; MAGYAR 2012.

⁵ TÓTH Zs. 2020, az idézetek: 23, 17–18. Lásd még TÓTH Zs. 2019a.

tekintetben mindenképpen, hogy a záró korszakhatárt a konfesszionalizációs modellben foglaltakhoz képest érdemes jóval feljebb tolni.⁶

A kérdés tulajdonképpen az, hogy elegendő-e a 18. század végéig, azaz valóban hozott-e újdonságokat a 19. század az előbb idézett tekintetben. Ezt a kérdést azonban nem a kora újkori protestáns egyház- és kegyességtörténet, társadalom- és művelődéstörténet kutatói szokták feltenni, hanem a 19. századosok. Ezek közül néhány meghatározó értelmező amellet érvel, hogy a 19. századtól új egyháztörténelmi korszak körvonalazódott Európa-szerte, mind a protestantizmuson, mind a katolicizmuson belül. Egyes kutatások szerint például a felvilágosodás utáni „új protestantizmus” ugyan már számolt a természettudomány szempontjaival, mégsem jelentett nagyobb mértékű szekularizációt vagy vallási hanyatlást, szemben azzal, ahogyan azt a korábbi kutatás nagy része kézenfekvőnek tekintette.⁷ Az európai katolicizmus pedig – ahogyan arról az V. 1. fejezetben lesz szó – a század közepső harmadától kezdve újult meg. A 19. században tehát igenis erősödött a vallásos hit szerepe, ezért ez az időszak sokkal inkább „második konfesszionalizációs korszaknak” nevezhető, ahogyan azt Olaf Blaschke kifejtette.⁸ Álláspontjának elemzése részben magyarul is ismerhető, Juliane Brandt foglalta össze.⁹ Noha Blaschke érvelését Anthony J. Steinhoff több szempontból vitatta, az újabb konfesszionalizációs korszakra vonatkozó megállapítását nem kérdőjelezte meg.¹⁰

Amikor Juliane Brandt a Blaschke-féle modell magyarországi egyháztörténelmi adaptációjára tett kísérletet, akkor a példái, saját és mások kutatásai alapján azt mutatta meg, hogy ez az új (magyarországi) konfesszionalizációs határ valahol a 19. század közepe táján, utolsó harmadában található.¹¹ E felvetés inspirációjára, illetve Brandt további írásai, Kósa László és többen mások későbbiekben hivatkozandó kutatásai nyomán elindulva kezdtem meg az adatgyűjtést és elemzést a jelen (IV.) és a következő (V.) fejezet kidolgozásához. Bár a mintáimul szolgáló vizsgálatoktól jórészt eltérő forrásokat használtam, illetve egyéb szempontokat is figyelembe vettem, jelenleg én is úgy látom, hogy Magyarországon valóban nagyjából az 1850-es, 60-as évek táján kezdődött újra valamiféle református felekezeti megújulás, ha tetszik, új konfesszionalizáció. Ezek alapján tehát azt lehetne mondani, hogy a két említett reformációs paradigma nem kapcsolható össze. Ugyanis a „hosszú reformáció” 18. század végéig érvényesnek mondott magyarországi szakasza, valamint a 19. század második felétől / utolsó harmadától kezdve érzékelhető „új konfesszionalizációs” korszak között talán valóban fennáll egy nagyjából két generációnyi hiátus. E mintegy fél évszázadban visszaszorult a magyarországi protestánsok üldözöttségének reprezentációja, ahogyan például hosszú évtizedekre megszakadt a Kálvin-recepció kontinuitása is.¹²

Mivel azonban magam a jelen kötethez szükséges kutatások során nem foglalkoztam a szabadságharc előtti protestantizmus emlékeztörténelmi kérdéseivel, ezért egyelőre nem zárnám ki a másik lehetséges megoldást. Vagyis azt, hogy a magyarországi református-ság (és esetleg az evangélikusok, unitáriusok stb.) vallási perzekúciós tapasztalata, vagy legalábbis az egykori üldözöttségeik emlékezete, azok szöveges és tárgyi reprezentációja mint önértelmezési keret *mégiscsak* kontinuos módon öröklődhetett a 18. század vége után, tehát a 19. század első felében, még ha időnként el-elvékonyulva, búvópatakként is. Persze, ha ez a *nagyon* „hosszú reformáció” valóban működőképes modell lenne, akkor – mint minden túlságosan tág periodizációs keret esetében – alperiódusokra igyekeznénk szakaszolni. Bár a könyv hátralévő részében, adataim alapján, annak megerősítéséhez igyekszem hozzájárulni, hogy inkább valamiféle újrakezdésről van szó a 19. század közepe táján, mint *nagyon* hosszú reformációról, a megalapozott véleményalkotáshoz mindenképpen szükségesek lesznek további, pontosító, a következőkben olvashatókhoz hasonló mélységű (mikro- és mezoszintű¹³) kutatások a 19. század első felére vonatkozóan is: mind a felekezeti emlékezeti mechanizmusok, mind pedig a felekezeti identitáselemek feltárása szempontjából.

2. A protestantizmus 16–17. századi történelmének szabadságharc utáni értelmezése

Újabbán alaposabban is feldolgozták azt a témát, hogy a felekezeti sokszor a protestantizmushoz kötődő, de alapvetően világi történelmírók és publicisták a szabadságharc leverésétől kezdve egyre inkább úgy értelmezték, hogy a 16–17. századi reformáció és a vallási küzdelmek, valamint a rendi szabadságért folytatott jogi, politikai, időnként katonai harcok a 19. századi függetlenségi törekvések előképei, ahhoz vezető lépcsőfokai voltak.¹⁴ Sőt, az a gondolat, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc nem más, mint a Bocskaival kezdődő felkelések sorozatának folytatása, és a kirobbantásáért is elsősorban a protestantizmus a felelős, már Andrassy György gróf 1849 januárjában megfogalmazott, a bécsi udvarnak szánt emlékiratában is vádként hangzott el.¹⁵ Valamint Dessewffy Emil is a protestantizmushoz kapcsolta a megelőző háromszáz év „forradalmi elem”-eit.¹⁶ Az 1850-es, 60-as évek fordulóján a pátensharcnak nevezett folyamat következménye volt, hogy számos meghatározó protestáns gondolkodó értelmezése szerint a magyar nemzeti, politikai liberalizmus, valamint a magyar protestantizmus szorosan kapcsolódott egymáshoz.¹⁷ Ám nemcsak a (főképp a budapesti és részben a sárospataki református hittudományi oktatásra jellemző) *teológiai liberalizmus* próbálta formálni a „magyar”-nak nevezett kálvinizmus történelmi és kulturális hagyományai alapján a nemzeti azonosságtudatot, hanem ez még

⁶ A kutatások összefoglalását, a kutatócsoport tagjainak bibliográfiáját lásd <http://longreformation.btk.mta.hu/> hu (utolsó letöltés: 2021. december 15.)

⁷ McLEOD 2000.

⁸ BLASCHKE 2000; BLASCHKE 2002.

⁹ BRANDT 2013, 13–20.

¹⁰ STEINHOFF 2004. A Blaschke–Steinhoff-vita rövid összefoglalása magyarul PAP J. 2007.

¹¹ BRANDT 2013, 21–23.

¹² Ahhoz, hogy a 18. század második felében még érvényes volt a kéziratosság szintjén a Kálvin-recepció, lásd TÓTH Zs. 2019b.

¹³ Vö. TÓTH Zs. 2020.

¹⁴ BRANDT 1998; BRANDT 2013; HATOS 2006, 1164–1165; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = KÓSA 2011, 147–149.

¹⁵ Kiadva lásd ANDICS 1952, 354. Hivatkozva SZÁSZ L. 2017, 8. Lásd továbbá BARTON–MAKKAI 1977; RADA 2017, 137–138.

¹⁶ ANDICS 1952, 269. Hivatkozva és értelmezi GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, 42.

¹⁷ BRANDT 1996, 203; SZATMÁRI 2015; SZÁSZ L. 2017, 9.

inkább a debreceni *új ortodoxiára* volt jellemző. Ez utóbbi teológiai irányzat képviselői a reformátusság megújulását hirdették, a racionalista és liberális irányzattal szemben teológiai szempontból biblikusabb, evangéliumibb identitást akarnak adni az egyháznak, elvetve a néhány pesti teológus által szorgalmazott protestáns unió lehetőségét.¹⁸

A reformáció történetében és a protestantizmus egész múltjában való felekezeti identitás-kereséshez hasonlóan a gályarabokra való emlékezés és a gyászévtizedre vonatkozó alaposabb egyháztörténet-írás is, az 1860-as évek végétől kezdve, elsősorban a debreceni iskolához kötődött. Valamint már ezt megelőzően (és egy ideig még) Patakhoz is: a teológiához és a gályarab-irodalom forrásait az 1860–70-es években elsőként megjelentető Sárospataki Füzetekhez.¹⁹ Debrecenben e hagyományt az idősebb Révész Imrének (1826–1881) már az 50-es évektől erős reformációtörténeti érdeklődése határozta meg, amelyet aztán tanítványa, munkatársa és utóda, Balogh Ferenc (1836–1913), az 1866-ban alapított debreceni egyháztörténeti tanszék első professzora teljesített ki az új ortodoxia keretében. Balogh Ferenc mellett a nála hat évvel fiatalabb barátja, szellemi partnere, a szintén Debrecenben végzett másik Révész-tanítvány, Rác Károly (1842–1925) egyháztörténész munkásságát kell kiemelni. Míg Révész és Balogh kollégiumi professzorként tudott kutatni, addig Rác évtizedeken keresztül önálló falusi lelkési hivatalaiból (Bánfalva, Békés vármegye; majd Ménes-gyorok, Arad vármegye; illetve Szapáryfalva, Krassó-Szörény) igyekezett foglalkozni a protestáns gályarabok történetével.²⁰

Balogh kapcsán monográfusa, Ötvös László konstatálta a gályarabok emlékoszlopa felállításában játszott szerepét, de a kérdésről nem szólt részletesebben.²¹ Rác Károly gályarabokról szóló írásait szintén csak érintőlegesen vette figyelembe tanulmányában az 1930-as években Csekey Sándor, később Csohány János.²² Kevésbé van feltárva, hogy Balogh, Rác és néhányan mások a 19. század utolsó évtizedeiben keletkezett szaktanulmányaikban, emlékbeszédekben, valamint naplóikban és levelezéseikben miképpen viszonyultak a gályarabság (és a tágabb reformációtörténet) emlékéhez, illetve miképpen hívták fel a (legalábbis református) figyelmet a gályarabokra. E hiányt pótlandó, jelen fejezetben erre a kérdésre fókuszálunk.²³

A 17. század végi protestáns gályarabok (és tágabb értelemben a reformáció ezt megelőző másfél évszázada) iránt az 1848–49-es szabadságharc utáni évtizedben kezdett növekedni az egyszerre egyháztörténeti és egyszerre allegorizáló érdeklődés.²⁴ Az erre adott egyik korai válasz, hogy a császári közoktatási minisztérium 1853. október 3-án (10.153 szám alatt) betiltotta a *Reformáció története Magyarországon és bevezetés a Szent-Írásba* című munka (Kecskemét, Szilády Nyomda, 1853) iskolai használatát. Balogh Ferenc történeti összefoglalója szerint a debreceni tanárkari jegyzőkönyv tudomásul vette a döntést.²⁵ A protestantizmus múltját kutató, a saját (egyház)politikai kontextus felől is értelmező attitűd a protestáns pátensharc (1859–60) körüli időkben, a Habsburg-abszolutizmus első megrendülésekor erősödött, majd a kiegyezés utáni időszak szabadabb (egyház)politikai helyzetében teret nyert. Ennek a két évszázadot átívelő történelmi analógiának még inkább a pátensharcra való utólagos, az eseményeknél bő két évtizeddel későbbi emlékezésekben nőtt meg a jelentősége.²⁶ E szövegek a pátensharc 1880 körül elhunyt református szereplőiről megemlékezve a gályarabsorsokra, illetve számos korai reformátorra emlékeztető mártíriumvállalás (a pátensharc idején végül persze be nem következő) lehetőségét is érintették.²⁷ Balogh Ferenc 1898-ban, a gályaraboszlop három évvel azelőtti felállítására visszagondoló cikkében így jelenítette meg a korábbi, az 1850-es, 60-as években még érvényes történelmi analógiát: „Ismét szomorú időknek kellett előbb ránk borulni, mely odaterelt, hogy a történelem földjében nyugvó bajnokok erejéből táplálkozunk. Egy újabb gyászévtized (1849–1859) zordon korszaka nyomult nemcsak a reformáció egyházára, hanem a hazára is. [...] Mikor a jelen elkomorul, a múltba szállunk vissza erőt meríteni.”²⁸

A gályarabokról tárgyiasuló formában való megemlékezés irányába történő lépések (emlékoszlop-állítás lehetősége) a 19. század harmadik negyedében elsősorban a politikai ellenállásként meginduló nagy országos, reprezentatív funerációs alkalmak összefüggésében vizsgálhatók (Vörösmarty 1855. évi temetése után a közvéleményben valóban mártírként értelmezett halottak temetési, újratemetési az 1860-as években: Forinyák Géza, Teleki László, a kilenc pesti vértanú, Batthyány Lajos). Szintén figyelemre érdemes az 1860-as évek végétől – mások mellett – az előbb említett elhunytak síremlékeinek, mauzóleumainak tervezése, jelentős részben a Kerepesi úti sírkert dísztemetővé alakulási, majd nyilvánítási folyamatának kontextusában. Tekintetbe vehető továbbá a gályarabokra való tárgyiasuló emlékezés kérdése felől a kiegyezés után meginduló, a fent jelzett, nagyszabású tömegrendezvényekké szerveződő temetések tendenciájától nem független, de igazán csak az 1880-as években lendületet kapó fővárosi, majd lassan országossá váló köztéri szobor-

¹⁸ Lásd KONCZ S. 1942; MÁRKUS 1983; BUCSAY 1983; CSOHÁNY 1974/2004; CSOHÁNY 1988; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = KÓSA 2011, 141–154; Uő., *A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején* = KÓSA 2011, 289–303; Uő., „Egyházi értekezletek”. *Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyháziügyi törvények meghozatala után* = KÓSA 2011, 304–317; KOVÁCS Á. 2010; KOVÁCS Á. 2012a; SZÁSZ L. 2017, 12–14.

¹⁹ Lásd a Sárospataki Füzetekben Antalfi János, Ladányi Gedeon, Maklári Pap Lajos, Nagy József, Rác Károly, id. Révész Imre, Zsilinszky Mihály és mások forrásközléseit, írásait. Az említett szerzőkön túl, egyéb fórumokon, Fabó András, Eperjessy Kálmán és mások is közöltek publikációkat. A 18–19. századi kutatástörténethez vö. S. VARGA K. 2008, 12–16; valamint CSORBA 2015.

²⁰ Vö. MÁRKUS 1983; CSOHÁNY 1987; KOVÁCS Á. 2004; KOVÁCS Á. 2006; HÖRCSIK 2019.

²¹ ÖTVÖS 1997, 106, 212.

²² CSEKEY 1934; CSOHÁNY 1987. – Ferenczy Károly kéziratban maradt, 155 gépiratlap terjedelmű monográfiája (FERENCZY 1958) viszont egyáltalán nem szólt erről a kérdésről.

²³ Azt viszont, Hatos Pálnak köszönhetően, már valamivel jobban tudjuk, hogy később, 1907-től kezdve szintén Balogh lesz a nemzetközi genfi reformáció emlékmű első magyarországi szószólója és támogatója. HATOS 2001, 227; HATOS 2006, 1168–1177. Vö. BALOGH F. 2009 (lásd itt Győri L. János bevezetőjét is).

²⁴ KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = KÓSA 2011, 146–149.

²⁵ BALOGH F. 1904[–1915], 293.

²⁶ Lásd BARÁTH-FÜRJ 2010, különösen BARÁTH 2010.

²⁷ Kiss Áron szatmári esperes az emlékezésében így idézte Degenfeld-Schonberg Imrét, a pátenskori református helyettes főgondnokot: „Nem tagadlak meg téged, ha meg kell is halmom éretted, egyházam s törvénnyel biztosított jogaidat védelmezem!» erősíté lsten és a roppant közönség színe előtt a helyettes főgondnok.” Idézi BARÁTH 2010, 135.

²⁸ BALOGH F. 1898, 49.

és emlékműállítási „boom”.²⁹ Mindez az emlékezet térbeliesítésének folyamataként is elbeszélhető.

3. A gályarabok emlékezete és a rendszeres egyháztörténeti kutatás összefonódása az 1850–60-as években

A gályarabokról szóló, szisztematikus egyháztörténeti feldolgozást Magyarországon először Tóth Ferenc pápai teológiai tanár készült írni a 18. század végén.³⁰ Számos információt gyűjtött össze, kiterjedt levelezést folytatott, főképpen a leszármazottakkal. A munka ugyan nem valósult meg, de bizonyos adatok bekerültek a Tóth által 1808-ban és 1812-ben megjelentetett református püspökéletrajzokba.³¹ A szabadságharcot megelőző időszakból nemcsak tudományos feltárára van példa, hanem a protestáns gályarabok iránti allegorizáló érdeklődésre is. Például 1846-ban készült egy festmény az egyik gályarabságra ítélt református prédikátorról, *Jablonczai Pethes János leányától búcsúzik a leopoldvári börtön ablakánál 1674-ben* címmel. Festője, Kiss Bálint a kor neves művésze volt, aki mint szentesi lelkészgyermek, ismerte a Jablonczaiak leszármazottját, családi hagyományok alapján tudott erről az eseményről. A képről számos művész készített kópiát, és népszerű volt a folyóiratokban terjesztett litográfia. Különösen a levett szabadságharcot követő években érzékelhető a kultusza: a felekezeti üldöztetés témáját aktualizálták, és Habsburg-ellenes összefüggésben értelmezték.³²

Antalfi János sárospataki ügyvéd, kollégiumi jogtanár, a Sárospataki Füzetek munkatársa, szerkesztője 1858-ban közzétette Harsányi István és Séllyei István protestáns gályarab prédikátorok arcképét a Zürichben őrzött, Konrad Meyer festette olajportréjuk nyomán. Antalfi az 1850-es években zürichi ösztöndíjas volt. Utólag, 1873-ban Rácz Károlynak szóló levelében azt írta, hogy az eredeti zürichi festmény latin nyelvű szövegeit és verseit a mártírológiai utalásrendszerük miatt nem lehetett publikálnia az 1858–59-es „sajtóviszonyok” közepette. Pedig a szövegeket Antalfi – 1856–57-es ottjártakor – maga másolta le, illetve írta fel füzetébe a kép szerkezeti elemeit. A festmény egyébként Johann Jakob Horner (1804–1886), a városi főkönyvtáros becsben őrzött családi tulajdonában, otthonában volt ekkor.³³ Ő fogadta 1857 januárjában szívélyesen a festményt tanulmányozó Antalfit, s fényképeztette le az alkotást a magyar látogató kérésére. Antalfi ennek alapján készítettett kőmetszetes rajzot Barabás Miklóssal,³⁴ majd Bécsben sokszorosíttatta, s előfizetési felhívást bocsátott ki ezekre.³⁵ A kép nagyon keresetté vált, például népsze-

rű dísz lett a korabeli teológusok szobáinak: egy kultusz kezdetének a tanújaként.³⁶ Az enyhülő politikai légkört jelzi, hogy a Sárospataki Füzetek, mint fentebb említettem, az 1860-as évek elejétől kezdve már ki merete adni a pozsonyi véstörvényszék jegyzőkönyvei egy részét.

Három évvel később, 1866-ban jelentette meg Szilágyi Sándor történész Lipcsében a gályarab Kocsi Csergő Bálint – 1676. február 11-i kiszabadulásukat követően írott – a magyarországi protestánsüldözésekről szóló latin nyelvű beszámolója (*Narratio brevis*) magyar fordítását. A fordítás már közel 130 éve kéziratban hevert: Bod Péter készítette 1738-ban, *Kösziklán épült ház ostroma* címmel.³⁷ A gályarabság mellett a magyar történelem más eseményeit is a mártírnarratívák alkalmazásával lehetett elbeszélni, ezek a múltértelmezések szintén terjedni kezdtek, főképpen már a kiegyezés körüli szabadabb politikai környezetben. Például éppen Szilágyi Sándor a *Vértanúk a magyar történetből* című, 1867-ben megjelent 500 lapos monográfiájában már-már parttalan fogalomhasználattal, ám az előszó tanúsága szerint mégis tudatos terminológiát alkalmazva dolgozta fel egy tucatnyi 17–18. századi magyarországi történelmi személy – Szilágyi megjegyzése szerint – bármilyen szempontból mártíriumvállaló életét.³⁸

Imre Mihály megállapítja, hogy a német evangélikus lelkész, a diakóniai oktatás megalapozója, Theodor Fliedner magyar egyháztörténeti vonatkozású, 1858-ban Kaiserwerthben kiadott könyvéről (*Die evangelischen Märtyrer Ungarns und Siebenbürgens, von der Refor-*

---

könyvtárnak fogja hagyni. Ha a külföld tudósai – mond a kiadó – nagyabecsülik a hitükért sokat szenvedett s gályára hurczolt papok arcképét, hát mi magyarok nem viseltethetnénk-e kegyelettel illy dicső emlékü ősök iránt? – A két arcképet Barabás metszé köre. A már megjelent s megjelenendő példányok magassága – vastag chinai velinre nyomva – 1 láb s 5 hüvelyk, szélessége közel 2 láb. Egy példány előfizetés útján 1 pft., melyet minden előfizető e pénz beküldése után hét hó múlva vagy előbb is kézhez veend. Hat előfizető után egy tiszteletpéldány jár, ezen kívül a megrendelt hat vagy több példány bérmentesen küldetik. Ha a vállalatból 100 pft. haszon származnék, azt kiadó majdan, ha komoly theologiai irodalmunk a mostaninál erősebb lábbon áll, pályázatul tűzendi ki, protestáns egyházi beszédekre; addig pedig a pénzt takarékpénztárba teszi le. A kinyomatandó pályamű tiszta haszna ismét pályadíjúl fogna kifizetni. Az előfizetések kiadóhoz Sárospatakra küldendők.” *Antalfi János*, Vasárnapi Újság, 1858. június 27. (5. évf. 26. szám), 309.

³⁶ Antalfi levelét lásd Rácz 1874, 77.

³⁷ Ismert, hogy Bod nem Kocsi Csergő kézíratai alapján fordított, hanem Friedrich Adolf Lampe – Debreceni Ember Pál egyháztörténeti áttekintésének kézírata alapján készült – *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel 1728-ban, Utrechtben megjelent munkája felhasználásával. Lampe könyvének *ötödik fejezetébe illesztve olvasható Kocsi Csergő szövegének első kilenc fejezete*. Bod is csak ezt az első kilenc részt fordította le (és részben dolgozta át) az eredeti tizenkettőből, viszont a *Toldalékban* kiegészítette az eredeti szöveget néhány hazai protestáns mártírtörténettel. – A fordítás munkájáról és forrásairól lásd BRETZ 2004. – Korábban Bod átdolgozását elemezte és az eredetivel összevetette (népszerűsítő, de alapos kutatásokra épülő könyvében) PRUZSINSZKY 1913, 16–29. – Bod fordítása nyomtatásban: KOCSI CSERGŐ 1866. – Bod autográf kéziratát már a kiadó, Szilágyi Sándor sem ismerte. Valószínűsítette, hogy az enyedi könyvtár állományával, Bethlen Kata könyveivel együtt 1849-ben elégett. Így a rendelkezésére álló négy korabeli másolat, valamint a latin eredeti alapján készítette el az 1866-os edíciót. Ezeket, valamint egy ötödik, Debrecenben őrzött másolatot is figyelembe véve adta ki Makkai László 1976-ban, de ő kihagyta Bod módosításait, ahogy azt jelezte is a bevezetőben. Lásd MAKKAJ–FABINY–LADÁNYI 1976, 25. (KOCSI CSERGŐ Bálint *Kösziklán épült ház ostroma* című szöveg kiadása a 29–109. lapokon.) – Kocsi Csergő latin szövegének kéziratban maradt 10–12. fejezetét Balogh Elemér közölte: MPEA 1902, 76–184.) – A 12 rész teljes fordítása, Bod Péter munkájának változatlan közreadásával, a 10–12. rész lefordításával: KOCSI CSERGŐ 1995. – Kocsi Csergő szövege Lampe könyvének magyar fordításában: DEBRECENI EMBER 2009, 545–661. A kiadásról: 663–665.

³⁸ SZILÁGYI S. 1867.

²⁹ TÓTH V. 1999; KOVALOVSKY 1993; PORKOLÁB 2005, 85–86, 95–106. Lásd még az alábbi, népszerűsítő formában megírt összefoglalásokat, különösen a hivatkozott részeket: KOVÁCS–NAGY 2013, 18; FÓNAGY 2014, 38–40; E. CSORBA 2014, 45, 47; NAGY–CSERE – PAPP G. 2014, 77.

³⁰ A 17. századi előzményekről lásd fent, a 2. lábjegyzetben felsorolt feldolgozásokat, valamint a 37. lábjegyzetet. ³¹ CSORBA 2016.

³² IMRE Gy. 2002; CSORBA 2016; CSORBA 2018b.

³³ Horner végrendeletében a zürichi városi könyvtárra hagyományozta, ma is ott látható.

³⁴ A 19. századi reprezentatív portrégyűjteményekhez, a metszetpanteonokhoz, illetve Barabás Miklós nagyszabású könyvatos panteon-vállalkozásához lásd PORKOLÁB 2005, 106–108.

³⁵ Erről például a Vasárnapi Újság is beszámolt: „Antalfi János sárospataki tanár előfizetési felhívást bocsátott ki Séllyei István és Harkányi [sic!] István protestáns gályarabok arcképeire. E két arckép másolatát múlt évben hozta kiadó Helvecziának Zürich nevű városából, hol az eredetieket azok tulajdonosa, halála után a városi

mation bis auf unsere Zeit) „[n]em vett tudomást a hazai kutatás”. Ez a megjegyzés azonban inkább a modern tudományosságra vonatkozik, hiszen Fliedner kötete a megjelenése után egyből bekerült a hazai könyvtárakba, illetve elkészült a magyar „átdolgozása, kibővítése” is a pesti református egyháztörténész, Farkas József munkájaként, és 1884-ben megjelent Hornyánszky-nál: *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*.³⁹ Azt is érdemes figyelembe venni, hogy Farkas magyar szövege már igen korán, első kiadásban 1869-ben napvilágot látott (aztán 1923-ban harmadszorra is megjelent). Bár Farkas az ellenkezőjét állítja az alcímmel és az előszóban, bővítésről, átdolgozásról és saját források használatáról is beszélve, valójában (az utolsó egység kivételével) nem átdolgozásról, hanem majdnem teljesen pontos fordításról van szó. Ha később nem is, a kiegészítés utáni évtizedekben Fliednernek még jelentős magyarországi református kapcsolatrendszere, illetve kimutatható recepciója volt. Ebből most csak azt említem, hogy Balogh Ferenc a Debreczeni Protestáns Lap 1881-es évfolyamában recenziót közölt a protestáns mártírtörténeti könyv Farkas-féle fordításáról.

Mindemellett igaz az is, hogy a debreceni és pesti kötődésű egyháztörténészek (id. Révész Imre, Balogh Ferenc, Rácz Károly, Farkas József), valamint a sárospatakiak is cikkekben, könyvekben, előadásaikban nemcsak Fliednerre hivatkoztak, hanem más kortárs, pontosabban a 19. század harmadik harmadában publikáló német és francia egyháztörténészre: Johann Kaspar Mörikofer, Gottlieb C. F. Mohnike, Carl Hirsche, illetve Merle d’Aubigné, Eduárd Sayous és mások. Ők szintén elől jártak a magyarországi gályarabság, illetve a korai magyarországi reformációtörténet nemzetközi bemutatásában.⁴⁰ Rácz Károly például 1869-es cikksorozatában, egyebek mellett, Mohnike *Zur Geschichte des ungarischen* [sic!] *Fluchformulars* című 1823-as és Hirsche *Das ungarische Fluchformular* című 1853-as munkáját citálta. Rácz áttekintésének bővített, javított változata három és fél évtizeddel később jelent meg önálló könyv formájában.⁴¹ Ennek előszavában olvasható, hogy az említett két feldolgozáson túl számos további német és magyar forrásmunkát használt: például Jordánszky Elek, Anton Reiser, Johannes Burius könyveit, illetve Otrokocsi Főris Ferenc *Furor Bestiae*-jének pataki kéziratát. Mindezekre Révész Imre hívta fel a figyelmét, illetve tőle kapta meg a munkákat.⁴²

Rácz mellett Balogh Ferenc is jól ismerte a vonatkozó nemzetközi szakirodalmat. A debreceni teológusoknak tartott egyháztörténeti előadásaiba, másoké mellett, például Mörikofer magyar gályarabokra vonatkozó írásait építette be. Erről tanítványa, Révész Kálmán (a későbbi egyháztörténész, tiszáninneri esperes, majd püspök) 1883 februárjában megkezdett kéziratosa jegyzetei is tanúskodnak, amelyeket Balogh egyháztörténeti tankönyvének Révész által birtokolt példányába írogatott fel.⁴³ A 19. századi magyar

egyháztörténészek természetesen nemcsak a fent felsorolt nemzetközi tudósgárda munkái nyomán hivatkoztak, hanem közvetlenül, a külföldi kutatókhoz képest nyilvánvalóan még jobban ismerték a kora újkori magyarországi egyháztörténeti forrásokat. Balogh Ferenc e tekintetben tudatosan is folytatta Bod Péter és Sinai Miklós munkásságát.⁴⁴

Noha Farkas, Révész, Balogh, Rácz és más 19. századi magyar protestáns teológusok forrás- és szakirodalom-ismerete igen pontos volt, előadásaik, írásaik szakmailag megalapozottak, ezzel együtt a jelenük vagy a közelmúltjuk helyzetértelmezése felől, allegorizáló módon is megemlékeztek a protestantizmus két, illetve bő három évszázaddal korábbi történetéről. A Fliedner és kutatásai iránti korabeli magyarországi figyelmet is úgy jellemezhetjük, hogy az elsősorban nem egyháztörténeti érdeklődésű volt, hanem a Fliedner számára is fontosabb missziológiai kérdésekre, a diakonisszaképzésre és egyéb gyakorlati teológiai vonatkozásokra terjedt ki. Jól mutatja ezt a missziológiai hangsúlyt például Csiky Lajos debreceni gyakorlati teológus⁴⁵ *Fliedner Tivadar élete és működése* című tanulmánya az 1894-es Protestáns Szemlében. Az írás – igaz, Fliedner fia, Georg Fliedner apjáról írt, 1886-ban megjelent emlékező könyve nyomán – úgy említi az idősebb Fliedner már citált monográfiáját, hogy az egyháztörténeti érdeklődését „mellékfoglalkozásnak” nevezi, valamint egy szót sem szól annak magyarországi vonatkozásairól.⁴⁶

Balogh Ferenc nemcsak Fliednerhez hasonlóan, hanem közvetlenül még inkább a mester, id. Révész Imre nyomán gondolkodhatott *hitvalló teológusként* a magyarországi egyháztörténetről, miután francia és angol ösztöndíjak után hazatért 1865-ben. Hozzá hasonlóan Rácz Károly is, aki pedig ausztriai és németországi tanulmányút után, 1867-ben érkezett vissza Debrecenbe.⁴⁷ Abban a tekintetben is minta lehetett számukra Révész, hogy ő volt az, aki a modern magyar teológiai és történeti gondolkodásban elsőként fedezte fel újra Kálvint. Éppen a tanítványai hazatérését, pályakezdését közvetlenül megelőzően, 1864-ben jelentetett meg a genfi reformátorról szakmailag precíz, de nagy hatásúvá valójában *hitébresztő szempontból* váló monográfiát.⁴⁸ Így Balogh és Rácz is a krisztusközpontú, új ortodox teológiájuk gyökereit keresték a korai kálvinizmus, illetve a magyar reformáció, puritanizmus és gyászévtized hitvallóinak gondolkodásában. Minden szakmai precizitással együtt is tulajdonképpen nem folytattak, a korabeli pozitivisták értelemben véve sem, minden tekintetben historikus munkát. A jelenük reformátusságát – a múlt tapasztalatait segítségül hívva – a régi református örökségre építve akarták megújítani: elsősorban ezért kutatták és tanították az egyháztörténetet, ezért emlékeztek és emlékeztettek a 16. és 17. század magyarországi protestantizmus teológiai és kegyességi eredményeire, illetve a vallásüldözésekre.⁴⁹

³⁹ IMRE M. 2012b, 282–283 (5. lábjegyzet).
⁴⁰ Az említett magyar teológusok, külföldi ösztöndíjainak köszönhetően, a szerzők egy részével személyesen is kapcsolatban voltak.

⁴¹ RÁ CZ 1905.

⁴² RÁ CZ 1869, a hivatkozások: 1159–1163.

⁴³ BALOGH F. 1879. Révész Kálmán feljegyzése a saját példány 12. lapja után bekötött üres levélre. Lásd a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár honlapján pontosan ezt a digitalizált példányt: http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=ma_pro_egyh.lst&pn=21 (Utolsó letöltés: 2021. november 20.)

⁴⁴ A kontinuitásról lásd például Révész Kálmán kéziratosa bejegyzéseit Balogh Ferenc előző jegyzetben idézett, 1879-es egyháztörténeti tankönyvének lapjaira. – Baloghnak az egyháztörténész elődei munkásságához való viszonyához lásd még Ötvös 1997, 84–107, 190–198.

⁴⁵ Lásd róla KOVÁ CS Á. 2012b; KOVÁ CS Á. 2016.

⁴⁶ CSIKY 1894, főleg 598.

⁴⁷ KOVÁ CS Á. 2010, 41–57; KOVÁ CS Á. 2019, 34.

⁴⁸ RÉ VÉ SZ id. 1864. Vö. GAÁL 2009a; GAÁL 2009b; MAGYAR 2012.

⁴⁹ Ötvös László ezt a címet adja Balogh-monográfiája vonatkozó fejezetének: *A hitvalló egyháztörténész kutatása*. Ötvös 1997, 181–198.

A 19. század második fele református egyháztörténeti szakirodalma vonatkozásában Imre Mihály megjegyzi, hogy ezekben a magyar protestantizmus „mártírológiai tudata» aszimmetrikusan alakul», s a 16. századdal szemben inkább csak a 17. századi üldözések kapnak nagyobb figyelmet, elsősorban a korabeli német kutatás nyomán.⁵⁰ Magam úgy látom, hogy ez az aránytalanság későbbre jön létre. A református egyháztörténet-írás és az ezzel együtt formálódó felekezeti emlékezet az 1860-as években és a következő, nagyjából két évtizedben még erősebben kötötte a gályarabok mártírúrvallását a reformáció korábbi történéseihez is, beszélte el az egész magyarországi reformációtörténetet egyetlen üldözésnarratívában. Rácz Károly például *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben* című 1874-es könyvének bevezetőjében azt írja, hogy a magyarországi protestánsokat már a hitújítás kezdetétől folyamatosan üldözték, kisebb vagy nagyobb mértékben, nyíltan vagy titokban, s csupán az üldözés *tetőpontja* volt az 1670-es évtized.⁵¹ Rácz *A magyarhoni reformáció bölcselmi történelme* című 1882-es monográfiája előszavában szintén azt írja, hogy a reformátorok „ezen hazának megszerzése ügyében önfeláldozással fáradoztak, vértanúi öntudattal küzdöttek mint hitvallók, némelyek pedig vértanúivá is lettek a lelki szabadság ügyének”. Három szakaszra osztja a 16. századi reformáció elterjedésének történetét, s mindhárom esetben önálló fejezetet közöl *Hitvallók és vértanúk* címmel, azt a metaforikát alkalmazva, hogy a könny és vér tudja a reformáció élő fáját megerősíteni. A mártírlajstromok közlését azzal az amplifikációs funkciót is ellátó kérdéssel zárja, hogy „mennyi lehet az ismeretlenek” száma „kik száműzettek vagy kivégeztettek”.⁵² Egy másik példa: S. Szabó József debreceni kollégiumi professzor *Egy vértanú reformátor* címmel úgy írt 1894-ben Andreas Fischerről, Lócse város mártírként értelmezett reformátoráról, hogy „mi hálás utódok a vértanúság dicső koronáját tesszük fejére s kegyelettel zárjuk emlékezetünkbe”.⁵³

4. Egyháztörténeti kutatások és ünnepi megemlékezések mint az emlékoszlop-állítás előkészületei az 1870-es években

A fentiekben láttuk, hogy az 1860-as évek második felétől a debreceni teológián is elkezdődött a protestáns múltra való összetett (szakmailag megalapozott, de ezzel együtt erősen jelenközpontú) egyháztörténet-írás és emlékezés. Sőt, úgy látom, s a következőkben szövegpéldákkal azt szeretném bizonyítani, hogy Balogh Ferenc, illetve Rácz Károly íróasztalánál, műhelymunkájában az 1870-es évektől megformálódó bizonyos írások a gályaraboszlop majdani, 1895-ös felállításának előkészítőiként is értelmezhetőek.⁵⁴ Ami azt jelenti, hogy a különböző írott és szóban előadott egyháztörténeti, illetve az ezekhez sokszor közel álló református identitáserősítő szövegek tropológiája az emlékezés térbeli megnyilvánulása felé mutat. Ha az említett református egyháztörténészek írásaiban eleinte még nincs nyoma annak, hogy gályarab-emlékművet akartak volna állítani, az bizonyos,

hogy egy efféle, a tárgyiasuló emlékezetéről szóló metaforikus elbeszélésmód egyre hangsúlyosabbá vált szövegeikben. E tendencia hasonlóan látszik ahhoz, ahogyan a 19. század elejétől kezdve Magyarországon általában is jellemzővé válik a nemzeti panteonizáció, azaz a „nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok” nyelvi, retorikai megalkotása, „ceremoniális kommunikációja”. Majd ennek nyomán (tervek szintjén legalábbis) egy valódi panteon felépítése és működtetése lett a cél, amely a „nemzet kollektív emlékezetét reprezentál[hatná]”.⁵⁵

Rácz Károly a pályája elején még mint Révész Imre segédlelkésze⁵⁶ írta meg, majd publikálta 1869-ben a „magyar átokminta” történetét a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, több részletben: írásában a katolizálásra bírt magyar protestánsok által kényszerűen elmondott hitvallásszövegeket vizsgálta.⁵⁷ E munka javított, bővített változatát 1905-ben adta ki a pozsonyi véstörvényszék áldozatairól szóló monográfiásorozata utolsó, III. köteteként.⁵⁸ Rácz e könyvsorozata I. kötetét a pozsonyi rendkívüli törvényszék 1674. március 5-i összehívásának 200. évfordulóján jelentette meg.⁵⁹ Balogh Ferenc kéziratos naplója szerint 1874. március 2-án kapta meg postán a barátja által neki küldött könyvet. Ezt jegyezte fel Balogh: „Kétszázada lesz pár nap múlva épen a gyász eseménynek, irodalmi emléke meg van jelölve a futó időben ama gyász évtizednek. Azt gondoltam: ismertetésként írok e könyvről a [Révész] Figyelmező[j]be.” A naplóból kiderül, hogy Balogh március 6-ra fejezte be az olvasást, s megrendítette a könyvet. A recenziót 13-án küldte el a szerkesztőnek, Révész Imrének.⁶⁰ A Figyelmező áprilisi számában megjelent cikk alá mégis a március 5-i dátum került: a kétszáz éves évforduló napra pontos dátumával is emléket állítva a gályaraboknak.

Rácz Károly Balogh által recenzeált könyve előszavában ott találjuk a – kora újkori magyarországi és külföldi mártírnarratívákban – gyakran előkerülő újtestamentumi igét a Timóteushoz írt második levél 4. részéből, Rácz által szabad függő beszédben idézve. Eszerint „ők [mármint a gályarabok] már letették a jó bizonyágtételt s ama nemes harcot megharcolták, futásukat elvégezték, a hitet megtartották, végezetre eltétetett nekik az igazság koronája; ott vannak ők már, hová sem az emberi dicséretnek, sem az emberi gyalázásnak szava el nem hathat”.⁶¹ A könyv megjelenése után 21 évvel, 1895-ben felavatott gályaraboszlop fő frontján, a keleti oldalon, a nyitott bronz Bibliára majd pontosan ezt az

⁵⁵ A megfogalmazásokhoz és az elméleti kerethez lásd PORKOLÁB 2005, főképpen 5–6, 55, 69.

⁵⁶ CSOHÁNY 1987, 157.

⁵⁷ RÁ CZ 1869.

⁵⁸ RÁ CZ 1905. A kötet előszavát Balogh Ferenc írta, éppen 1904. augusztus 24-ére, „a párizsi vérnász fordulójá”-ra datálva a szöveget. Balogh bevezetője szerint e füzet bemutatja, miként készítettet elő a rendszeres vallásüldözés. „Az igazság hervadhatatlan koszorúja túléli a sírdombokat, íme több mint 200 év után, sokan e hazában részvétellel gyűjtenek össze minden adatot, mely csillámot tart fel, a hithősök lelki állapota megvilágosítására [...] fonják a múlt kutatói az egyes levelekből a halhatatlan koszorút őseink emlékére.” *Ua.*, x–xi.

⁵⁹ RÁ CZ 1874.

⁶⁰ Balogh Ferenc a naplójában több soron át vocativusban, ódai jellegű aposztrophékkal szólítja meg az egykori gályarabokat. BALOGH F. 1866–1884, I, 431 és 426 [helyesen: 441 és 443] (1874. március 2.; 1874. március 6.; 1874. március 13.).

⁶¹ RÁ CZ 1874, 3.

⁵⁰ IMRE M. 2012b, 283.

⁵¹ RÁ CZ 1874, 7.

⁵² RÁ CZ 1882, vii, 79, 95–97, 126–128, 152–153, 192–196.

⁵³ S. SZABÓ 1894. – Fischerről újabban lásd CSEPREGI 2015, 33–35, 39–40.

⁵⁴ Az oszlop ikonográfiájának és szövegének elemeit is Balogh Ferenc fogja megtervezni. Lásd erről az 5. alfejezetet.

igét vésik fel. Efölött, szintén bronzból, a mártírok hervadhatatlan koszorúját, valamint egy nápolyi gálya bronz domborművét helyezik el.

Rácz Károly azt is hangsúlyozta idézett, 1874-es munkája előszavában, hogy a gályarabok emléke örökké él, s az olvasót is az emlékezésre biztatja. Talán a könyv e gondolata is hozzájárult ahhoz, hogy Balogh a recenzióban – metaforikusan – szintén szóljon az emlékezés konkretizálódásáról és tárgyiasuló kiábrázolásáról. Balogh szerint Rácz monográfiája „irodalmi emlékoszlop gyanánt [tanúskodik arról], hogy a hálás kegyelet 200 év után is munkál, sugallat által vont egy ifjú szerzőt, hogy a vértanúk mohosult sírjaira gyászkoszorút kössön, s a kisenvedett egyházi és tanférfiúk neveit és tetteit felmutassa egy koszorúba fűzve”.⁶² Azt írja továbbá Balogh, hogy a néhány éve, 1866-ban magyarul nyomtatásban is megjelent (fentebb általam már említett) Kocsi Csergő Bálint latin munkájának Bod Péter által készített fordítása, a *Kösziklán épült ház ostroma* „mellett is szükségét pótol” Rácz könyve. A könyv erkölcsi értékét is hangsúlyozza a recenzens. Szerinte aki elolvassa, megtanulja őseit tisztelni, a „magyar protestáns Sionért” lelkesülni.⁶³

Balogh a Rácz könyvről írott recenziójában úgy látja, hogy *indokként* is meg kell fogalmazza, miért van jelentősége, hogy Rácz Károly személyében Debrecenhez kötődő lelkész írta meg a „fogoly-lelkészek keserveit”. Azért, mert a gályarabságról először beszámoló Kocsi Csergő Bálint is éppen Debrecen városának írt segélykérő levelet a nápolyi öbölben horgonyzó Szent Januárius (San Gennaro) nevű gályáról, ugyanis „Debrecen az erdélyi nemzeti fejedelemség véd szárnyai alatt meg lett kímélve 1674-ben azon pusztító csapásoktól, melyek az osztrák és jezsuita pálcá alatt görnyezedő vidéken sújták a protestáns egyházakat. Az emlékezés szózata hadd zendüljön hát meg innen is.”⁶⁴

Figyelemre érdemes, hogy a recenzió megírását követően 21 évvel később, amikor 1895. szeptember 21-én éppen Balogh Ferenc tartja majd az emlékbeszédet az oszlop felavatásakor, ugyanezt a gondolatot fűzte tovább: Kocsi Csergő, aki hat évig tanult Debrecenben, a nápolyi hajóról tájékoztatta a debreceni lelkészeket 1675. október 5-én, elpanaszolva rettenetes helyzetüket. Debrecen ekkor menhelye lett az üldözötteknek. Majd hozzáteszi, hogy a megelőző három évszázadban a város elválaszthatatlan volt a reformációtól. Zürich városa négy gondozót nevezetett ki a hitvallók kellő ellátására, ugyanakkor Debrecen száz meg száz bujdosó előtt nyitotta meg házait. Zürichben arcképe, Debrecenben emlékoszlopa van a hit és szabadság vértanúinak.⁶⁵ Balognak az éppen Debrecenben létrehozandó emlékhely mellett felsorolt érvei meggyőzőek: (1) Kocsi Csergő e városnak címezte a levelét; (2) Debrecen menedéket nyújtott az üldözötteknek; (3) a város 300 éve szorosán kötődik a reformációhoz. Ám az mindenképpen figyelemre méltó, hogy a református egyháztörténész *szükségesnek látta* bizonyítani, hogy miért e városban jött létre az emlékhely.⁶⁶ Feltételezhetően ő is érezte, hogy Debrecen mint a gályarabok „emléke-

zetét hordozó topográfia” mégsem egészen „tényszerű”, hanem, legalábbis valamelyest, „koholt”.⁶⁷ Legalábbis amennyiben itt nem történt üldözés, ide nem terjedt ki a pozsonyi véstörvényszék joghatósága, így innen nem is vihettek el senkit gályarabságra. Balogh éppen ezért, a 17. század végi felekezeti üldözés városi és regionális *hiánya*, Debrecen – reformátusok számára – *menedék* jellege miatt tartotta indokolhatónak a protestáns gályarabokra való emlékezés helyének kialakítását.

Balogh az 1874-es naplójának egyik bejegyzése szerint a véstörvényszék március 5-i kezdetének évfordulóját követően tíz nappal, éppen az 1848-as pesti forradalom ünnepe, két negyedéves teológus hallgatót, Elekes Ferencet és Orosz Istvánt hívott ebédre otthonába: „a márczius 15-két üdvözöltem koczcintás mellett”. A napló tanúsága szerint Balogh fent idézett recenziójában írtakhoz hasonlóra biztatta vendégeit: „megpendítem az 1876. febr. 11-ki gályarabok szabadulása emlék napját megülnöül.”⁶⁸ Azt is feljegyezte Balogh, hogy éppen Rácz Károly könyvével foglalkozva jutott el a gályarab-szabadítás évfordulós megünneplésének felvetéséhez:

„Előkészíthetné ennek olvasása és megéreztetné a kebelben azon elhatározást: vajha 1876. február 11-két, mely napon a gályarabok a kínok bárkájából kiszabadultak s a dicső Ruyter hollandi tengernagy üdvözlése mellett zsoltár énekés közben léptek át a szabadság nemes hajójára, – mint az igazság diadalának emlék napját Isten dicsőségére megülnök öröm napul protestáns gyülekezeteink! S azon derék sáropataki atyafiak, kik 1859-ben világra bocsátották Sélyei és Harsányi arcképét, a mostani kedvezőbb sajtó viszonyok mellett, még egyszer kiadnák az összes jegyzetekkel kísérve ama dicső hitvallók arcképét, hogy az újabb nemzedék is megszerzhethné magának!”⁶⁹

Minden bizonnyal ezekben az 1874. március eleji napokban, a recenzió megfogalmazása és a vendégség idején gondolhatta át Balogh először ezt a két évvel későbbre vonatkozó megemlékezési tervét. Az ekkoriban keletkezett nyomtatott és kéziratos szövegeket olvasva megfogalmazható az állítás, hogy legalább 1874 márciusától, Rácz és Balogh egymásra felelő írásaiban kezdett formálódni a gályarabokra való tárgyiasult emlékezés irányába történő továbblépés debreceni gondolata, illetve a majdani emlékmű ikonográfiájának és feliratainak elemei is e szövegekben tűntek fel először. Legalább innen datálhatjuk, hogy „az emlékoszlop felállításának eszméje megfogamzott” Baloghban.⁷⁰

Balognon és Rácson kívül mesterük, Révész Imre is kitűnően ismerte a protestáns gályarabság történetét. Nemcsak a 17. század végi eseményekkel volt tisztában, hanem a persecutio 18. századi folytatásáról is sokat tudott. Most csupán arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy az általa szerkesztett Protestáns Egyház és Iskolai Figyelmezőben 1875

⁶² BALOGH F. 1874, 201.

⁶³ BALOGH F. 1874, 202.

⁶⁴ BALOGH F. 1874, 201.

⁶⁵ BALOGH F. 1895, 476.

⁶⁶ Vö. azzal a meglátással, hogy az emlékek, oszlopok, szobrok, képmások létrehozása, jelenléte elengedhetetlenül szükségesek az „emlékezet kultuszának közösségi szertartásai”-ban. PORKOLÁB 2005, 87.

⁶⁷ Lásd erről nemzeti vonatkozásban, a korábbi szakirodalom hivatkozásával PORKOLÁB 2005, 60. Vö. még GYÁNI GÁBOR, *Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza* = GYÁNI 2016, 117.

⁶⁸ BALOGH F. 1866–1884, I, 431. (1874. március 15.)

⁶⁹ *Uo.*

⁷⁰ Csiky Lajos teológiai tanár tudósítása az emlékoszlop 1895. szeptemberi felavatásáról (amely bevezeti Balogh avatóbeszédét), BALOGH F. 1895, 475.

áprilisában tette közzé a *Sion siralma* című kéziratos éneket a 18. század közepi protestánsüldözésekről. Révész a szöveget az általa ismert manuscriptum alapján a debreceni recepcióba illesztette, Szathmári Paksi István kollégiumi tanárnak tulajdonítva a szerzőséget. (Noha azóta tudjuk, hogy valószínűleg Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi lelkész szövegéről van szó.)⁷¹

1875 őszén Balogh Ferenc – közeledve a szabadtársulat 200 éves évfordulójához – az általa alapított Hittanszaki Önképző Társulat⁷² nyilvánossága előtt is megfogalmazta megemlékezési tervét. A tanév első társulati üléséről szóló tudósítás szerint az alkalmat Balogh mint felügyelő tanár nyitotta meg. A beszámoló szerint beszédében abból a célból, „hogy a szellemi munkásság nagyobb mérvben való kifejtésére ösztönözze társulatunkat, figyelmeztetett minket, hogy jövő év február 11-én lesz 200ados évfordulója a magy. prot. hitvallók nápolyi gályarabságból való kiszabadulásának, illő volna tehát ünnepélyt rendezni e végből, s ő e célra felajánl 2 db aranyat, oly célból, hogy az a beérkezendő legjobb dicskölteménynek ítéltesse jutalmul.” A tudósító feljegyzi, hogy a társulat, „magáéva tevén az ünnepély ügyét”, elhatározta, hogy 1876 februárjára készítsék egy bevezető beszéd, illetve egy, az ünnepély tárgyát képező értekezés. A köszöntőt Bethlendi Endre társulati elnök vállalta (aki 1874 tavaszától kezdve éppen Tertullianus *Ad martyras* című munkájának fordítását végezte, valószínűleg Balogh biztatására⁷³). Az emlékbeszéd megtartására pedig az az Orosz István jelentkezett, akivel már két évvel ezelőtt, a fentebb már említett ebédmeghívás alkalmából beszélgetett Balogh Ferenc a gályarabokról.⁷⁴ Mindkét diák Balogh szűkebb tanítványi köréhez tartozott, illetve az általa is képviselt új ortodox teológiai irányzathoz állt közel. Bethlendi ószövetségi és vallásbölcseleti professzor lett a Kollégiumban. Orosz pedig előbb mezőtúri tanár, majd visszatérve Debrecenbe, a tanítóképző tanára és igazgatója.⁷⁵

A tervezett gályarab-emlékezés 1876-ban ténylegesen megvalósult: a Hittanszaki Önképző Társulat, Balogh irányításával, valóban megtartotta a gályarabok kiszabadításának 200. évfordulója napján, február 11-én a „kegyeletes ünnepélyt”, kollégiumi tanárokkal, diákokkal és a városi lakossággal.⁷⁶ A nyomtatott formában is napvilágot látott meghívó tanúsága szerint (melynek egyik példányát Balogh Ferenc beragasztotta a debreceni naplójába) a Hittanszaki Önképző Társulat a Kollégium énektermében rendezte meg az alkalmat, melynek ünnepélyességét emelte az elhangzott szavalat és a főiskola kórusának három énekszám. Bethlendi a megnyitójában hangsúlyozta, hogy nem a sebek felszaggatása a

cél, nem a bosszú vagy az ellenszenv hajtja őket, ezért is a szabadtársulat örömmel ülik meg, a kegyelet adóját akarják leróni a dicső hitvallók emléke előtt. Orosz István a számára minden bizonnyal Balogh által kiválogatott szakirodalomra (főképpen Révész Imre, Rácz Károly és Farkas József fentebb már hivatkozott munkáira) támaszkodó emlékbeszédben alaposan áttekintette a gályarabok üldöztetésének és megszabadulásának történetét. Végül levonta a következtetést: „Mit tanulhatunk mindebből? Leginkább azt, hogy a lelkiismeret szabadságát erőhatalommal nem nyomhatni el, a szellemet nem verheti béklyóba a nyers erőszak, hogy a hitszabadság eszméje előbb utóbb diadalt ül az önkény törekvései felett, ahogy a nap örök fénye széteszlatja a sötétség ködeit.”⁷⁷

Az 1870-es évek második felében egyéb nyomok is utaltak arra, hogy a gályarabok emléket Balogh Ferenc professzor elevenen tartotta a Hittanszaki Önképző Társulat körében. Például Dicsőfi József teológus hallgató, később debreceni lelkész és teológiai tanár, az 1879–80-as, majd 1880–81-es tanévben összesen hat részben publikálta a Közlöny hasábjain *A gályarabok* című alapos egyháztörténeti dolgozatát.⁷⁸

5. A gályaraboszlop felállítása a debreceni Emlékkertben

Balogh Ferenc nemcsak közvetlenül foglalkozott a gályarabok emlékezetével és az emlékkertre állítandó monumentum tervével, hanem egyéb összefüggésekben is fontos volt számára az emlékezet térbeliesítésének, emlékművek létesítésének kérdése. Ezek közvetlenül szintén hozzájárulhattak a gályaraboszlop-felállítás előkészítéséhez. Balogh például már attól kezdve, hogy a pályája elején, az 1860-as évek közepén (1866. november 6-i székfoglaló beszédében) Melius Juhász Péter hatásával foglalkozott, szintén célja és terve volt Melius tárgyasultab emlékezetének fenntartása. Előbb a sírját kereste, majd találta meg, utóbb pedig éveken át szobrot akart neki emeltetni. A gyűjtés el is indult, csak végül nem valósult meg az emlékkert.⁷⁹ Balogh a gályaraboszlop majdani helye, a Nagytemplom és a Református Kollégium közötti Emlékkert ügyével is foglalkozott valamelyest. 1861 őszétől kezdve a park megtervezésére és gondozására felállított Emlékkert Társulat célja volt a terület „oly kies helyre való változtatása, hol méltósággal állhassanak azon emlékszobrok,

⁷¹ Révész id. 1875. A tágabb kontextusról, az ének attribúciójáról, illetve a Révész-féle datálás (1751) túl korai voltáról lásd legújabbán IMRE M. 2018.
⁷² Balogh Ferenc és a Társulat 1869. évi megalapításáról, kapcsolatáról: FERENCZY 1958, 50; ÖTVÖS 1997, 132–133, 213–215; BARCZA Józsefné 1988, 717; KOVÁCS Á. 2019, 87–91, 93, 98–100.
⁷³ *A vértanúkhoz (Ad martyras)*, Tertullianusból fordítva (BETHLENDI Endre), 1. rész, Közlöny, 1874. április 28. (4. évf. 5. sz.), 41–44. A későbbi részek a következő számokban jelentek meg.
⁷⁴ *Tudósítás a debreceni főiskolai hittanszaki társulat köréből*, Közlöny, 1875. november 10. (6. évf. 1. sz.), 8.
⁷⁵ KOVÁCS Á. 2018a; KOVÁCS Á. 2019, 65, 67; FEKETE Cs. 2019, 356.
⁷⁶ TÓTH S. 1876, 128. – A későbbi években februárban nem ünnepeltek a hittanszaki önképzőkörösök. A gályarabokra, illetve a protestantizmus tágabb múltjára inkább október 31-én, a reformáció kezdetének ünnepén emlékeztek. Erről lásd az V. fejezetet.

⁷⁸ DICSŐFI 1879–1880.

⁷⁹ A Melius-sír megtalálásáról és az emlékoszlop tervéről szóló Balogh-írások bibliográfiai adatait lásd ÖTVÖS 1997, 18, 21, 41, 51. Balogh Meliusról szóló munkásságáról összefoglalóan: 130. A Meliusról írott Balogh-székfoglaló szemelvényei: 229–244 (a szoborállítás kérdéséről különösen: 242–243). – Balogh Ferenc a naplójában ír a székfoglalóról, utalással a Melius-beszédre, illetve említi Balogh Péter püspök ötletét, aki indítványozta, hogy a székfoglaló beszéd „kinyomassék s árért árultassék s a bejövendő összegbe vesse meg az alapot Mélius emlék oszlopinak, melynek méltó helye az emlék kert a templom s fő tanoda közt”. A püspök örömet fejezi ki, hogy Balogh Ferenc Meliust választotta beszéde tárgyául. BALOGH F. 1866–1884, I, 38–39 (1866. november 6.). – A Melius-síremlék állításának későbbi vitáiról: BALOGH F. 1866–1884, I, 506–507 [helyesen 514–515] (1874. november 22.).

miket a' hálás nemzedék koronként emelend a' haza és tudományok körül kiváltképen városunkban magoknak érdemeket szerzett 's elhunyt nagy fiainak."⁸⁰ Az Emlékkert létrehozása során a legfontosabb cél a szabadságharc emlékére állítandó monumentum, valamint Csokonai szobrának felállítása volt. Az előbbi 1867-ben, az utóbbi 1871-ben valósult meg.⁸¹ A Csokonai-szobor leleplezését megelőzően kiírt verspályázatra Balogh Ferenc is küldött be egy nagyobb terjedelmű költeményt. Nem nyert ugyan, de a naplójában megfogalmazott vallomása szerint nem szégyellte az eredményt, hiszen Szász Károly, a „fényes költői tehetség” győzött.⁸² Ugyancsak érdemes figyelni arra is, hogy a debreceni Kollégiumban 1889 óta, szintén Balogh kezdeményezésére megünnepeelt október 31-i reformációs emléknapon mindig hangsúlyosan került elő a protestantizmus történetén belül a 17. század végi protestánsüldözések és a gályarabság kérdése.⁸³

Balogh Ferenc, visszatekintve a gályaraboszlop 1895-ös felállítására, Rác Károly lapjában, a Szabad Egyház 1898-as évfolyamában *A nápolyi gályarabságot szenvedett magyar hitvallók Emlékoszlopáról* címmel megjelent (jelen fejezet 2. pontjában már röviden idézett) cikkében úgy elevenítette fel az oszlop felállítását megelőző (általam a fentiekben áttekin-tett) három évtizedet, hogy egyrészt az emlékezés térbeliesítési folyamatát hangsúlyozta, másrészt a 19. század második felének politikai kontextusát a gyászévtized felől értelmezte.

„Két száz év viharzott el református egyházunk felett, a kegyelet rejő érzete csak azután nyilatkozhatott meg. A hadi vitézség, tudomány és irodalom hőseinek emlékjeleit és szobraikat minden vidéken szemlélhetni, de a hit, vallástudomány és egyházirodalom nagy érdemű bajnokai alakszerűleg nem domborulnak elénk. A hála fátylázottan késlekedik. Egyházunk majdnem négyszázados élethatása mintha ki volna törölve az ország területéről, látható jelek nem mutatják, mit tettek a lelki ország fiai a nemzeti jellem s a benső világ fenntartására. Különösen vértanúink, hitvallóink, a szent hitért bilincset hordó áldozatok iránt volt az utókor érzéketlen. Sírjaik is jeltelenek. Az igazság sugárzata azonban a 19-dik században kezdé oszlatni a feledés fellegét, a hűség szelíd kezei a temetőekben nyugvók feltámasztásához fogtak. Ismét szomorú időknél kellett előbb ránk borulni, mely odaterelt, hogy a történelem földjében nyugvó bajnokok erejéből táplálkozzunk. Egy újabb gyászévtized (1849–1859) zordon korszaka nyomult nemcsak a reformáció egyházára, hanem a hazára is. Készült Bécsben idegen államférfiak agyában, idegen minta után a végcsapást mérő tervezet (Pátens-javaslat). A magyar protestáns egyház önkormányzati szabadsága – alkotmányos szabadságunk utolsó védvára – lerombolására nagy erőfeszítések tettek bel- és külföldön. Kínos aggodás szállta meg a kebleket. Mikor a jelen elkomorul, a múltba szállunk vissza erőt meríteni.”⁸⁴

Ezután sorolta fel Balogh a gályarabok iránti érdeklődés kezdeteit kronológiai sorrendben, ezeket a kezdeményezéseket a fentebbiekben részletesebben bemutatam: Séllyei és Harsányi arcképének 1858-as közlését a Sárospataki Füzetekben, Bod Péter kéziratának kiadását, valamint Farkas József 1869-es könyvét. Említette még Balogh a vonatkozó hazai kutatásokat (Rác publikációit), illetve a külföldieket (Sayous, Mörikofer és ennek francia fordítását, Gustav Roux munkáját). Majd ezt írta, összefoglalva az emlékoszlop-felállítás közvetlen előzményeit:

„Hollandiában, Helvétiaiban, Franciaországban zendült meg a kegyelet szózatja s fél Európában a tudományos világ előtt, lebbent fel a lepel a magyar szenvedők múltjáról. De még mindig csak az irodalom terén mozgott a feltámadt kegyelet. Kő nem beszélt, oszlop nem hatott. Borsos István, pápai tanár kibocsátotta 1893-ban népies füzetben tömör rövidséggel, a gályarabok történetét.⁸⁵ Ily előhatások után s e művecske olvasása közben szállta meg az ihlet a vallásos magyar női kebelt [ö.zv. Hegyi Mihályné, az emlékműállítást később finanszírozó gazdag debreceni asszonyt]; támadt fel lelkében a gondolat: megérdemlik a gályarablelkészek, hogy e hazában Emlékoszlop hirdesse tetteiket. A gondolatnak a vallás-szülte lelkesedés adott szárnyat – – és 1895. szeptember 21-én, a lelkészavatás napján, Debreczenben, a nagy templom és Kollégium közti kertben, ünnepélyesen lelepleztetett az Emlékoszlop.”⁸⁶

Balogh Ferencnek nemcsak a fentebbiekben rekonstruált, 1870-es évekbeli szellemi előkészületekben volt szerepe, hanem az emlékmű létrehozásának, feliratainak és ikonográfiai programjának tényleges megformálásában is az 1890-es évek első felében.⁸⁷ Még az előkészület fázisában, 1895 elején egy ismertető cikk így írta le a megbízott pesti, Gerenday-féle szobrászműhely tervezetét:

„Tetején az időt ábrázoló szárnyas gömb van, egyik oldalán szalaggal átfont koszorú a halhatatlanság symbolumául. Lentebb egy gálya látható, alatta nyitott biblia, mint a hit jelképe, belé eme szavak vésetnek: »Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam.« II. Tim. IV. 7. Az oszlop alsó részének egyik oldalán a gályarabok nevei olvashatók a kiszabadító holland tengernagy Ruyter Adorján és az oszlopemelő ö.zv. Hegyi Mihályné neveivel együtt. Az irányadó férfiak véleménye e terv felé hajlik. Az oszlopot ez évi szeptemberben fogják ünnepélyesen felállítani.”⁸⁸

Az emlékmű ikonográfija nagyjából ezeknek az idézett terveknek megfelelően, Balogh iránymutatása alapján valósult meg. Rajta a mártíromságra utaló szimbólumok és szö-

⁸⁵ BORSOS 1893.

⁸⁶ BALOGH F. 1898, 50. – Az emlékmű leleplezését Kiss Áron intézkedése következtében igazították „egy önmagában is nagy tömeget mozgató eseményhez, az egyházkerületi közgyűléshez, illetve az ehhez kapcsolódó lelkészszenteléshez”. BARÁTH 2012, 122.

⁸⁷ Az emlékműállítást Kiss Áron püspök is ösztönözte, akinek az egyházkerület ezért külön határozatban mondott köszönetet. BARÁTH 2012, 122.

⁸⁸ *A gályarabok emléke Debreczenben*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1895. február 21. (38. évf. 8. sz.), 126.

⁸⁰ VARGA J. 1986, az idézet: 258–259.

⁸¹ Az Emlékkert kialakításáról lásd részletesen a III. fejezetet.

⁸² BALOGH F. 1866–1884, 308 (1871. október 4.). Szintén hivatkozva Ötvös 1997, 161–162. – A dicsköltmény önálló kiadványban is megjelent: Szász K. 1871.

⁸³ Lásd erről az V. fejezetet, különösen annak 2. alegységét.

⁸⁴ BALOGH F. 1898, 49.

vegek szerepelnek: egyrészt a mártírok koronája, másrészt annak a 41 lelkipásztornak a neve (utalva ezzel a mártírlisták kora újkori hagyományára is), akiket a dedikáció szerint „az evangéliumi hitükért és szabadságukért Magyarországról a nápolyi gályákra hurcoltak”. A tervezetben jelzett hajó: három evezősoros nápolyi hadigálya (triemis). E bronzdombormű alatt látszik az említett Biblia, kinyitva, ezen olvasható a citált rész Pál apostol Timóteushoz írott második leveléből, amely a mártíriumvállalók gyakran választott igéje, Károlyi Gáspár fordításában. Olvasható továbbá az életben maradtakat 1676. február 11-én kiszabadító Michiel de Ruyter holland tengernagy neve.⁸⁹ Az oszlop tetején álló golyóbis a csillagokkal szintén utalhat a mártíriumvállalás egyetemes jellegére.

Az emlékoszlop leleplezéséről tudósító Csiky Lajos külön köszönetet mondott a szellemi előkészítésért Balognak, az ügy felkarolásáért pedig a nagylelkű és gazdag, a református egyházat számos formában támogató debreceni donátornak, özvegy Hegyi Mihályné Józsa Eufrozinának: „Áldott legyen az ész, melyben ez emlékoszlop felállításának eszméje megfogamzott, s áldott legyen a szív, mely a megszeretett eszmét megvalósította!” Csiky tudósítása az *ész* szóval Balogh Ferencre, a *szívet* Hegyinére utalt. Az asszony a Balogh házaspár kedves barátja volt, s folyamatosan szorgalmazta, illetve majd egymaga finanszírozta az emlékmű felállítását. Csiky így folytatta a beszámolóját: „Megkezdődvén az ünnepély, a főiskolai kántus éneke után Balogh Ferenc, tehát az a férfiú lépett föl az emelvényre, kiről a történeti igazság érdekében kötelességünknek tartjuk följegyezni, hogy az emlékoszlop felállításának ügyében rendkívül sokat fáradozott”.⁹⁰ Balogh szerényen csupán annyit jelzett beszédében, hogy „Gerenday protestáns érzülettel és lelkesedéssel készíté el a művet *az innen nyert utasítás szerint*.”⁹¹

Szintén kiemelte Balogh szerepét a gályaraboszlop-felállításban S. Szabó József, aki Balogh utolsó, posztumusz megjelent monográfiájának függelékében írt részletesen a szerző életéről és munkásságáról. Ebben arról is szólt, hogy Balogh volt Hegyi Mihályné jelentős kollégiumi alapítványainak „szellemi létrehozója”. Valamint megemlítette, hogy nemcsak az emlékoszlop eszméje eredt Baloghtól, hanem „ő szövegezte annak felírásait is”.⁹²

Nem meglepő a korszakban, hogy a debreceni megrendelők nem adtak szabad kezét az egyébként református kőfaragó és szobrász, Gerenday budapesti műhelyének a monumentum megtervezésében. Az 1880–90-es évek fővárosi és országos építkezési, szobor- és emlékműállítási programjára ugyanis különösen jellemző volt, hogy az alkotások „üzenetét nem alkotójuk, az építész és a szobrász – kiknek a legtöbbször csak, mint esetünkben is, a *kivitelezői* szerep jut – alkotja meg, hanem a »megrendelők«”.⁹³ A millennium idejére, amikor a gályaraboszlop elkészült, Debrecenben ez a megrendelő immár nem csupán Balogh Ferenc professzor volt, hanem egy olyan református közösség, amely a Balogh

23. kép. A Gályarab-emlékoszlop az Emlékkertben, a pesti Gerenday cég munkája, felállították 1895. szeptember 21-én (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

által létrehívott Hittanszaki Önképző Társulatot, számos tanárt, diákot és másokat tudott maga mögött, s amely az új ortodoxia teológiáját, ennek sajátos múltszemléletét, illetve a 19. század végének katolikus–protestáns és Habsburg–magyar relációit is a korábbi

⁸⁹ Michiel de Ruyterről, az oszlopállításról, illetve debreceni emlékezetéről legújabbán PUSZTAI 2020, különösen 138–144.

⁹⁰ Csiky Lajos bevezetője Balogh beszédéhez. Lásd BALOGH F. 1895, 475. – Csiky és Balogh kapcsolatáról (de az emlékműállítást nem említi) lásd KOVÁCS Á. 2012b.

⁹¹ BALOGH F. 1895, 476. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

⁹² S. SZABÓ József, *Dr. Balogh Ferenc élete és művei* = BALOGH F. 1904[–1915], 728. – Lásd még S. SZABÓ 1902.

⁹³ KOVALOVSKY 1978. Összefoglalóan idézi HATOS 2001, 207.

évszázadok üldöztetéseinek kontextusában értelmezte. E református közösség felekezeti (de nemzeti szempontból is értelmezhető) identitását immár a debreceni Emlékkertben felállított monumentum reprezentatív helyszínéhez kötődő kollektív emlékezés lehetősége (a későbbi évektől kezdve majd ki is alakított rendje) formálhatta. Erre az identitáserősítésre azért volt nagy szükség, mert az (egyház)politikai kontextus a szabadságharc leverését követő évtizedekben csak nagyon lassan adott teret a magyarországi reformátusság „önaffirmációs szükségleteinek”.⁹⁴ A 19. század végére azonban e református emlékezetközösség önazonosságának megerősítési folyamata már hasonló jegyeket látszott mutatni a korabeli magyar és európai nemzetekben kialakuló emlékezetstruktúrákhoz. Aleida Assmann így jellemezte ezt a folyamatot: az „emlékezet főként hősi tettek és hősies szenvedések köré szerveződött. Ezeket az erősen szelektív formációkat úgy alakították, hogy elősegítsék az identitásképzést és önmaguk megünneplését.”⁹⁵

V. A reformáció emlékezete és október 31. ünneplése

Debreceni térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején

1. Előzmények és módszertani kérdések

A következőkben a reformáció október 31-i évfordulója évenkénti megünneplésének történetét tekintem át a 19. század utolsó harmadában, a Debreceni Református Kollégium diákságának, tanárainak ünneplési rendjét elemezve, valamint az ekkoriban formálódó rituális – iskolai, templomi és belvárosi közegben értelmezhető – térhasználati gyakorlatot vizsgálva. Úgy tűnik, hogy ezeket a kialakuló debreceni rítusokat három minta formálhatta. Egyfelől Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) november 17-i születésnapjának és január 28-i halálának évfordulói: ezeket az alkalmakat a kollégiumi diákok az 1860-as évektől ünnepelték rendszeresen – a költő halála óta élő kultusz új elemeként –, a Csokonai-szobor 1871-ben történt felállítására pedig tovább alakította a megemlékezés kereteit. Másrészt a leverett szabadságharc emlékezete, amelyet az 1849 utáni években elfojtott a hatalom, ám 1861-ben rövid időre nyilvánossá válhatott, aztán a kiegyezéstől kezdve immár egyre szabadabban ünnepelhetett a diákság, az egyház, illetve a város polgársága: 1867-től az Emlékkert oroszlanos Honvédelemkőművénel. Harmadsorban pedig a 17. század végi magyarországi vallásüldözés, a protestáns gályarabok emlékezete vált az 1870-es évektől részévé a kollégiumi ünneplés rendjének. Ez esetben a kommemoráció tárgyiasulása, a debreceni Emlékkert gályaraboszlopa 1895 szeptemberében készült el. A III. és IV. fejezetben e kérdésekről szoltam: arról, hogy az említett három, eltérőnek látszó emlékezeti csomópont mennyire szorosan fonódott össze, mind a szövegek szintjén, mind pedig az ünnepi rítusok térhasználati rendjében. Felfigyelhettünk arra is, hogy a Csokonai-kultusz, valamint a 17. századi gályarabok emlékezete – a 19. század közepi politikai elnyomás idején – részben keretet is tudott adni a szabadságharc rejtőzködő-félpublikus kommemorációs praxisainak.

Jelen fejezet nemcsak tartalmi, hanem kronológiai szempontból is a két előző vizsgálat folytatása. Ekképpen újabb összefüggésbe helyezheti az eddigi térhasználati kutatásokat, amelyek a debreceni Emlékkert, illetve a belváros és a periféria néhány más mikroterének morfológiáját a 19. századi helyi társadalom különféle (városi, felekezeti, iskolai) közösségeinek, illetve hatalmi tényezőinek emlékezési rítusai összefüggésében értelmezik.¹

¹ A debreceni Emlékkert térszerkezeti kutatásának kiindulópontja: VARGA J. 1986. Újabb, az Emlékkert rituális térhasználati szempontú kutatása tervének megfogalmazásával, ezért jelen fejezet számára is előzményként: P. SZÁSZFALVI 2016, itt 448–449; az előző cikk újraközölve az alábbi írás második felében: P. SZÁSZFALVI 2017,

⁹⁴ A közösségi emlékezés és a nemzeti identitás összefüggésében vö. PORKOLÁB 2005, 65–66, 80.

⁹⁵ ASSMANN A. 2012, 16. – Lásd korábban, PORKOLÁB Tibor megfogalmazásában, aki a nemzetek „nagy embereinek” panteont építő és abban nekik szobrokat állító 19. századi folyamatot értelmezi: „A haza »szentjeinek« temploma a transzmissziós funkció felől nézve a nemzeti emlékezet *materializációjaként*, az identifikációs funkció felől nézve az önmagát ünneplő nemzet monumentumaként jelenik meg.” PORKOLÁB 2015, 65. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

Mind a tágabb kutatási keretben, mind jelen fejezetben figyelembe kell vennünk, hogy a reformátusság Magyarországon a 19. század utolsó harmadának új politikai helyzetében milyen eszközökkel próbálta a protestáns emlékezés rítusainak megformálásával a saját identitását újraerősíteni, a lokális társadalomban elfoglalt helyét megszilárdítani. Egy olyan időszakban, amikor – Irinyi Károly monográfiája szerint – az egyesített országos református zsinat 1881-ben „Tisza Kálmán közvetítésével éppen Debrecenből járult »a királyi trón felséges zsámolyához«, illetve „Simonffy polgármester egyébként is minden alkalommal szigorú körözvénnyekben emlékeztette, mi több, utasította Révész Bálint református püspököt és Huzly Károly katolikus prépostot a politikai események, évfordulók megünneplésére”.²

Az is lényeges, hogy a *felekezeti* szempontú közösségi önértelmezés milyen *nemzeti* konnotációkkal rendelkezett a dualizmus ama időszakában, amelyben meghatározóak voltak a nemzetiségi konfliktusok, a magyar és más nemzeti identitások megerősödése, valamint a bécsi udvarral szemben továbbra is fennálló identitáspolitikai küzdelmek. Ez utóbbiakat a korábbi kutatások többsége – Kósa László, Juliane Brandt és Hatos Pál árnyalt feldolgozásainak kivételével³ – úgy vizsgálta, hogy nem számolt eléggé a 19. századi felekezeti megosztottság dimenziójával. Pedig ez a multikonfesszionális sajátosság országszerte, így a korabeli Debrecenben is kiemelten figyelembe veendő. Amellett, hogy a kiegyezés utáni években enyhült a város szembenállása a bécsi udvarral,⁴ a reformációs megemlékezések esetében annak is volt relevanciája, hogy a helyi reformátusság miképpen reagált az egyre erőteljesebben érzékelhető katolikus terjeszkedésre. Az ún. *ultramontanizmus* a politikai és kulturális szerepét tekintve egyre jelentősebb befolyásra szert tevő, a római katolikus egyháznak az államhatalomtól (különösen Franciaországtól – a *hegyen túli* kifejezés az ő nézőpontjukból értendő) függetlenedni akaró, Róma-centrikus, a protestantizmussal kevésbé toleráns, teológiailag megalapozott nézetrendszer volt. Az irányzatot a felvilágosodás episztéméje felől értelmezők konzervatívnak tartották, hiszen a pápa fősege alatti egyházi hierarchiát akarta rekonstruálni, a klérus uralmát megerősíteni. Magyarországon inkább az 1860-as évektől vált nagyobb hatásúvá. Azonban Európa több országában már a század középső harmadában is, különösen a többfelekezeti német területeken, ahol felerősödött a felekezeti értelemben vett „Kulturkampf”. XVI. Gergely pápa (1831–1846) ugyanis már az 1830-as évek eleji megnyilatkozásaiban elítélte a liberalizmust, a racionalizmust, a lelkiismereti- és vélemény szabadságot, s az effajta megközelítés volt jellemző IX. Piusz pápasága idején is (1846–1878).⁵ Ahogyan a IV. 1. fejezetben láttuk,

itt 121–122. – Egy 21. századi debreceni református térhasználati gyakorlat alapos elemzése, a közösségi rituális folyamatok elméleti szakirodalmának hivatkozásával: NAGY K. Zs. 2012, 199–224; NAGY K. Zs. 2018.

² IRINYI 2002, 114. Az 1881-es zsinat részletesebb értelmezését lásd BARÁTH 2009.

³ Az említett szerzőknek a magyar művelődéstörténettel, a nemzeti identitással és a nemzeti szimbólumrendszerrel foglalkozó kutatásai következetesen érvényesítik a felekezeti szempontú megközelítést 19. századi vonatkozásban, elsősorban protestáns (főképpen református) anyagban. Jelen fejezet számára is fontos kiindulópont, az említett kutatási probléma bemutatásával, historiográfiai reflexiókkal: KÓSA 2011; BRANDT 1998; BRANDT 2013; HATOS 2001.

⁴ IRINYI 2002, 11–49.

⁵ Lásd például CSÁKY 1967; GÁJER 2020, 39–40, 81–86. – Magyarországi vonatkozásban egyebek mellett az alábbi feldolgozások relevánsak: CSIBI 2015, RADA 2016; RADA 2017. – Az első áttekintés magyarul, erősen katolikus nézőpontból: SALACZ 1938.

a nemzetközi és a hazai szakirodalomban vannak olyan kísérletek, amely ezt az időszakot a „második konfesszionalizáció” fogalmával kísérlik meg leírni.⁶ Pedig – legalábbis a „hosszú reformáció” magyarországi modellje szerint – a konfesszionalizáció előző szakasza csak a 18. század végével zárult le.⁷

Ami bizonyosnak tűnik, illetve jelen fejezet szempontjából releváns, hogy a 19. század középső harmadában (Nyugat-Európában), utolsó harmadában (Magyarországon) kezdődő katolikus újraerősödési folyamat mind kommunikációs, mind pedig térhasználati szempontból tapasztalható volt. Debrecenben is kiterjesztették szimbolikusan a vallási megemlékezések térbeli, s ezáltal a társadalmi hatókörét, amint részben kiléptették az ünnepléseket a Szent Anna utcai templomból, az épület környékét, illetve az iskola paraliturgikus terét is bevonva a rítusrendbe. A továbbiakban néhány példa erre a folyamatra, illetve a református reakciókra vonatkozik. Arról is szó lesz, hogy – a felerősödött felekezeti szembenállás ellenére – a *katolikusokéhoz hasonló* térhasználati gyakorlat, illetve effajta nyelvi reprezentáció látszott megformálódni a reformátusoknál is a 19–20. század fordulóján. A korabeli debreceni protestánsok időnként például *körmenetekről* beszéltek, illetve kialakítottak effajta processzusokat. A következőkben a vizsgálat fontos szempontja lesz annak rekonstruálása, hogy a helyi reformátusság miképpen kísérlete meg e felekezeti polémia összefüggésében létrehozni a saját rituális térhasználatát és annak retorikáját, és szimbolikusan elfoglalni az Emlékkert, illetve a Nagytemplom környékének mikroterét.⁸

A kutatás e szemléletének megalapozását, illetve módszertanát már részletesebben bevezettem a III. 1. alfejezetben. Most csupán arra utalok, hogy az emlékezet térbeliségének kérdését, a városi térben és épületekben megnyilvánuló múlt vizsgálatát jelen fejezetben is a belvárosi Emlékkert és környéke (illetve néhány további emlékezési helyszín) térformológiai alakulástörténetének vizsgálatával, valamint a városi, református egyházi és kollégiumi közösségek rituális jellegű viselkedésének térhasználati szempontú interpretálásával végzem el. A Kollégium, az Emlékkert és a Nagytemplom mint mikrotér kommemorációs mechanizmusainak 19. század végi folyamatát, társadalmi gyakorlatának elemzését is több forrásból lehet rekonstruálni. Nemcsak az emlékmű-felavatások során elhangzott beszédeket, tudósításokat, feljegyzéseket érdemes olvasni egy ilyen kutatás során, hanem azokat a szövegeket is, amelyek a felállítást követő években, évtizedekben, az ünneplések alkalmával (vagy időnként ezektől függetlenül) születtek meg. Valamint azokat is, amelyek a panteonizációt nyelvi síkon már a konkrét monumentumok felállítását időben megelőzőleg, azok hiányában végrehajtották.⁹ Jelen fejezetben elsősorban a szűkebb vagy tágabb nyilvánosságnak szánt, annak véleményét formálni is kívánó szövegeket veszem figyelembe a kollégiumi, a debreceni, illetve az országos protestáns sajtóból és más kiadványokból, kisebb részben pedig kéziratos anyagra hivatkozom.

⁶ BLASCHKE 2000; BLASCHKE 2002.

⁷ TÓTH Zs. 2019a; TÓTH Zs. 2020.

⁸ Ennek elemzési lehetőségét 21. századi jelenségen lásd NAGY K. Zs. 2012, 216–217; NAGY K. Zs. 2017, 360–363.

⁹ Az elemzés szemléletét megalapozó szakirodalom hivatkozását lásd a III. 1. alfejezetben. Jelenlegi szempontunkból különösen a következők relevánsak: GYÁNI 1990; GYÁNI 1998; PORKOLÁB 2005; KAPITÁNY–KAPITÁNY 2012; JAKAB 2012; JAKAB 2017; BODÓ–BIRÓ 2017; NOVÁK 2018, 7–31.

2. A felekezeti és a nemzeti ünneplés összefonódása Debrecenben, a rendszeres kollégiumi ünnepléseket (1889) megelőzően

A magyarországi protestáns egyházakban már a 17. század óta tartottak reformációs ünnepélyeket, ám ezek az alkalmak korábban – főképp németországi mintára – jórészt a centenáriumokhoz kötődtek (1617, 1717, 1817).¹⁰ A 19. század eleji, Payr Sándor által alaposabban áttekintett harmadik jubileumi alkalmat követően ugyan több évben is előfordult az ünneplés, ez azonban lassan vált rendszeressé a magyarországi protestáns gyülekezetekben, különösen a reformátusság körében. (Bár az alapos kutatás még mindig hiányzik e témában.)¹¹ Nem volt ritka ezeken a kerek reformációs évfordulókon a katolicizmussal szembeni relációban megfogalmazott identitás formálása. Ez az önkép a 19. század utolsó két évtizedének hivatalos debreceni iskolai ünnepei alkalmával is nyilvánosságot kapott, ahogyan a következőkben látni fogjuk. De már ezeket megelőzően is volt példa arra, hogy vitahelyzetben emlékeztek meg az október 31-i évfordulóról. 1878-ban például Balogh Ferenc arról szólt felháborodva, hogy az előző év őszén, 1877-ben éppen a reformáció emléknapján kezdte meg „a magyar ultramontán hetilap, a »Religio« Kálvin és a kálvinizmus ellen a szörnyű támadást”.¹²

A Magyarországi Református Egyházban a gyülekezeti szintű, évi rendszerességű megemlékezéseket az 1881/82-es alkotmányozó zsinat írta elő.¹³ Október 31-e megünneplését a zsinaton létrehozott „első közalapi törvény konstituálja”,¹⁴ amennyiben a Közalap bevételi forrásai közé sorolták a minden év október utolsó vasárnapján „mint a reformáció évfordultán” tartandó istentisztelet perselypénz-jövedelmét.¹⁵ A generális konvent jegyzőkönyvei alapján azonban megállapítható, hogy éveken keresztül küzdelmet folytattak azért, hogy megfelelő legyen a bevétel, helyenként pedig legyen egyáltalán adomány, illetve hogy megtartsák a gyülekezetek az ünnepet.¹⁶

Bár a magyarországi református iskolákban 1900-tól tették kötelezővé az október 31-i emlékeztetést, viszont a debreceni Református Kollégium diákjai és tanárai már 1889 óta ünnepeltek évi rendszerességgel.¹⁷ Ennek bevezetése az előző, IV. fejezetben alaposabban bemutatott Balogh Ferenchez, az újonnan, 1866-ban alapított egyháztörténeti tanszék első professzorához, valamint a kezdeményezésére 1869-ben létrehozott és felügyelő tanári irányítása alatt működő Hittanszaki Önképző Társulathoz kötődik.¹⁸ Már a Társulat megalapításakor, 1869. október 22-én elmondott beszédében szembesítette saját, lekicsinyelt jelenét a reformáció korának nagyságával:

„Hazánkban is sok siralmas dolgot találunk, legsiralmasabb pedig, hogy fegyvertelenek vagyunk. Hol van az a reformátori ér, mi a XVI. században lüktetett köztünk? hol az a vas szorgalom, mely a nem lévőből léteket teremt, óból újat hoz ki? hol a kor magaslatának megfelelő hittudomány, mely utat tör a setétben? hol a nagy iskolákat alapító buzgóság és tehetség fáradhatatlansága? hol a lángoló hit, mely öntudatos hitvalló gályarabokat és vértanúkat képez? hol a komoly puritán erkölcsiség szeplőtelenesége, mely a szentek közösségébe vezérel?”¹⁹

Balogh elsősorban a genfi ünneplések példáját, illetve a németországi mintákat ismerte.²⁰ A reformációs emlékűnnep kollégiumi hagyományáról csupán a Hittanszaki Önképző Társulat történetét bemutatva szóltak röviden a korábbi kutatók. Barcza Józsefné 1988-as dolgozatában annyit jelzett, hogy az emléknapot „hagyományos ünnepségsorozattal” rendezték meg, és az alkalom kialakulásának történetével csupán néhány sorban foglalkozott.²¹

Noha a Debreceni Református Kollégium Hittanszaki Önképző Társulata 1889-től rendezett évente alkalmat, ám a társulatban a korábbiakban is megemlékeztek néhányszor a reformáció valamely jeles személyéről, történéséről, csomópontjáról. Ezek az alább felsorolandó események a reformáció rendszeres október 31-i megünneplésének tartalmi szempontú előzményeképpen értelmezhetőek. Ilyen volt 1867. február 24-e, amikor a II. Helvét Hitvallás magyarországi (debreceni) elfogadásának 300. évfordulóját ünnepelték.²² Igaz,

való adakozást, egyúttal hivassanak fel az esperesek ezen rendelkezés megtartásának ellenőrzésére.” TÓTH S. 1894, 23, a jelentést lásd 17. – A következő években szintén ösztökélni kellett az ünneplésre a magyarországi gyülekezeteket, ezzel függött össze, hogy például a körmendi lelkész önálló füzetben bocsátotta ki az emlékező alkalmakra készülést segítő három mintabeszédét, illetve elő- és utóimáját: FÜLÖP 1897. – Mind az ország reformátusságának egészét, mind pedig a debreceni gyülekezetet is meg kellene vizsgálni alaposabban abban a tekintetben, hogy az 1881/82-es zsinati döntést követően tartottak-e reformációs megemlékezéseket az október 31-hez közel eső vasárnap délelőtti istentiszteleteken, mely évtől kezdve, s milyen rendszerességgel.

¹⁷ Az 1890-es években egyre több református iskolában emlékeztek hasonlóan a reformáció kezdetére, érdemes lenne ezeknek az ünnepléseknek a kialakulását és hagyományát is alaposabban megvizsgálni.

¹⁸ Balogh Ferenc és a társulat kapcsolatáról, a megalapításról: FERENCZY 1958, 50; BARCZA Józsefné 1988, 717; ÖTVÖS 1997, 132–133, 213–215; BARÁTH 2015, 136; KOVÁCS Á. 2019, 87–91, 93, 98–100.

¹⁹ BALOGH F. 1869.

²⁰ BALOGH Ferenc, *Előszó a fordítótól, adalékkal protestantizmusunk újabb történetéhez* = BALOGH F. 2009, 31; valamint Uő., *A magyar reformáció emlékezete, s a tiszántúli üdvözlő irat felolvasása Gensfben a Reformáció-csarnokban* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871, 584–587) = BALOGH F. 2009, 111.

²¹ BARCZA Józsefné 1988, 720. – Barczáné rövid összefoglalóját citálta, további részletezés, illetve az előzmények bemutatása nélkül: KOVÁCS Á. 2019, 98.

²² BALOGH F. 1870, 589.

¹⁰ A reformációs ünneplés 19. századi történetének újabb nemzetközi szakirodalmából lásd WENDEBOURG 2011; LEHMANN 2012; HOWARD 2016. – A 100 éves évfordulók feltárására a magyar szakirodalomban is történtek lépések, bár a nemzetközi kutatásban tapasztalható szisztematikus vizsgálatoktól még távol vagyunk. A korábbi kutatásból lásd a három jubiláris év (1617, 1717, 1817) összefoglalását: PAYR 1911. – 1817-ről, de csak egyetlen egyházkerület vonatkozásában: BARCSA 1905. – Magyar nyelvű összefoglaló az ünnep németországi kialakulásáról, annak 19. századi összefüggéseiről is: ITTÉS 2017, itt 56–58. – Az első két jubiláris évről és a reformáció kora újkori emlékezetéről legújabbán lásd az alábbi kötetet, bőséges további szakirodalommal: SZÁRAZ–FAZAKAS–IMRE M. 2018. – Az alábbi tanulmány a 400 éves évfordulóra koncentrált, a korábbi jubileumi alkalmakat jórészt a szakirodalom, illetve az 1917-es emlékezések alapján foglalja össze: P. SZÁSZFALVI 2016; újraközölve P. SZÁSZFALVI 2017, a jubileumokról: 112–127.

¹¹ PAYR 1911, 564–579.

¹² BALOGH F., *Előszó a fordítótól* = BALOGH F. 2009, 32–34.

¹³ Az első ülésnek hivatalos nyitó istentiszteletét éppen a reformáció emlékűnnepén, 1881. október 31-én tartották meg Debrecenben, bár eredetileg Budapesten akarták megrendezni, pontosan egy évvel korábban. BARÁTH 2009, 7, 10.

¹⁴ PAPP JÁ. 1983, 256.

¹⁵ TÓTH S. 1882, 52 (224. §). Az 1891–1893. évi második országos zsinat megismétli ezt a törvényt (269. §). TÓTH S. 1894a, 75.

¹⁶ A korábbi évek csekély bevételei miatt még az 1894-ben tartott generális konvent ülése is a következő határozatot hozta 9. szám alatt: „A végrehajtó bizottság jelentése nyomán s a zsinati törvények értelmében ezennel felhivatnak az egyházkerületek annak szigorú elrendelésére, hogy minden egyházközség lelkésze tartson évenként reformációs emlékűnnepet, azon tésse ki a perselyeket a közalap javára és hirdesse ki az ezen célra

végül csupán iskolai ünnepséggént, a Kollégium Oratóriumában, mert hosszú vita után a debreceni egyháztanács elutasította Balogh Péter püspök nagyszabású ünnepre vonatkozó javaslatát – az egyházvezető (és Balogh Ferenc) szomorúságára.²³ 1871. január 20-án a Kálvin-redivivus nemzetközi és hazai trendjéhez²⁴ igazodva tartottak rendezvényt abból az alkalomból, hogy a genfiak Kálvin halálának 300. évfordulójára díszcsarnokot avattak (igaz, már közel négy évvel korábban). Ezen az alkalmon a debreceni beszédet Balogh Ferenc tartotta.²⁵ A következő év végén a Társulat, „kegyelettel emlékezve az egyház régi bajnokairól, valódi hivatását felfogva, elhatározta”, hogy 1872. december 15-én ünnepi ülést rendez Melius Juhász Péter halálának 300. évfordulója alkalmából.²⁶ Ebben szintén kezdeményező szerepe Balognak, mert ekkoriban Melius életműve volt az egyik kutatási témája.²⁷ Melius-ünnepségeket a következő években is tartott időnként a Társulat.²⁸

A fentiekén túl szintén a reformációs ünnep előzményeként tarthatjuk számon a Luther- és Zwingli-évfordulókat. Bár az emlékezés céljából rendezett kollégiumi alkalmakon megtartott beszédekben nem találtam utalást az 1881/82-es zsinat *gyülekezetei* számára előírt határozatára, részben talán e döntés hatására mondták ki a Hittanszaki Önképző Társulat tagjai az 1883. október 16-án tartott választmányi gyűlésen, hogy meg akarnak emlékezni a két nagy reformátor születésének négyszázados évfordulóiról (Luther: 1883. november 10., Zwingli: 1884. január 1.). Ezért pályázatot írtak ki egy-egy ódára, melyeket egy-egy császári arannyal terveztek megjutalmazni.²⁹ Már a Hittanszaki Önképző Társulat október 24-i, ünnepélyes ülésén felszólaló felügyelő tanár, Balogh Ferenc is előadása apropójaként említette a két reformátort, és rájuk hálásan emlékezve beszélt a 16–17. századi magyar református teológiai irodalomról. Az e szöveget publikáló Közlöny november 1-i száma más cikkben is megemlékezett Luther fellépéséről, születésének évfordulója apropóján.³⁰ Aztán 1883. december 9-én valóban meg is tartották az összevont Luther- és Zwingli-ünnepséget:

a Hittanszaki Önképző Társulattal ünnepelt a főiskola teljes ifjúsága.³¹ Révész Kálmán frissen végzett lelkész, ekkor gimnáziumi segédtanár (a későbbi esperes, majd püspök) *A reformáció hatása hazánkra* címmel tartott emlékbeszédet, szorosan együtt értelmezve a nemzeti és a protestáns hagyományt. Az ünneplő közönséget úgy definiálta, mint „akik Kálvin Genfjéből származtunk”, s jelezte, hogy „méltán újítjuk most fel” az emléküket. A következőt jelentette ki: „A reformáció által teremtett ezen erős, öntudatos nemzeti szellem menté meg hazánk nemzeti létét, alkotmányos szabadságát is mindannyiszor, valahányszor azokat a katolicizmussal egyesült központosító, zsarnoki hatalom megsemmisíteni akarta.” Révész úgy vélte, hogy ha kellett, a protestáns magyarok életüket és vérüket áldozták ezekért, ezért a Habsburg-ház nem is annyira az eretnekséget üldözte, hanem a kiolthatatlan szabad, alkotmányos szellemet. Vagyis szerinte Bocskai, Bethlen és a Rákócziak egyszerre harcoltak a vallási és a polgári szabadság szent ügyéért. Révész párhuzamként mutatta meg, hogy a nemzeti alkotmány és önállóság hanyatlásával mindig súlyosbodott a protestánsok sorsa és gyakoribbá vált az üldöztetésük. Bár Magyarország „nem állított nektek pompás ércszobrokat, nagyszerű gránit emlékeket, mint azt a hatalmas némethon tevé; de azért vannak dicső szellemeteknek, áldásos működéseiteknek nálunk is látható, ércnél maradandóbb emlékei. A számos hazai protestáns főiskolák azok, amelyek annyi vész és vihar után is megállottak”. Ezek közt az egyik legtekintélyesebb az üldöztetések pusztaságában „egykor magános obeliskként álló ősrégi tanintézet, a debreceni főiskola – a hit, tudomány és hazaszeretet várnégyszöge, szintén nektek köszöni létrejöttét”.³² Révész beszédét, valamint az énekszámokat és szavalatot megelőzően Balogh Ferenc köszöntötte az egybegyűlteket, majd felolvasta a két reformátorra emlékező írását.³³ A Közlöny tudósítója utalt arra a nemzetközi emlékezetpolitikai kontextusra, amely inspirálhatta a debreceni ünnepségeket is. Hangsúlyozta, hogy az alkalom szorosan iskolai jellegű volt, ám éppen az egyszerűsége tette nemessé, lélekemelővé, a nagy reformátorokhoz méltóvá. A tanuló-ifjúságon és a debreceni „egyházi férfiakon” kívül az éppen itt ülésező egyetemes tanügyi bizottság tagjai, valamint a helybeli evangélikus egyház küldöttei is megjelentek.³⁴

Az összevont Luther–Zwingli-emlékezés után két és fél hónappal, 1884. február 24-én is rendezett a Hittanszaki Önképző Társulat egy újabb kettős ünnepélyt, ez alkalommal főképpen a zürichi reformátor évfordulójára koncentráva. Az Oratórium teremben tartott alkalmon D. Kovács János teológus, a társulat főjegyzője prédikált, valamint a kántus alkalmi darabjai hangzottak el.³⁵ A Közlöny ünnepségről szóló beszámolójával azonos lapszámban olvasható Futó Zoltán teológus (a későbbi szentesi lelkész, békés-bánati esperes) írása Zwingliről, amelyben úgy jelzi a protestáns naptár és emlékezési mechanizmus sajátosságait, hogy ezeket a katolikus ünnepelési, szenttiszeleti gyakorlattal állítja szembe.³⁶

²³ BALOGH F. 1866–1884, I, 51, 54. (1867. február 2.; 1867. február 24.)

²⁴ RÉVÉSZ id. 1864; BALOGH F. 2009; RÉVÉSZ ifj. 1933–34; HATOS 2001, 227–233; HATOS 2006; MAGYAR 2012.

²⁵ *Ünnepélyes ülés*, Közlöny: A Debreceni „Hittanszaki Önképző-Társulat” köréből, 1871. november 30. (2. évf. 1. sz.), Melléklet az 1. számhoz, 9.; BALOGH Ferenc, *A Kálvin háromszázados emlékére Genfben épített Reformáció Csarnokának ismertetése s felavatási ünnepélye* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. március, 116–134) = BALOGH F. 2009, 83–100; Balogh Ferenc a naplójában erről az alkalomról: BALOGH F. 1866–1884, I, 246–247 (1871. január 20.) – Balogh a későbbi évtizedekben többször írt arról, hogy (id. Révész Imre munkásságán kívül) mennyire szórványos volt Kálvin emlékezete az 1860-as, 70-es évek Magyarországon, illetve milyen gyöngye a magyar hozzájárulás a 300 éves Kálvin-évfordulóhoz. Lásd BALOGH F. 1896; BALOGH Ferenc, *Révész Imre érdemei és a Révész Imre Emlékalap keletkezése* = RÉVÉSZ id. 1909, 349–364. – Id. Révész Imre, Balogh Ferenc és kollégái e tevékenységéről, illetve az ún. „egyházias kálvinizmus”-ról lásd bővebben KOVÁCS Á. 2019, 50–72.

²⁶ CSIKY 1872; FÜREDI 1873. – E Melius-ünnepséget (és előkészületeit) röviden összefoglalja naplójában, majd utólag a kollégiumtörténeti összefoglalójában: BALOGH F. 1866–1884, I, 383–385 (1872. december 8.; 1872. december 15.); BALOGH F. 1904[–1915], 677–678; BARCZA Józsefné 1988, 720; KOVÁCS Á. 2019, 58–59, 98, a társulat egyháztörténeti érdeklődéséről: *uo.*, 93.

²⁷ Vö. ÖTVÖS 1997, 18, 21, 41, 51, 130, 229–244; ZOLTAI 1908. – Lásd még fent, a IV. 5. alfejezetben a Melius-emlékezetekre vonatkozó megjegyzéseket.

²⁸ A Közlönyben például 1876-ból találunk erre utalást: OROSZ 1876.

²⁹ *Önképző körünk*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8.

³⁰ BALOGH F. 1883a; FUTÓ 1883.

³¹ *A Luther-Zwingli ünnepély főiskolánkban*, Közlöny, 1884. január 15. (14. évf. 3. sz.), 25–26.

³² Révész K. 1884. – Arra, hogy az emlékező beszéd ne csak a 16. századi felekezeti küzdelmekről szóljon, hanem a 19. századi katolikus veszélyről is, a németországi helyzet is adhatott példát a magyarországiaknak. Lásd erről például a kortárs tudósítást: KISS B. 1883.

³³ BALOGH F. 1883b (valamint folytatások a következő számokban).

³⁴ *A Luther-Zwingli ünnepély főiskolánkban*, Közlöny, 1884. január 15. (14. évf. 3. sz.), 25–26.

³⁵ *Oratoriumunkban*, Közlöny, 1884. február–március (14. évf. 4–5. sz.), 42.

³⁶ FUTÓ 1884, itt 38.

Nemcsak a Kálvin-, Luther-, Zwingli- és Melius-ünnepségeken került elő a 17. század végi magyarországi protestánsüldözés emlékezete az 1870-es, 80-as években, hanem a gyászévtized önállóan is markáns és kontinuus hagyománnyá vált. Ahogyan arról fent, a IV. fejezetben szó volt, a megemlékezések során gyakran az 1848–49-es szabadságharcot is a reformáció, illetve a protestánsüldözések és a gályarabság kontinuumaként beszélték el. Egyfelől a Kálvin-recepció nemzetközi trendjéhez is kapcsolódva szóltak arról, hogy „Kálvin az újkori szabadság egyik alapítója”, s ez a szabadság „csak a reformáció következtében jöhetett létre”.³⁷ Másfelől a fennálló (emlékezet)politikai helyzetet olyan, egyszerre nemzeti és felekezeti kihívásként értelmezték, amely az 1849 utáni elnyomás során (s különös erővel az 1859–60-as ún. pátensharc idején) vált identifikációs és politikai problémává, illetve teológiai és (bel)missziós kérdéssé a magyarországi protestantizmus számára.³⁸ A millenniumi ünnepségek protestáns megítéléséről szóló, Juliane Brandt által vizsgált forrásanyag (mely az elhangzott és megjelent református egyházi beszédek, illetve az események tudósításait jelenti) arról tanúskodik, hogy a reformátusok 1896 táján erősen azonosították a „magyar” és a „protestáns” jelleget. Egyebek mellett abban az összefüggésben, amely szerint a reformáció felvétele a „nemzeti identitás sikeres megőrzését és a nemzet fennmaradását biztosította”, illetve amely szerint a katolikusok esetében hiányzik vagy csupán szóbeli a hazafiság.³⁹

A nemzeti szabadságharc és a protestáns küzdelmek emlékezeti hagyományának összefonódása abban is megnyilvánult, hogy 1883-ban nemcsak a fentebb említett Luther- és Zwingli-évfordulókhoz kötődően tartottak ünnepségeket Debrecenben, hanem éppen október 31-én állították fel a pesti Petőfi-szobor Kollégiumnak adományozott egészalakos gipszmintáját az újonnan elkészült díszlépcsőházban.⁴⁰ Az avatási ünnepségen az egész ügyért sokat tévő Balogh Ferenc professzor szónoklata hangzott el. Viszont a beszédben nem tett említést október 31-éről és a felekezeti vallásszabadságról, kizárólag a nemzeti szabadságról, ahogyan Petőfi protestantizmusáról sem szólt, hanem költészete bibliai, általános keresztény teológiai vonatkozásait mutatta be.⁴¹

3. Reformációs emlékünnepek a katolicizmus elleni küzdelem erősödése idején (1889–1894)

A Debreczeni Protestáns Lap arról tudósított, hogy „a teológiai ifjúság, illetőleg ennek körében a hittanszaki önképző Társulat, Luther híres 95 tétele kifüggesztésének emlékére”

1889. október 31-én este, a Kollégium Dísztermében először tartott reformációs ünnepélyt, melyen a diákokon és tanáraikon kívül lelkészek, illetve más városi vendégek is részt vettek. Az alkalmat Szabolcska Mihály főiskolai szénior, a Hittanszaki Önképző Társulat elnöke (a későbbi temesvári lelkész, bánáti esperes, költő) nyitotta meg, majd *A reformáció ünnepén* című saját versét szavalta el. Báthori Gábor esküdtfelügyelő, a társulat alelnöke tartott emlékbeszédet. Felolvasták még Luther 95 tételének néhány fontosabb elemét, illetve egy írást Sztárai Mihály reformátorról. Noha minden programpontra a protestáns reformációval foglalkozott, a tudósítás mégis kissé óvatosan fogalmazott: „mondhatjuk úgy, hogy reformációs emlékünnepe volt ez”.⁴² Pedig az esemény újdonságára maguk a rendezvény szervezői is utaltak. A Hittanszaki Önképző Társulat a Közlönyében a következőképpen harangozta be: „A reformáció emlékünnepe, melyet teológiai ifjúságunk ez idén szentel meg először”.⁴³ A beszámoló szerint az alkalom alapító jellegére szintén utalt az ünnep zárásaképpen felszólaló Csiky Lajos professzor, jelezve, hogy amennyiben a Társulat „ezzel inaugurálta a reformációs emlékünnepek tartását, maradjon is meg ezentúl évről-évre amellet; mutassa meg a múlt nagy emlékei iránti érdeklődését, s ezzel is emelkedjék hivatásának magaslatára”.⁴⁴ Az emlékezés tíz nappal a reformáció ünnepségét követően is folytatódott: november 10-én, vasárnap délelőtt, az Oratórium teremben Nagy Gyula kollégiumi esküdtfelügyelőnek az alkalomra szabott, a reformátorokról szóló prédikációjával.⁴⁵

A következő évben, 1890. november 2-án, vasárnap délután a Hittanszaki Önképző Társulat hasonló módon rendezte meg a reformációs emlékünnepeket, mint az előző évben, ezúttal is a Díszteremben.⁴⁶ Erdős József professzor, a társulat felügyelő tanára⁴⁷ *A protestantizmus lényege és feladata* című megnyitójában a múlttól és a jelen kihívásairól is szólt. Két felolvasás a reformáció történetéről, továbbá szavalt és kórusének hangzott el. A Debreczeni Protestáns Lap alapos, lelkesült beszámolója a református egyház jövőbeli prosperálásának jelét látta a teológusok által megszervezett emlékező, felekezeti identitáserősítő eseményben.⁴⁸ A Hittanszaki Önképző Társulat lapja, a Közlöny két további szempontból is meggondolandó tudósítást közölt. Egyrészt azt írták, hogy mivel „ez első [!] e nemű nagyobb szabású ünnepély volt – szép számmal” jelentek meg a városi közönségből, illetve az egyházi és világi előjárók közül. Bár az előző évben már rendeztek emlékünnepeket, minden bizonnyal abban láthatták az 1890. évi alkalom léptékváltását, hogy immár nemcsak a teológusok önképző társulata ünnepelt, hanem annál tágabb kör. Másrészt hangsúlyozták, hogy azért is lesz fontos a következő években a résztvevők számának gyarapodása, mert

³⁷ Merle d'Aubigné francia lelkésztől, a 19. századi Kálvin-redivivust szorgalmazók doyenjétől fordítja, idézi BALOGH, *A Kálvin háromszázados emlékére* = BALOGH F. 2009, 94.

³⁸ Lásd erről MÁRKUS 1983; BUCSAY 1983; CSOHÁNY 1988; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = KÓSA 2011, 141–154; Uő., *A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején* = KÓSA 2011, 289–303; Uő., „Egyházi értekezletek”: Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után = KÓSA 2011, 304–317.

³⁹ BRANDT 1998, az idézetek 171, 180.

⁴⁰ *A Petőfi szobor*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8. – Tévesen írja KOROMPAINÉ, hogy március 15-re állították volna fel. KOROMPAINÉ 2001, 325.

⁴¹ *A Petőfi szoborminta leleplezése*, Debreczeni Ellenőr, 1883. október 31. (10. évf. 232. sz.), [2–3.] A részletes tudósítás keretében közölték Balogh Ferenc tanár beszédét. – Minderről lásd bővebben a III. fejezet 3.6. alegységét.

⁴² *Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1889. november 2. (9. évf. 44. sz.), 404–405.

⁴³ *Hittanszaki egyleti élet és A reformáció emlékünnepe*, Közlöny, 1889. november (20. évf. 1. sz.), 11–12.

⁴⁴ *Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1889. november 2. (9. évf. 44. sz.), 404–405.

⁴⁵ D., *Nov. 10. (Oratóriumi szemle)*, Közlöny, 1890. január (20. évf. 3. sz.), 27–28.

⁴⁶ Viszont 1890-ben vasárnap délelőtti oratóriumi emlékező istentiszteletnek nem találtam nyomát.

⁴⁷ Lásd róla CSOHÁNY 2012; PERES 2019.

⁴⁸ *Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 1. (10. évf. 44. sz.), 406; *Reformációs ünnepély a debreczeni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 8. (10. évf. 45. sz.), 415; ERDŐS 1890; BALOGH F. ifj. 1891.

„az ilyen ünnepély – kezét fogván benne iskola és élet –, a legnagyobb hatással lehet és van is a vallásos kedély művelésére s így a vallásosság ápolására, amire nekünk protestánsoknak a mai időkben – amelyekben *a vatikán maga is villámokat szór,* s előkelő férfiak ajkairól hangzik a kicsinylő szó, hogy a protestantizmus következetlenségben való vergődés – nagyon, de nagyon szükségünk vagyunk!”⁴⁹

Ez utóbbi, a katolikus fenyegetésre utaló megjegyzést (és magának a reformáció emlékünnepevényének megszervezését is) a 19. század végén felerősödő egyházpolitikai küzdelem kontextusában érdemes elhelyezni. Számos, a fentihez hasonló értelmezés tűnt fel a korabeli református közvéleményben. Ezek szerint a fentebb, jelen fejezet 1. alpontjában bemutatott ultramontán katolicizmus a protestánsokhoz képest sokkal nagyobb hatású munkát tudott végezni: a klérus támogatásával társadalmi egyesületeket alapítottak, és jelentős sajtótámogatást építettek ki. Ennek következtében a Rómához lojális, ezért a reformátusok által hazafiatlannak bélyegzett katolicizmushoz képest – mint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egyik publicistája önkritikusan írja – a protestánsok „a nemzeti kultúra vezetőiből harmad-negyed rangú kultúrtényezővé” degradálódtak. A magyarországi protestánsok ezt mindenképpen meg akarták állítani.⁵⁰ E felekezeti „kulturharc”-nak nevezett folyamatban látták fontos eszköznek a protestánsok számos európai régióban a reformáció történetének aktualizáló interpretációját,⁵¹ és kezdték rendszeresíteni például Magyarországon, így Debrecenben is a felekezeti szempontból identifikáló erejű megemlékezési gyakorlatokat.

A Hittanszaki Önképző Társulat ünneplésének rendje 1891-ben is hasonló volt, mint a megelőző évben. Október 31-én Erdős József felügyelő tanár tartott előadást *A reformáció vívmányai* címmel a Kollégium Dísztermében, a tudósítások szerint ez évben is igen jelentős számú közönség előtt. A protestantizmus elterjedését azért is vélte fontosnak, mert szerinte nagy hatása volt a polgárisodásra és az államok életére. A protestáns és katolikus társadalmakat összehasonlítva (a korszak református szerzői által gyakran használt sztereotípiákat alkalmazva) úgy fogalmazott, hogy előbbiekben a műveltség, a vagyonság, a polgári és politikai szabadság nagyobb fokra jutott, virágzóbbak lettek a tudományos és a közintézmények, nagyobb a közbátorság, magasabb rendű a közérkölc. ⁵² Ez évből újra biztos adatunk van arra nézve, hogy az ünnepnaphoz közeli vasárnap délelőtt (ezúttal október 25-én) az oratóriumi istentiszteleten az alkalomra szabott prédikáció hangzott el, Dézsi Lajos, a Kollégium esküdtfelügyelője (a későbbi kolozsvári egyetemi tanár, irodalomtörténész) beszélt.⁵³

1892-ben szintén tartottak vasárnap délelőtti istentiszteletet az Oratóriumban, az október 31-i emlékünnepevélyt megelőző vasárnapon. Ezúttal László Gyula esküdtfelügyelő prédikált, hangsúlyozva, hogy miképpen a reformátorok „[s]zilárdan állottak a pápaság minden elsöprésre irányított viharaival szemben”, úgy ma „[e]z a mi tisztünk is, ez nemes hivatásunk”.⁵⁴ A Hittanszaki Önképző Társulat október 31-i, délutáni reformációs ünneplése ez évben új elemmel is bővült. Ugyanis a dísztermi alkalmat követően (ahol Erdős József tartott emlékező beszédet, a tudósítások szerint nagyszámú, jelentős részben városi női közönség előtt), az emlékező teológusok és professzoraik immár *kiléptek a kollégiumi keretek közül*, ugyanis díszvacsorát rendeztek.⁵⁵ Ez az új programelem a későbbi években is hasonlóképpen rögzült.

Az 1890-es évek elejétől a debreceni református sajtóban – az országos lapokhoz hasonlóan – megjelent cikkekben, valamint önálló röpiratokban egyre gyakrabban taglalták az ultramontán katolicizmus nemzetközi és hazai előretörését. Az írók szerzői közül sokan bekapcsolódtak az ennek ellenállni igyekvő országos, illetve megyei-városi liberális mozgalmakba.⁵⁶ Többször írtak arról is, hogy a *debreceni katolikusok egyre látványosabban jelennek meg a városi térben*. A reformátusok számára szembeűnő volt a terjeszkedés, például „a rendkívüli nagy fénytel megtartott különféle körmenetek[et]” tekintve.⁵⁷ Szintén zavarta őket az oktatási intézményrendszer és infrastruktúrája kiépülése (1893-ra városi beruházásként felépítették a katolikus elemi fiúiskolát a Varga utca 4. szám alatt⁵⁸). A debreceni reformátusok erős hangsúllyal foglalkoztak azzal is, hogy az év februárjában miképpen ünnepelték meg XIII. Leó pápa ötvenéves püspöki jubileumát a városban (ahogyan a katolikus világban másutt is). Ez utóbbi ünneplésről bíráló hangon írt a Debreceni Protestáns Lap tudósítása, külön kiemelve a kívülről is feltűnő elemeket. Eszerint a Szent Anna templomon „hosszú zászlók lengedeztek, egyik a nemzet, másik a pápa színével. A templom homlokzatán óriási betűkkel voltak felírva e szavak: »Tartsd meg Isten a mi szent Atyánkat, XIII. Leót, az ötvenéves püspököt.«”⁵⁹

⁴⁹ *Az oratóriumban*, Közlöny, 1892. december (23. évf. 2. sz.), 20; Szűcs B. 1893.

⁵⁰ ERDŐS 1892, *A reformatio évfordulati napján*, Közlöny, 1892. november (23. évf. 1. sz.), 11–12; *Reformációi ünnepély a debreceni főiskolában*, Debreceni Protestáns Lap, 1892. november 5. (12. évf. 45. sz.), 363. – Balogh Ferenc professzor 1892. október 31-én a következőket jegyezte fel erről az eseményről a naplójában: „Hittanszaki Önképző társulat du. 4–6-ig a díszteremben (másképp zsinati terem) reformációs ünnepély. Hölgyek sokan. Dr. Erdős kollega jeles beszéde, szavalt, a senior felolvasása Szegedi Kis Istvánról jó volt, de nem jeles. Este 8–11 emlékvacsora az összes hittanulók és tanárok együtt. Első kezdemény ez emlékvacsora.” BALOGH F. 1892–1901.

⁵¹ Az országos lapokban megjelent cikkek közül lásd például *Örök, vigyázzatok!*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. április 7. (35. évf. 18. sz.), 245–246. A debreceni sajtóból például BACZONI 1893; *Az ultramontánizmus*, Debreceni Protestáns Lap, 1894. február 3. (14. évf., 5. sz.), 66. stb. – Az egyik legnagyobb hatású egyházkritikát, noha katolikus szerzőtől, ebben az országos röpiratban olvashatunk: FEBRONIUS [BEKSICS Gusztáv], 1891. – A katolicizmust bíráló (protestáns, de időnként katolikus szerzőjű) röpiratok elemzése: RADA 2016; RADA 2017.

⁵² Husz 1906, 10.

⁵³ Lásd GÉCZY et al. 2015, 55, 336.

⁵⁴ *XIII. Leó római pápa ötvenéves püspöki jubileuma*, Debreceni Protestáns Lap, 1893. február 25. (13. évf. 8. sz.), 107–108.

1893. október 31-én délután, a korábbi évhez hasonlóan, jelentős közönség előtt, Erdős József felügyelő tanár, illetve Lencz Géza teológushallgató, a későbbi dogmatikaprofesszor⁶⁰ beszédével zajlott le a Hittanszaki Önképző Társulat emlékünnepe a Díszteremben, majd ez évben is „társas estély”-re, közös vacsorára mentek a teológusok.⁶¹ (Vasárnap délelőtti oratóriumi emlékező istentiszteletnek nincs nyoma az ekkori tudósításokban.) A már évek óta formálódó ünneplési rend ellenére sem volt viszont egyöntetű a vélemény október 31. megünnepléséről, még a Balogh Ferenc szűkebb köréhez tartozók részéről sem. Némiképpen meglepő, hogy éppen Rácz Károly szapáryfalvi lelkész, a Szabad Egyház című folyóirat szerkesztője, a gályarabok emlékezetének egyik leglelkesebb őrizője írta azt Balognak 1893. november 10-i levelében, hogy „[a] reformáció emléknapiját alattomban a mi egyházunkba is be akarják csempészni mint innepet, ez ellen is írni kellene”.⁶² (Rácz gályarabokról szóló kutatásairól lásd az előző, IV. fejezetet.)

1894-ben a debreceni reformációi ünnepség szorosan összekapcsolódott a Tiszántúli Református Egyházkerület első alkalommal megszervezett ún. *egyházi értekezletével*, melyet éppen október 31-re hívtak össze. E sajátos intézmény egyházsociológiai, belmissziótörténeti szempontú vizsgálatát végző Kósa László összefoglalója szerint „felekezeti identitást erősítő céllal” választották ezt az időpontot, egyébként nemcsak Debrecenben, hanem a dunamellékiek (egy nappal korábban) Budapesten is.⁶³ Az október 31-i nagyszabású debreceni rendezvények miatt a Hittanszaki Önképző Társulat a maga szokásos rendezvényét csak az előző nap délutánján tudta megtartani a Kollégium Dísztermében (vasárnap délelőtti oratóriumi emlékező istentiszteletnek nincs nyoma az ekkori tudósításokban). Minden bizonnyal a másnapi esemény is hozzájárult ahhoz, hogy különösen nagyszámú közönség látogatott el az alkalomra, amelyen Csiky Lajos dékán, a társulat felügyelő tanára tartotta a megnyitót, Lencz Géza esküdtfelügyelő adott elő a debreceni reformáció korai történetéről, valamint szavalt hangzott el. Az emlékező alkalom felekezetiidentitás-formáló szerepét emelte ki az egyik tudósítás is: „A szép nap emléke hasson termékenyítőleg a protestáns szabad szellem és tudatosság ápolására.”⁶⁴

1894 januárjában még úgy tervezték, hogy az első tiszántúli közös egyházkerületi egyházi értekezletet⁶⁵ márciusra hívják össze (Szatmárra).⁶⁶ Egyrészt azért halasztották el,

mert az ugyancsak januárban megtartott budapesti katolikus nagygyűlés⁶⁷ egyházpolitikai feszültségeket keltett, s nem akartak azzal egy időben látványosan ellentétes tartalmú ülést szervezni. Másrészt pedig be akarták várni az országgyűlés új egyházpolitikai törvényjavaslatainak sorsát. Így került végül őszre, éppen a reformáció emléknapijára ez az alkalom.⁶⁸ Ennek az lett a következménye, hogy a tiszántúli egyházi értekezletnek még inkább a protestáns identitást erősítő, a katolicizmussal, főképpen az ultramontanizmussal szemben álló szerepe hangsúlyozódott.⁶⁹ Kósa László is úgy látja, hogy ez utóbbi lehetett az egyházi értekezleteket létrehívó legfontosabb szándék. Hiszen ugyan az értekezletek „témáinak jelentős hányada részint független a szóban forgó [1894–1895-ös egyházügyi] törvényektől, részint korábbi keletkezésű probléma, szerintünk mégis a katolikusok korabeli új önszerveződéseivel párhuzamba állítható intézményről van szó”.⁷⁰ Lukács Ödön felsőszabolcsi esperes, a tiszántúli egyházkerület egyházi értekezletének elnöke⁷¹ a megnyitó beszédben erősen aktualizált. A katolicizmus sötétségével négy és fél évszázada küzdő, mindenkor „a jog, a szabadság, a testvériség és felvilágosodás zászlója” alatt álló protestáns mártírok, gályarabok szenvedéseit emelte ki.⁷²

A tiszántúli egyházkerület első egyházi értekezlete kapcsán mind az előzetes várakozások során,⁷³ mind az alkalmon elhangzott beszédekben, mind pedig az utólagos beszámolóknak foglalkoztak a résztvevők létszámával. Az október 31-i esemény demonstratívként értelmezhető kiállását, a kortárs egyházpolitikai kontextusra utaló jellegét a vendégsereg beszámolóknak emlegetett hatalmas tömege is lehetővé tette. Lukács Ödön a fentebb idézett megnyitó beszédében megköszönte, hogy „ily szép számmal hozott bennünket össze a szent, közös cél, mely nem lehet más, mint az egyesülés, a testvéri viszonynak, összetartozásnak szorosabbra fűzése, anyaszentegyházunk erősítése, felvirágoztatása érdekében”.⁷⁴ Az október 31-i egyházi értekezletről szóló, részletes tudósítás úgy fogalmazott, hogy „a legvérmesebb reményeket is meghaladó szép számmal gyűltek össze közeli s távoli vidékekről a lelkészek és az ügy iránt érdeklődő világi férfiak”. Az előző este megtartott

⁶⁷ Erről lásd részletesen CSIBI 2015, 103–106.

⁶⁸ LUKÁCS 1894, 545.

⁶⁹ Az országban másutt, más protestáns mozgalmak keretében is felléptek az ultramontanizmus ellen: *Az ultramontanizmus*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. február 3. (14. évf. 5. sz.), 66.

⁷⁰ KÓSA, „Egyházi értekezletek” = KÓSA 2011, 305.

⁷¹ *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlete*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. október 27. (14. évf. 43. sz.), 543–544; *Tudósítás az október 31-én tartott egyházkerületi egyházi értekezlet lefolyásáról*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3. (14. évf. 44. sz.), 553–557. A cikkek szerint Lukács Ödön volt a Tiszántúlon a legfontosabb kezdeményező. Kósa László, megfelelő forrás híján, ezt még csak valószínűsíteni tudta (KÓSA, „Egyházi értekezletek” = KÓSA 2011, 311.). A most hivatkozott cikkek megerősítik ezt a feltételezést.

⁷² LUKÁCS 1894, 545–547.

⁷³ Az előzetes várakozások óvatossá váltak, a Debreczeni Protestáns Lap is felvetette többek esetleges elmaradásának esélyét az értekezlet beharangozójában. Részint az ekkorra már több településen kialakulni kezdő reformációs emlékünnepek saját gyülekezeti gyakorlata miatt (lásd az 1881/82-es zsinaton hozott határozatról és annak lassú érvényesüléséről írottakat a 2. alfejezetben), részint pedig a várható rossz időjárás miatt. A cikk szerint ha nem is jönnének el sokan, akkor is döntő fontosságú lesz a megalakulás, melyet a „magyar református egyháztársadalmi közmunkásság terén” tett tevékenység tesz szükségessé. *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlete*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. október 27. (14. évf. 43. sz.), 543–544.

⁷⁴ LUKÁCS 1894, 545.

⁶⁰ Lásd róla GAÁL 2019b.

⁶¹ ERDŐS 1893; LENCZ 1893; *Okt. 31-én*, Közlöny, 1893. november (24. évf. 2. sz.), 24; *Reformációs emlékünnepe*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. november 4. (13. évf. 44. sz.), 577.

⁶² RÁ CZ 1893.

⁶³ KÓSA, „Egyházi értekezletek” = KÓSA 2011, 305. Kósa szövegében itt 1895. szerepel az első egyházi értekezletek dátumaként. A lábjegyzetekben (305–306), illetve néhány lappal később a főszövegben (308), helyesen, 1894. olvasható.

⁶⁴ *A reformáció emlékünnepe*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3. (14. évf. 44. sz.), 559–560. Lásd még *Reformatio emlékünnepe*, Közlöny, 1894. október (25. évf. 1. sz.), 12.

⁶⁵ Az első közös tiszántúli kerületi egyházi értekezletet már az 1893. november 4-i debreceni üléstől elkezdtek előkészíteni. Ekkor határoztak a decembertől következő év márciusáig megtartandó rendszeres „vallásos estélyek”-ről is, melyeken valláserkölcs, egyháztársadalmi vagy egyháztörténeti témájú előadások fognak elhangzani. *Tiszántúli egyházkerületi lelkész-értekezlet*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. november 11. (13. évf. 45. sz.), 591–592, *Vallásos estélyek*, uo., 592.

⁶⁶ Szatmáron majd a harmadik tiszántúli egyházkerületi értekezlet valósul meg 1897 szeptemberében.

társasvacsorán, „ismerkedési estély”-en szintén a vártnál nagyobb számban, 70-80-an jelentek meg a Bika étteremben. Vacsora közben számos köszöntő beszéd hangzott el, nemcsak személyes vonatkozású, hanem az egyházi értekezlet jelentőségét felvázoló, illetve egyháztörténeti kitekintésű is. Az egyházi értekezlet október 31-i istentiszteletén, melyen Dicsőfi József debreceni lelkipásztor prédikált, zsúfolásig megtelt a Nagytemplom egyháziakkal és világiakkal.⁷⁵

4. Az emlékezés új terei a gályaraboszlop felállítását követően (1895–1898)

A következő évben, 1895. szeptember 21-én – a Tiszántúli Református Egyházkerület őszi közgyűlésének megnyitását követően, ugyanazon a napon, amikor ifjú lelkészeket avattak fel ünnepélyesen – az Emlékkertben leleplezték a gályarabok emlékoszlopát.⁷⁶ Nem messze ettől, a park közepén (a mai Bocskai-szobor helyén) állt 1867 óta a levert szabadságharcot allegorikusan megjelenítő oroszlánszobor (1899-ig, amikor a Honvédtemetőbe került).⁷⁷ Az Emlékkert nyugati szélén 1873 óta megtalálható volt egy harmadik emlékmű is, amelyet a debreceni református mecénás házaspár, Szombathy István főbíró és felesége, Veresmarti Zsuzsanna tiszteletére állítottak (1936-ban áthelyezték az általuk alapítvánnyal támogatott Verestemplom mellé).⁷⁸ Ez utóbbi monumentum, tudunkkal, sohasem kapott jelentősebb ünnepi figyelmet. A fenti három emlékművön túl számítható még Csokonai 1871-ben leleplezett szobra, amely az elkülönült térbeli egységet képező, ún. keleti vagy kis Emlékkertben állt, az észak–déli út túloldalán.

Ahogy arról bővebben a IV. 5. alfejezetben szó volt, a gályaraboszlop felállítását egy magánszemély, az egyházat rendszeresen és jelentősen támogató özvegy Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina szorgalmazta, illetve finanszírozta.⁷⁹ Jelen kontextusban csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy az emlékoszlop felavató beszédében Balogh a felekezeti és a nemzeti szabadság közötti szoros összefüggést hangsúlyozta. A Debreczeni Protestáns Lap tudósítása szerint délben megkondultak a harangok, „jelezve, hogy a már készen álló emlékoszlopot átveszi Debreczen város hatósága, s koszorút helyez a kegyelet az ősök drága emlékezetét jelző oszlopra”. Az Emlékkertben összegyülekezett „nagy közönség körében feltűnő és kellemes hatást tett az épen felavatott 61 lelkész atyafi palástosan megjelent serege. Az ev. ref. felsőbb leányiskola növendékei Kalocsa Róza igazgatónő és a teljes tanári személyzet vezetése alatt mindannyian megjelentek az ünnepélyen, [amely] a protestáns öntudatnak és hálának” volt a kifejeződése.⁸⁰ Az 1895. őszi emlékezési alkalmakat vizsgálva arra érdemes

felfigyelni, hogy miképpen használták fel ezt az alkalmat is az 1894/95-ös egyházpolitikai törvények kapcsán kibontakozó társadalmi viták és a növekvő katolikus–protestáns felekezeti feszültségek időszakában *a reformátusság demonstratív megjelenítésére*.⁸¹

A Debreczeni Protestáns Lapban és a Közlönyben nincs nyoma annak, hogy a felállítás után bő egy hónappal, a Hittanszaki Önképző Társulat által rendezett reformációi emlékünnepeken koszorúztak volna az új szobornál. Magát az ünnepséget szokás szerint a Díszteremben rendezték, ezúttal újra pontosan 31-én, hiszen a tiszántúli egyházi értekezlet második rendes évi közgyűlését ebben az évben (1895) nem Debreczenben, hanem Nagyváradon tartották ugyanekkor, volt tehát hely a Kollégiumban az ünneplésre.⁸² A tudósítások a teológus ifjúságon túl nagy számú városi, főképpen női közönségről számolnak be.⁸³ Szavalt és a kántus énekszámait, valamint két teológus dolgozatának felolvasása mellett Erdős József professzor emlékbeszéde hangzott el. Az előadó szerint az isteni kegyelemnek köszönhetően kialakult reformáció evangéliumi tanításai küzdöttek a hanyatlóként, erkölcstelenként jellemzett katolicizmussal. Az ünnepséget követően díszvacsorát tartottak az Arany Bikában, vasárnap délelőtti oratóriumi emlékező istentiszteletnek viszont nincs nyoma az ekkori tudósításokban.⁸⁴

A debreceni teológusok 1896 februárjában sem az új emlékoszlop megkoszorúzásával ünnepelték a gályarabok megszabadításának 220. évfordulóját. Viszont éppen februárban történt, hogy Schlauch Lőrinc nagyvárad püspök, bíboros 150 000 forintot adományozott a debreceni katolikus algimnázium főgimnáziummá fejlesztésére, összefüggésben az országos millenniumi készülődéssel és a májusban megtartandó ünnepségekkel.⁸⁵ A Debreczeni Protestáns Lap aláírás nélküli tudósítása ezt a lépést a városi katolikuság újabb *térhódításaként* értelmezte: „Tehát ismét egy hatalmas térfoglalás Debreczenben a katholicizmus részéről, és egy nagy okkal több arra, hogy ős kollégiumunk nagy népességű főgimnáziuma különös gonddal és szakavatott buzgósággal vételessék körül és vezetessék, hogy ekként elsőbbségét minden tekintetben biztosíthassa.”⁸⁶

kell hajolni azoknak is, akik más vallást követnek, más módon imádják istenüket.” *uo.*, 4. (Kiemelés az eredetiben.) – Özv. Hegyi Mihályné támogatásával Csiky cikke és Balogh beszéde október közepén külön füzetben is megjelent: *A magyar hitvalló lelkészek debreczeni emlékoszlopa*, Debreczen, [s. n.], 1895.

⁸¹ A gályarabok történetének aktualizálását, a protestáns–katolikus viták kiéleződésének kontextusát hasonlóan látja, viszont felhívja a figyelmet arra is, hogy Kiss Áron miképpen próbálta erősíteni a református–katolikus párbeszédet: BARÁTH 2012, 122–126.

⁸² *Egyházkerületi egyházi értekezletek Nagyváradon*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 9. (15. évf. 45. sz.), 554.

⁸³ Hatodik alkalomnak nevezi a Debreczeni Protestáns Lap beszámolója, holott ez a hetedik emléknep, hiszen valójában 1889 óta ez a hatodik *esztendő* – ahogyan azt pontosan jelzi is gyűjtő hangú, a protestáns öntudatot élesíteni kívánó záróbeszédében Juhász László esküdtfelügyelő, gimnáziumi segédtanár. *Reformációi emlékünnepe a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 2. (15. évf. 44. sz.), 545.

⁸⁴ ERDŐS 1895b; *Reformációi emlékünnepe a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 2. (15. évf. 44. sz.), 545–546; ERDŐS 1895a; *Reformatioi emlékünnepe*, Közlöny, 1895. október (26. évf. 1. sz.), 12.

⁸⁵ GÉCZY et al. 2015, 56; valamint CSORBA S. 2015.

⁸⁶ *Katolikus főgimnázium Debreczenben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. február 15. (16. évf. 7. sz.), 91. – Juliane Brandt jelzi, hogy a millenniumi ünnepségekkel az ország református újságjai közül legrészletesebben – a Sárospataki Lapok mellett – a Debreczeni Protestáns Lap foglalkozik, és e két folyóiratban a legerőteljesebb „az eseményhez fűződő katolikus polémia is”. BRANDT 1998, 171. Azonban Brandt olyan példát is említ,

⁷⁵ *Tudósítás az október 31-én tartott egyházkerületi egyházi értekezlet lefolyásáról*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3. (14. évf. 44. sz.), 553–557.

⁷⁶ Az emlékmű leleplezését Kiss Áron intézkedése következtében igazították „egy önmagában is nagy tömeget mozgó eseményhez, az egyházkerületi közgyűléshez, illetve az ehhez kapcsolódó lelkészszenteléshez”. BARÁTH 2012, 122.

⁷⁷ Az allegorikus oroszlánszobor történetéről lásd bővebben a III. fejezetet.

⁷⁸ BALOGH I. 1982, 20–21. (Az emlékműről lásd alább a 25. számú képet.)

⁷⁹ Lásd S. SZABÓ 1902.

⁸⁰ Tudósítás az alkalomról: CSIKY 1895 (ebben közölve Balogh Ferenc avatóbeszéde is). Lásd még *A mártírok és utódaik: Ünnepe a gályarabok emlékoszlopánál és Balogh Ferenc beszéde*, Debreczeni Ellenőr, 1895. szeptember 21. (22. évf. 220. sz.), 2–4. – Az Ellenőr tudósítója a következőképpen vezeti be *Az ünnepe lefolyása* című cikkét: „Az a negyvenegy gályarabságot szenvedett lelkész magyar ember volt, s ezért a diszes szobor előtt meg

A rendelkezésre álló adatok szerint az első ünnepség, amelyet a gályaraboszlopnál tartottak, az emlékmű leleplezésének első évfordulóján volt, 1896 szeptemberében.⁸⁷

Bármennyire is érzékelhető a 19. század utolsó éveiben a reformátusok és katolikusok közötti küzdelem élesedése, amely versengésnek Debrecenben is voltak térfoglalási aspektusai, a református egyházvezetés a városban az egymás mellett élés rendjének kialakítására törekedett, s igyekezett betartani a legalapvetőbb udvariassági gesztusokat. Ez különösen így volt a millennium évében. Például a református gimnázium ezredévi iskolai ünnepélyén, 1896. május 9-én a Nagytemplomban az ünnepi szónok, Géresi Kálmán magyar–történelem szakos tanár éppen a katolicizmus és protestantizmus *közös* dolgait hangsúlyozta, még a 16–17. század vonatkozásában is. Amellett érvelt, hogy a katolikusok legjobbjai a szívük mélyén az erdélyi fejedelmek és a protestánsok hazafias küzdelmeit óhajtották, „sőt a 17-ik század végén és a 18-ik század elején folyt harcokban felekezeti különbség nélkül küzdöttek együtt”. „Vallási gyűlölködésre, rajongásra soha sem volt fajunknak hajlama. A 16. és 17-ik században, midőn az egész világon éles ellentétben állottak egymással a felekezetek, nálunk is megvolt az erős küzdelem, de sötét, vak gyűlöletig, fanatismusig nem fajult soha.”⁸⁸

A felekezeti közeledési kísérlet másik református példajaként említhetjük azt az alkalmat, amikor Schlauch Lőrinc váradai püspök – akit nem az ultramontán irányhoz, hanem a katolikus püspöki kar liberálisabb szárnyához soroltak – 1896. szeptember végén Debrecenbe látogatott. A városba érkezésekor a helybéli református lelkészek és a teológiai tanárok képviselői szívélyes, tisztelgő látogatást tettek nála.⁸⁹ E gesztust viszont elutasította és élesen támadta a budapesti Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 42. számának egyik vezércikke, Tóth Lajos ügyvéd, református egyháztanácsos írása. Erre adott választ Bacsoni Lajos, a Debreczeni Protestáns Lap felelős szerkesztője és laptulajdonosa október 24-én. Írásában egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a felekezeti és elvi küzdelmeket nem szabad „társadalmi térre is átvinni”, másrészt azt, hogy maga Schlauch is gyakorolt korábban hasonlóan udvarias gesztusokat a debreceni lelkészek irányában. Kiemelte, hogy a debreceni reformátusok és katolikusok „békés együttlakozására nézve” jó hatása volt a református lelkészi kar Schlauchnál tisztelgő látogatásának. „A felvilágosodott debreczeni református polgárság pedig inkább örül annak, ha lelkészei részéről a felekezeti türelem és szeretet protestáns erényeit látja gyakoroltnak, mintha ezeknek merev elzárkózottsága és elfogultsága miatt szégyenkeznie kellene.”⁹⁰

amikor a református prédikátor (jelesül Szász Domokos erdélyi püspök) a felekezetek közötti kibékülésért könyörög. BRANDT 1998, 184.

⁸⁷ Kovácsy Kálmán teológus a gályarabokról szól, Jánosi Zoltán debreceni segédlelkész pedig alkalmi ódáját szavalta. *A gályarabok szobra körül*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. szeptember 26. (16. évf. 39. sz.), 499. – Jánosi Zoltán (a későbbi debreceni képviselő, majd a Károlyi-kormányban belügyi államtitkár) neve a korabeli lapokban, kötetekben változó alakban szerepel (Jánosi, Jánossi, Jánossy). Az ÚMIL (2. köt., 972) egységesítő szándéka nyomán magam is Jánosiként hivatkozom rá.

⁸⁸ GÉRESI 1896, 40, 44.

⁸⁹ Vö. KLESTENITZ 2013, itt 549.

⁹⁰ BACSONI 1896. – Lásd még a két héttel későbbi újabb cikket, amely Schlauch debreceni látogatásának arról a részéről tudósít, amikor rendkívül szívélyesen viselkedett a debreceni református lelkészekkel, tájékozott volt, illetve jelezte, hogy a *türelem* helyett sokkal fontosabb volna a kölcsönös *szeretet*, „hogyan ez csatolja össze

A Schlauch püspökhöz viszonyuló pozitív gesztus mellett erős fenntartások is éltek a debreceni reformátusok körében a katolikusokkal szemben. Főképpen a reformációs emlékünnepeken, de más alkalmakkor is gyakran újrafogalmazták a katolikus–protestáns szembenállás vonatkozásában több évszázada használt antithetikus metaforákat. Például Erdős József 1896. október 31-i, a reformátori furor hangján beszélő, a katolikusokat megszólító cikke szerint az isteni kegyelemnek köszönhető a reformáció, ennek segítségével *gyógyulhatott meg az egyház a ragályos kórból, így gyűlhatott fény a sötétségben*:

„Ő hozzá [ti. Krisztushoz] nem juthattok el soha böjtölések, vezeklések, búcsújárások, szertelen imádságaitok, hiú cselekedeteitek által. Ő nem a ti pápáitok és zsinataitok határozmányaiiban jelenti meg az üdvöt. Ő nem gyönyörködik a ti holt szertartásaitokban. [...] Tetőtől talpig nincs a római egyház testében épség, hanem mindenestől seb, dagadás, eves kelevény; mi dolog, hogy az én népemet rontjátok? Mosódjatok meg, tisztuljatok meg, vigyék el az én szemeim elől a ti cselekedeteiteknek gonoszságát. Térjete meg és higgyetek az evangéliomnak! [...] S a sötét középkor apostolai gyanánt elbocsátott reformátorok ajakiról elhangzó emez igazságok hallatára, csudálatos dolgok lőnek a földön.”⁹¹

A Hittanszaki Önképző Társulat 1896. október 31-i, délutáni dísztermi reformációi emlékünnepeken, jelentős vendégsereg előtt, Csiky Lajos felügyelő tanár beszélt *Állam és egyház* címmel a római katolicizmus korabeli kihívásairól, az államhoz való viszonyáról. Ezen kívül szokás szerint reformációtörténeti vonatkozású előadások, szavalt és ének-számok hangzottak el. Este az Arany Bikában 50 terítékes vacsorán vettek részt a teológus ifjúság képviselői, tanáraik, valamint néhány lelkész.⁹²

A Hittanszaki Önképző Társulat 1897. évi, a Kollégium Dísztermében rendezett reformáció emlékünnepeken Erdős József tartotta a megnyitó beszédet. Analógiát alkalmazva mutatta meg az egykori és a kortárs üldöztetéseket, a reformáció 380 évvel korábbi okait a saját jelenében is aktuálisnak látva. Akkor X. Leó búcsúcédulái okán, ma pedig „XIII. Leó hagyományos politikája miatt kell csatatűzbe indulni a keresztyénségnek, holott a népeknek, az evangéliom ujjáteremtő erejére és a békés közmunkásság áldására még nagyobb szüksége van jelenleg, mint akár valaha”.⁹³ Az alkalmon szavalt, illetve további beszédek hangzottak el. Juhász Sándor teológus, a Közlöny szerkesztője a 17. század második felének magyarországi üldözéseiről, különösen a gyásztizedről tartott előadást.

a felekezeteket, s különösen épen a római katolikus és református felekezetet, mert hiszen mi mindnyájan magyarok vagyunk, s nekünk különben is sok ellenségünk van.” *Schlauch Lőrinc*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. november 7. (16. évf. 45. sz.), 582. – Vö. GÉCZY et al. 2015, 57. – A felekezetek közötti feszültségek csökkentéséért Wolafka Nándor debreceni prépostplébános is tett lépéseket, lásd Husz 1906, 15. Lásd még róla az egész kötet (részben református) emlékező szövegeit: *Dr. Wolafka Nándor emlékezete* 1906. Továbbá GÉCZY 2015.

⁹¹ ERDŐS 1896. – Ezekről az antithetonokról, 16–18. századi vonatkozásban, lásd FAZAKAS 2018.

⁹² CSIKY 1896; REFERENS, *Reformációi emlékünnepe a debreczeni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. november 7. (16. évf. 45. sz.), 574–576; VERES 1896; *Reformációi emlékünnepe*, Közlöny, 1896. október (27. évf. 1. sz.), 8.

⁹³ ERDŐS 1897a, itt 2; valamint ERDŐS 1897b.

A főiskolai szénior, Soltész Elemér (később nagybányai lelkész, majd tábori püspök) záró beszédében azt fejtegette, hogy a Hittanszaki Önképző Társulat eddig megtartott emlékünnepeinek kettős célja volt. Egyrészt, hogy időről időre felújítsák a halhatatlanok emlékét, másrészt, hogy a hittanhallgató ifjúságnak legyen alkalma a város közönsége előtt évente egyszer bemutatkozni: „a társadalmi élettől általános felfogás szerint oly igen elzárt teológus ifjúság és a művelt társadalom között ez ünnepély is egyik összekötő kapocs legyen”. A beszámolókat szerint ebben az évben is jelentős közönség vett részt az alkalmon: az ifjúságon és tanáraikon, valamint a városi és egyházi vezetőkön túl különösen nagy számban hölgyvendégek. „Úgy látszik, hogy Debrecen közönsége, amelynek ízlése különben az ilyenféle dolgokhoz csak nagy nehezen tud hozzászokni, mindinkább és inkább kezd a vallásos tárgyak iránt érdeklődni. Oh, de ez még mind kevés, több ízben kellene kimutatnia ebbéli érdeklődését.” Este, a szokásokhoz híven, bankettet tartottak, ezúttal az Angol Királynő Szálloda éttermében, amelyen a teológus diákokon túl a professzorok, a püspök és egy-két lelkész vett részt.⁹⁴

A Hittanszaki Önképző Társulat 1898. október 31-i dísztermi ünnepségén elhangzottak közül, jelen fejezet szempontjából, Bogdán Lajos társulati elnök záróbeszédét érdemes kiemelni. Ez ugyanis a megelőző közel egy évtizednyi ünneplés történetére visszatekintve a nyilvánosságszerkezeti változás fontosságát, a térbeli nyitást hangsúlyozta. Hiszen a Társulat reformációs emlékkrendezvényein előbb a Kollégium, majd a városi reformátusság tágabb közönsége is megjelent, sőt, a vendéglői díszvacsorákkal az épület zárt teréből is kiléptek. Úgy fogalmazott, hogy a reformátorokra való emlékezés arra „vezérelte és vezetett [...] társulatunkat majdnem egy évtized óta, hogy ezen a napon, kilépve elszigetelt és szűk köréből, nyilvánosan áldozzon ama nagy férfiak emlékének a hála adójával”.⁹⁵ Meg kell jegyezni, hogy a felekezeti feszültségek ellensúlyozására éppen 1898-ban újabb kezdeményezés indult: Kiss Áron püspöknek komoly szerepe volt a református és római katolikus párbeszéd szorgalmazásában, jelentősebben azonban nem sikerült befolyásolni az erősödő debreceni ellentéteket.⁹⁶

5. Újabb forduló az Emlékkert történetében: az allegorikus oroszszobor eltávolítása (1899)

1899 elején a Debreczeni Protestáns Lap újra megfogalmazta aggályait az országos katolikus előretörés lokális megnyilvánulása miatt, a térfoglalás–térvesztés antithetikus kifejezésrendjét használva. A bíráló cikk apropója az volt, hogy Wolafka Nándor prépostplébános akkoriban a katolikus női tanítóképzde támogatásáért lobbizott a város vezetésénél. Ennek érdekében

„[b]ámulatos tevékenységet fejt ki, hogy a *katholicismus térfoglalását* előbbre vigye, *templomban, iskolában, társadalomban* egyaránt. [...] [m]indenütt ott van, tesz, vesz, agitál, embereket gyűjt, pártokat szervez, szóval a halieütika minden művészetét gyakorolja. – Mi pedig ülünk a suton, nem verjük a dobot, hallgatunk, így hát sok méltatlanság megesis rajtunk. [...] Hogy micsoda sérelem történik még meg ezután rajtunk Debrecenben, szinte elképzelhetetlen. Mi van még itt meg a kálvinista Rómából [...]? Nem álmodtunk soha, hogy Debrecen érintetlenül megmarad kálvinistának, de nem hittük, hogy ide jut. [...] Ellenfelünk serény, fáradhatatlan; mi pedig mozdulatlanok vagyunk. Ha újabb-újabb *tért veszítünk*, ha ellenfelünket egész vakmerőségig felbátorítjuk, saját gyámoltalanságunknak és közönyösségünknek köszönjük.”⁹⁷

Ezekben a hónapokban máskor is hasonló hangoltságú cikkeket jelentettek meg a Debreczeni Protestáns Lapban, azaz olyanokat, amelyek nem egyszerűen bírálták a „kiterjedt katolikus propagandá[t], amely az utóbbi időben Debrecenben megindult”, hanem református részről önkritikát is megfogalmaztak.⁹⁸

1899 fordulópontra tekinthető az Emlékkert térmorfológiájának és az ottani kommemorációs gyakorlatoknak a történetében. Az év nyarán ugyanis lebontották a levert szabadságharcra emlékező allegorikus oroszszobrot, és augusztus 2-án, a debreceni csata 50. évfordulóján a csigekerti Honvédtemetőben állították fel. A városi közgyűlési határozat kimondta, hogy a szobor átszállítása miatt „a város belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt, s ezáltal egy szabadság-oszlopnak mint 1848-iki emlékek felállítására előtérbe lépett”. Viszont – az eredeti, 1901. március 15-i tervhez képest még tovább – egészen 1902. augusztus 2-ig kellett majd várni az oroszszobor Honvédemlékmű helyére tervezett szabadságszobor elkészültére, Tóth András allegorikus nőalakjának leleplezésére.⁹⁹ 1899 nyaratól kezdve tehát mintegy három esztendőn keresztül az Emlékkertben nem adódott lehetőség a szabadságharcra való közvetlen megemlékezésre. Ezt folyamatos hiányként értelmezte a korabeli debreceni emlékezetközösség: „Mióta a collegium előtti emlékkertből kivitték a kőoroszlánt, ez egyszerű, de megható szabadságemlékünket a városszéli Honvédtemetőbe, hogy ott virrasszon a nyugvó hősök álmai fölött, azóta a március 15-iki ünnepélyek egy ponttal szegényebbé váltak.”¹⁰⁰

A századforduló ama három esztendejéből, amikor az Emlékkertben nem volt a szabadságharcra közvetlenül utaló emlékmű (1899 nyaratól 1902. augusztus 2-ig), kitapintható egy olyan – néhány kortárs által megfogalmazott – szándék, amely azt célozta, hogy bővítsék, terjesszék ki az emlékezés belvárosi tereit. Sőt, olyan igény is felmerült, hogy az ünnepelés fókuszpontját mozdítsák el az Emlékkertből, ha már elkerült onnan az

⁹⁴ JUHÁSZ 1897; *Kálvin neje*, ford. KOPPERMANN Gyula, Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 8–10; SOLTÉSZ 1897; *Reformációs emlékünnepe*, Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 12. Lásd még *Október 31-ikét*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. november 20. (40. évf. 4. sz.), 51; *Október 31-én*, Debreczeni Protestáns Lap, 1897. november 6. (17. évf. 45. sz.), 563.

⁹⁵ BOGDÁN 1898.

⁹⁶ *Pannonhalmi és debreceni tanár köszöntője 1898-ban (Bódiss Jusztin köszöntője, Balogh Ferenc hittanár válasza)* = BARCZA 1991, 15–18; BARÁTH 2012, 125–126.

⁹⁷ -F, *Strucmadár-politika*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. február 4. (19. évf. 6. sz.), 79–80. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

⁹⁸ Lásd például *A debreceni Páli Szent Vincze-egyesület*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. október 14. (19. évf. 42. sz.), 595–596.

⁹⁹ HAMAR 1902, 10–22.

¹⁰⁰ HAMAR 1902, 11 (a városi közgyűlés 1899. május 31-i határozata); *Debrecennek honvédemléke lesz*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. február 1. (43. évf. 5. sz.), 16. – Lásd még a III. fejezetet, különösen annak 5. alegységét.

oroszlánszobor. A református sajtóban 1899 augusztusában megjelent egyik véleménycikk szerzője a Nagytemplom elé szeretne volna áthelyeztetni az ünnepelés fókuszpontját, azzal a feltétellel, ha végre megvalósul az utcafronton szabálytalanul túlnyúló, ún. Stenczinger-ház már régóta tervezett (és majd csak 1911-ben megtörténő) lebontása a Piac utca Csapó utcai torkolatánál. Így nemcsak a város nyer szabályosan kialakult közteret, hanem a kibővülő tér alkalmas lesz arra, hogy „múltjának és jelenének megfelelő emlékművekkel díszíttessék”. A szerző ráadásul ama két kommemorációs hagyomány térbeliségéről beszélt, amelyek az Emlékkertben szintén egymás mellett voltak jelen, legalábbis 1895 szeptemberétől, a gályaraboszlop felállításától az oroszlanos Honvédemlékmű szűk négy évvel későbbi elszállításáig.

„Véleményünk szerint Debrecen város díszteréről két, egymásnak megfelelő, egymást mintegy kiegészítő emléknem szabad hiányozni: a szabadság és a reformáció emlékének. E meggyőződésünkből kifolyólag óhajtjuk, hogy két ily monumentális emlék, egyik a politikai, másik az egyházi hatóság vezetése alatt, de végeredményben összhangzóan keresztülvive, ott [tehát a főtéren] mielőbb létesüljön, s hirdesse a késő nemzedéknek, hogy Debrecen város lelkes polgársága a *politikai és lelkiismereti szabadságnak minden időben rendíthetetlen híve volt.*”¹⁰¹

Azzal, hogy 1899 nyaratól mintegy három esztendeig lecsökkent az Emlékkertbeli szobrok (és az ünnepelés lehetőségeinek) száma, a gályarabok emlékműve mint protestáns kommemorációs helyszín a korábbiaknál nagyobb szerepet kapott. Erre abból lehet következtetni, hogy egyrészt 1899 szeptemberében újra felelevenítették a gályaraboszlop 1895. őszi felállítási alkalmának megünnepelését (eddig csupán az első évfordulón, 1896 szeptemberében ünnepeltek). Másrészt 1900. október 31-től kezdve a gályaraboszlopot is bekapcsolták a reformációs megemlékezések rituális menetébe, hiszen az ünnepelés – addig csak a Kollégiumra, illetve a díszvacsora színhelyére korlátozódó – térhasználati gyakorlatát kiterjesztették az Emlékkertre. Valamint, ahogyan a következő, 6. alfejezetben látni fogjuk, a Nagytemplomra is.

Ha az oroszlanoszobor Emlékkertbeli hiányával össze is függhetett a gályaraboszlop-állítást negyedik évfordulójának megünneplése 1899. szeptember 23-án, az viszont bizonyosan kiderül a tudósításokból, hogy maga az esemény megszervezése némiképpen esetleges volt. A Közlöny tudósítása szerint ugyanis néhány lelkes teológus csupán pár nappal az alkalom előtt pendítette meg, „hogy azon a napon, melyen egy hitbuzgó kálvinista nő [azaz a szobor felállítását finanszírozó özv. Hegyi Mihályné] emléket emelt ezelőtt öt [helyesen: négy] évvel az evangélion lelkes bajnokainak: szenteljünk néhány percet e nagy férfiak emlékének”. Bár nem előzte meg hosszas előkészület, illetve nem lehetett nagyszabású alkalmat rendezni, mégis sokan vettek részt rajta: a kollégiumi ifjúságon és

tanári karon kívül a felsőbb leányiskola diákjai és tanárai, debreceni lelkészek, Hegyi Mihályné, valamint Kiss Áron tiszántúli és Szász Károly dunamelléki püspök, Szóts Farkas, a budapesti teológia igazgatója és további sok vendég. A jeles személyek nagyrészt azért tudtak megjelenni, mert éppen előző nap tartották Debrecenben a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat vándorgyűlését, így annak itt vendégeskedő tagságát is meg lehetett hívni az ünnepségre. Sőt, lehetséges, hogy éppen a vándorgyűlés adta az ötletet a teológusoknak az emlékezésre vonatkozó javaslatételhez. Ünnepi beszéd és alkalmi költemény hangzott el, valamint a felsőbb leányiskola diákjai koszorút helyeztek el. A szervezők elhatározták, hogy ettől kezdve minden évben „megszándékszik ünnepelni a főiskolai ifjúság vagy azt a napot, melyen az emlékoszlopot leleplezték, vagy pedig február 11-ikét, midőn Ruyter holland tengernagy, a nagy emberbarát beavatkozására a gályarabok az evezős hadihajókról szabad hajóra léphettek”.¹⁰²

Azon túl, hogy a gályaraboszlop-állítást negyedik évfordulóját ünnepelő alkalom apropóját az Emlékkert szobrainak csökkenése, valamint a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat vándorgyűlése jelenthette a javaslattevő teológusok számára, az is lehetséges, hogy ötletük nem volt független Rácz Károly fél évvel korábbi levelétől, melyet a Debreczeni Protestáns Lap közölt 1899. február 25-i számában. Ebben azt indítványozta, hogy mivel 1899. március 5-én lesz 225 éve, hogy 1674-ben a pozsonyi vésztorvényszék megkezdte működését, a vasárnapi istentisztelettől elkülönülő megemlékezés lenne szükséges minden református és evangélikus gyülekezetben: „mert a hitvallók és vértanúk debreceni emlékoszlopa azt hirdeti, hogy a kitarító kicsiny seregnek köszönhető, hogy még Isten segedelmével vannak protestánsok hazánkban”. A gályarabok debreceni emlékművénél bizonyosan nem történt megemlékezés márciusban, kérdés, hogy mennyiben járult hozzá e javaslat az őszi debreceni ünnepelés elhatározásához, illetve volt-e hatása máshol a református egyházban.¹⁰³

1899. október 31-én a Hittanszaki Önképző Társulat szokás szerint megtartotta a reformációi emlékünnepélyét. Az egészen megtelt kollégiumi Díszteremben rendezett délutáni alkalmon a tanárokon és városi lelkészekon kívül Kiss Áron püspök, Dégenfeld József főispán, Simonffy Imre polgármester és más jeles vendégek is részt vettek. Erdős József megnyitója után Papp Gyula, az Önképző Társulat elnöke a gályarab Séllyei Istvánról tartott előadást, szavalatok hangzottak el, a kántus énekelt. Kiss Tamás teológus hallgató záróbeszédében emlékeztetett arra, hogy a társulat immár egy évtizede (1889 óta) ünnepel ezen a napon, „hogy ama nagyok iránt érzett halálját lerója”. A korábbi években elhangzottakhoz hasonlóan a folyamatos nyitást hangsúlyozta:

„egy másik cél is lebegett szemünk előtt, ti. az, hogy *meglehetősen elszigetelt körünkből kilépve*, magunkat megismertessük, eszményképeink iránt lelkesedést, rokonszenvet ébresszünk, ültessünk és öntözzünk. Talán mondanom sem kell, mily öröm

¹⁰² *Ünnepély a gályarabok oszlopánál*, Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 29. (A Közlöny pontatlanul azt írta, hogy ez volt a felállítás ötödik évfordulója, pedig csupán négy évvel azelőtt avatták a szobrot.) *Ünnepély a gályarabok emlékoszlopánál*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. szeptember 23. (19. évf. 39. sz.), 555.

¹⁰³ RÁ CZ 1899a. – Rá cz a saját falujában megemlékezett a gályarabokról, az általa szerkesztett lap két részletben közölte is előadása szövegét: Rá cz 1899b.

tölti el a mi szívünket annak látásán, hogy ezen kultúrváros *művelt református közönsége irántunk évről-évre fokozódó érdeklődést tanúsít*, s midőn a nagyok dicső emlékezetének szentelt emez ünnepélyünket jelenlétével megtiszteli, ugyanakkor velünk együtt lángol, együtt lelkesedik!¹⁰⁴

A Hittanszaki Önképző Társulat délutáni ünnepségét azonban – eddig példa nélküli módon – kiegészítette a gimnázium tanári karának és diákságának ünnepe az Oratórium teremben, ugyanaznap délelőtt. S. Szabó József gimnáziumi tanár prédikált, a tanítóképzési kórus pedig Luther énekét adta elő. A Debreczeni Protestáns Lap tudósítója azt írta, hogy a terem „minden zugát zsúfolásig megtöltötte a gimnáziumi diákság és a tanárkar”,¹⁰⁵ a Közlöny pedig úgy fogalmazott, hogy a „[jog]akadémiai hallgatók nagy örömmel vennék, ha a jövőben ők is részesülhetnének október 31-én tartandó ünnepélyes istentiszteletben”.¹⁰⁶ A Közlöny vezércikke viszont panaszkodott is: arról írt, hogy közönyös volt az ünnepelés, a halottak napján inkább a halottak kultusza érdekli a reformátusokat.

„Az ifjúság, az arany ifjúság volt legkevésbé képviselve. Eljöttek bár az érdekelt ismerősök, kíváncsiak; de hol maradt a kálvinistaság zöme? Hol voltak a lelkes ünneplők, a szabadságra teremtett reformáltak. A templomban? Október 31-én ez is üres volt. Vagy talán a temetőben? [...] Közönyösek a reformáció ünnepe iránt, de örömmel vesznek részt a halottak kultuszában... [...] És a ti szívetek, lelkes növendék atyámfiai, nem dobban-e meg ezek láttára? Nem érzitek-e mégse, hogy a mi szentelt ünnepünkől halottak napja lett? [...] Reformáljuk önmagunkat első sorban; legyünk erősebbek a hitben, szeretetben; képezzük magunkat magasabb pályákra úgy, hogy annak reformátorilag szolgálhassunk. [...] Reformáljuk a mi október 31-iki ünnepünket. Egy együttérző, komoly ifjúságnak ama mozgalmát, hogy e nap általános érvényű, speciális, protestáns ünnepé emeltessék, meghallgatnák az illetékes körök is. [...]”¹⁰⁷

A fent idézett tudósítók olyan óhajokat fogalmaztak meg, amelyek már a következő évben, 1900-ban teljesültek. Hiszen egyrészt a református egyházban ekkortól kezdve vált kötelezővé október 31-e megünneplése iskolai keretek között, másrészt 1900-tól kezdve immár a teljes kollégiumi diákság a Nagytemplomban ünnepelt. Ezekről a változásokról a most következő alfejezetben szólok részletesebben.

6. A reformációs emlékűnnep újabb helyszínei (1900–1901)

A századforduló protestáns közvéleményéhez hasonlóan a debreceniek körében is egyre inkább érzékelhető volt a római katolicizmussal szemben folytatott küzdelem. A debreceni

¹⁰⁴ *Október 31.*, Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 46; Kiss T. 1899. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) Lásd még *Október 31.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20. (42. évf. 2. sz.), 36.

¹⁰⁵ *A reformáció emlékűnnepélye főiskolánkban*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. november 4. (19. évf. 45. sz.), 634.

¹⁰⁶ *Október 31.*, Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 46; *A reformáció emlékűnnepélye főiskolánkban*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. november 4. (19. évf. 45. sz.), 634. Lásd még *Október 31.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20. (42. évf. 2. sz.), 36.

¹⁰⁷ *Reformáció*, Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 16–19.

reformátusság szemszögéből az ultramontanizmus erősödésének fordulópontjaként lehetett értelmezni az 1900. augusztus 17–19. között tartott, minden korábbinál nagyobb szabású budapesti Országos Katolikus Nagygyűlést, ugyanis ezt már az a némiképpen liberálisnak tekinthető Schlauch Lőrinc nagyváradai püspök, bíboros is támogatta, aki a hasonló tömegrendezvényeket korábban fenntartásokkal kezelte,¹⁰⁸ s akivel a debreceniek a megelőző években valamelyest együtt tudtak működni (lásd fentebb). Mindehhez hozzájárult a debreceni protestánsok frusztrációja amiatt, hogy a századforduló környéki évtizedekben a város katolikusainak lélekszáma jóval gyorsabban nőtt, mint a reformátusoké.¹⁰⁹

Az országos lapokban közölt protestáns reakciókhoz is hasonlóak jelentek meg a debreceni reformátusság újságjaiban.¹¹⁰ A cikkek tartalmi vonatkozásai mellett szintén a református mozgósítás egyik debreceni jeleként volt értelmezhető, hogy a Közlöny az 1900/1901-es tanévtől kezdve immár nemcsak egyszer jelent meg havonta (szeptember és január kivételével), hanem kétszer is. Valamint – mint ahogyan azt a Debrecenben tartott teológus diákkongresszus elhatározta – ettől kezdve mind az öt magyarországi (vagyis a debrecenin kívül a budapesti, a sárospataki, a pápai és a kolozsvári) református teológia ifjúságának közös lapja lett. Nánássy Lajos teológus, az újság felelős szerkesztője (később amerikai lelkész¹¹¹) olvasókhöz intézett előszava szerint: „ha figyelembe vesszük még azon körülményt, hogy a romanizmusnak napjainkban lépten-nyomon észlelhető élet-halál küzdelemre kész hadjárata oly aggressív és vakmerő, hogy az ellene való sikeres védekezés és támadás visszaverése az erők egyesítését fennhangon és sürgősen követeli: akkor mindenkinek be kell látni”, hogy mindezek fontos lépések, az idők jelei, a korszellem követeli meg.¹¹² Nánássy a következő számban közölt reformációs megemlékezésében a toposzá vált ősi antithetont használva, a sötétség és világosság küzdelmeként beszélte el a katolicizmus és protestantizmus szembenállását.¹¹³

Özv. Hegyi Mihályné 1900. június 20-án keltezett alapítványa 600 koronát adott a Hittanszaki Önképző Társulatnak a reformáció évfordulójának megünnepléséhez. Eszerint az alap kamatját minden évben olyan ifjúnak kell megkapnia, aki a gályarabok emlékezetére megfelelő alkalmi beszédet ír, s azt a reformációs ünnepély alkalmával felolvassa az emlékoszlopnál, rossz idő esetén a Díszteremben, a társulat tagjai és a meghívottak jelenlétében. Az alapítvány egyháztörténeti indoklást is megfogalmazott: „A reformátorok

¹⁰⁸ CSIBI 2015, 110–111.

¹⁰⁹ ZOLTAI 1902. Az adatokat lásd SCHLEICH 1936; KOVÁTS 1997. Vö. még MAZSU 2021, 153–154.

¹¹⁰ Például a Közlöny 1899. decemberi száma közölni kezdett egy négy részből álló cikksorozatot Wiederkehr Károlytól. A szerző az első részben lelkesen emlékeztetett Erdős József 1899. október 31-én, a Hittanszaki Önképző Társulat kollégiumi ünnepélyén elmondott szavaira, és hangsúlyozta, hogy „[a]meddig protestáns egyház létezik e földön, addig e napnak emlékezete nemvész el”. Azért csak pár szóval beszélt az előreformációról és magáról a 16. századi reformmozgalomról, mert megállapítása szerint Balogh Ferenc munkássága nyomán ezek ismertek. Éppen ezért cikksorozatában inkább a legújabb egyháztörténeti folyamatokról, az I. vatikáni zsinaton, 1870-ben kihirdetett pápai csatlakozhatatlanság dogmáról és hasonló problémákról írt. WIEDERKEHR 1899.

¹¹¹ Nánássy fordította Balogh Ferenc *History of the Reformed Church of Hungary* címen Amerikában megjelent könyvét, lásd BALOGH F. 1906–1907.

¹¹² NÁNÁSSY 1900a.

¹¹³ NÁNÁSSY 1900b.

megalapították, a hitvallók és vértanúk pedig megörökítették hazánkban az áldott hitújítást. A pozsonyi véstörvényszék áldozatai megszilárdítóivá lettek a magyar református egyház tartósságának. Szenvadások és hitök erénye egyaránt megérdemli, hogy nevüket az utódok emlegessék és példaképül tüzzék.¹¹⁴ Az alapítvány 1901-től kezdve jutalmazott diákokat.

Az 1900. október 31-i alkalmat „a szokottnál ünnepélyesebb” módon, a korábbiaknál jóval nagyobb szabású rendezvényként tartották meg, immár a Nagytemplomban.¹¹⁵ A változást az indította el, hogy az egyházvezetés már tavasszal döntést hozott a reformáció emléknapjának megünnepeléséről. Előbb a Magyarországi Református Egyház 1900. április 24–27. között, Budapesten tartott Egyetemes Konventjének április 25-én hozott 26. számú határozatában¹¹⁶ fogadták el a Tiszáninneri Egyházkerület azon felterjesztését, amelyben az egész egyház számára javasolták az egy évvel azelőtt elfogadott, saját kerületi gyakorlatuk követését, a reformáció október 31-i emléknapjának az összes hazai református iskolában kötelező megünnepelését.¹¹⁷ A Konvent „teljes méltánnyal” fogadta ezt a javaslatot, „amely különben a többi kerületek fölfogásával s részben gyakorlatával is tökéletes összhangban áll”. Ezért „követésre ajánlja, s egyházkerületeinket a reformáció emléknapjának öntudatos, méltó és rendszeres megünnepelésére fölszólítja”.¹¹⁸ A református iskolákban kötelezővé tett ünnepnek azért is volt tétje, mert az 1881/82-es zsinat óta, a határozat ellenére is alig sikerült gyülekezeti szinten „bevinni e par excellence protestáns ünnep megtartását s ezzel együtt nem tudják meggyökereztetni azt a rendelkezést, hogy ilyenkor a perselyek a közalap céljaira tétessenek ki.”¹¹⁹ Azonban úgy látszik, hogy éppen 1899-ben és 1900-ban történt némi javulás: erről a következő év tavaszáról visszatekintve adtak számot.¹²⁰

¹¹⁴ *Özv. Hegyi Mihály névű alapítványa* = CSIKY 1900, 98; S. SZABÓ 1902, 34–35.

¹¹⁵ *A reformáció emléknapja*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 15. Lásd még *Reformációi emléknapja*, Debreceni Protestáns Lap, 1900. október 27. (2. évf. 43. sz.), 637.

¹¹⁶ Az Egyetemes Tanügyi Bizottság április 20-ra datált 21. számú jegyzőkönyvének 15. pontjára hivatkoztak.

¹¹⁷ A Tiszáninneri Református Egyházkerület már egy évvel korábban, az 1899 májusában tartott közgyűlésén hozott határozatában kötelezővé tette a fennhatósága alatt álló fő- és középiskolákban (Sárospatak, Miskolc, Rimaszombat) a reformáció emléknapjának megünnepelését, illetve megfogalmazta az erre vonatkozó felterjesztését az Egyetemes Konvent felé is. A közgyűlés saját kerületi határozata, illetve a felterjesztése is azon a döntésen alapult, amelyet a sárospataki református főiskola igazgatótanácsa – a sárospataki köziskolai szék indítványára – a saját diáksága számára fogalmazott meg 1899. február 7–10. közötti ülésén: „Főiskolánknak mint felekezeti intézetnek nem volt ez ideig egyetlen olyan ünnepnapja sem, a melyen a maga hagyományos egyéniségéhez való hűségében mutathatta volna magát a növendékek előtt s különösen a melyen felekezeti minőségét ünnepélyesen igazolhatta volna. Ma, a mikor az iskolai ünnepélyek számát nemzeti s egyéb tekintetek miatt a közoktatásügyi kormány is gyarapítani törekszik, lehetetlen kétszeresen nem éreznünk, hogy felekezetünk szellemének is lehetnek ez irányban jogos követelése. A felekezetközi viszonyok is intenek bennünket, hogy egyházunk nagy érdekeit mennél hathatósabban igyekezzünk szolgálni, hogy egy se vesszen el a mi kicsinyeink közül. Indítványozza tehát, hogy a sárospataki főiskola tegye meg október 31-ikét, mint a reformáció egyik legnevezetesebb napjának évfordulóját, egyszersmindenkorra iskolai ünnepé, s ünnepelje meg e napot a tanári kar és ifjúság e nap emlékéhez illő komolysággal és méltósággal, s tegye azt minden tekintetben hatásossá és épületessé a növendékekre és a közönségre nézve.” RADÁCSI 1899, 108–109. – A pataki teológia tanára büszkén utalt a reformáció kötelezővé tett emléknapjának ottani eredetire az 1898–99. tanévről szóló beszámolójában: RADÁCSI 1906, 378–379.

¹¹⁸ SASS 1900, 56.

¹¹⁹ *Uo.*, 8.

¹²⁰ Az 1901-ben ülésező Egyetemes Konvent 1. határozata, lásd SASS 1901, 24.

A konvent 1900 áprilisában hozott határozatát követően a tiszántúli református egyházkerület 1900. május 16–18-i közgyűlésén szintén eldöntötte, hogy a reformáció október 31-i évfordulóját kötelező iskolai ünnepéllé teszi, s kimondja, hogy a főgimnáziumban istentisztelettel egybekötött ünnepély tartandó, mely alkalommal egész nap szünetel a tanítás. A Kollégium közös tanári kara a teológia oktatóit bírta meg azzal, hogy konkrét javaslatot tegyen az emléknap méltó megünnepelése tárgyában. A szeptember 20-án tartott tanárkari közgyűlés meg is tette ezt, bizottságot küldött ki, és október 18-án elfogadta a sorrendet az egész főiskolai ifjúság bevonásával tartandó ünnepélyre.¹²¹

Debrecenben, az 1900. október 31-e délelőtti, immár a Nagytemplomban rendezett nagyszabású ünnepségen a kántus és a tanítóképezdei kórus is énekelt, Csiky Lajos főiskolai lelkész imádkozott, Eröss Lajos dékán ünnepi beszédet mondott. Fontosnak tartotta teológiailag is értelmezni az újfajta, hivatalos istentiszteleti reformációs megemlékezést, s ezt oly módon tette, hogy a protestáns ünnepet szembeállította a katolikusok egy időben zajló halottak napi előkészületi gyakorlatával.

„Egészen szokatlan s a mi evangélium szerént reformált anyaszentegyházunkban történelmileg kifejtett hitünkkel ellenes jelenség, hogy templomainkban úgynevezett emléknapokat tartunk, s istentiszteletünk kereteibe vonjuk be azokat az eseményeket, melyek noha talán lelkünkben is visszhangra találnak, de a Megváltó személyiségével és életével szorosabb viszonyban nem állanak. [Krisztus és az apostolok nem szereztek ünnepeket, s a későbbi ünnepek] kizárólag csak a Krisztus váltság-munkájára emlékeztetnek. [...] Mi a mi nagyjainkat megbecsüljük, neveiket emlékezetünk táblájára felírjuk, de ünnepeink egyedül Istennek az ünnepei voltak a múltban s azok fognak lenni a jövőben is. [...] S ime most mégis emléknapokra gyűltünk össze ez Istennek szentelt ház falai között. És míg testvéreink, a római egyház hívei éppen ezen az őszi napon borongó érzelmek között hervatag virágok erdejébe temetkeznek s a gyászból is fényűzést és divatot csinálva koszorúkat fonnak, hogy mint a pogány római tevő, azokkal holnap, porladozó halottaik nyughelyét felékesítsék: mi ma az emlékezetnek és a hálaérzetnek lelki virágait kötözgetjük csokorba, s szent érzelmek közepette ünnepeljük október 31-ik napját, nem azokért az emberi nagyokért, kik minden nagyságok mellett is csak emberek voltak s eszközök az Isten kezében, hanem azon kegyelemért és kegyelmi jótéteményekért, melyeknek áradata egykor ezen a napon szakgatta át a gátakat”.¹²²

Az ünnepély alkalmával a templomot zsúfolásig megtöltő hallgatóság sorai között ott volt a főiskola mintegy 1200-1300 diákja és tanárai, illetve a városi és egyházi notabilitások.¹²³

Az ünnepi istentisztelet után a református felsőbb leányiskola és a tanítónőképezde tanárai és diáksága, valamint a Nagytemplomból „kiözönlött fényes, nagy közönség” nyílt téren, az október 31-i emléknapok sorában első alkalommal, a gályarabok emlékoszlopánál is tartott megemlékezést. A kántus éneke után szavalat hangzott el, majd Nánássy

¹²¹ BARTHA 1900, 3–4.

¹²² ERÖSS 1900. – Eröss életrajzát, munkásságát lásd GAÁL 2019a; PETRÓCZINÉ PETROV 2018.

¹²³ BARTHA 1900, 5.

Lajos teológus tartott beszédet arról, hogy „legyen e városnak, legyen e magyar hazának minden protestáns lakosa öntudatos és hiteős, s midőn úgy látjuk, hogy egyházunkra újra elkövetkeznek a megpróbáltatás napjai, a gályarabok erős hitével vegye ajkaira kiki a költő mondását: »Rothadjon el a nyelv, mely téged elárul / Édes enyim ... szentem ... magasztosom!«¹²⁴ Ezt követően Jánosi Zoltán *A hitvallók* című ódája hangzott el, az ünnepség végén pedig a református leányiskola növendékei koszorút helyeztek el. De nemcsak a gályaraboszlop-koszorúzás volt új elem a korábbi emlékezési gyakorlathoz képest, hanem az is, hogy a református felsőbb leányiskola közvetlenül ezt megelőzően (azaz valószínűleg a nagytemplomi istentisztelettel egy időben) belkörüli ünnepet tartott, ahol Nagy Gyula vallástanár tartotta az emlékbeszédet. Délután a Hittanszaki Önképző Társulat a saját körében, az akadémiai ifjúság és a tanári kar jelenlétében megtartotta az 1889 óta szokásos reformációs ünnepségét is.¹²⁵

A nagyobb nyilvánosság felé nyitás jegyében az ünnepnapról emlékfüzet jelent meg, a publikálást az alkalmat meglátogató püspök, Kiss Áron szorgalmazta. Kiadták az istentiszteleten elhangzott imádságot (Csiky), emlékbeszédet (Eröss) és a tanítóképző intézeti énekkar énekének szövegét, dallamát; valamint a gályaraboszlopnál lezajlott ünnepélyen elmondott beszédet (Nánássy) és verset (Jánosi). A kiadványt ingyen osztották szét a főiskola tanulóifjúsága körében: „A betűkből emlékoszlopot állít püspökünk s maradandó nyomokat vés be ifjaink tiszta lelkébe, hogy híven őrizzék és becsüljék anyaszentegyházunk drága igazságait.” A szerkesztő, Bartha Béla jogakadémiai tanár a következőképpen foglalta össze az előszóban a megemlékezések történetét: a főiskola „egyik-másik tényezője” a reformációs ünnepséget „szerényebb méretekben már nagyon régen [ahogy fentebb láttuk: rendszeresen 1889 óta] megüli. Az e naphoz legközelebbi vasárnapon tartott oratóriumi istentiszteleteken, továbbá a teológiai önképzőkör által rendezett ünnepélyeken évről-évre megújítottuk, a hála és megemlékezés adóját a hitújítás bajnokai iránt.”¹²⁶

A következő év őszen, a Debreceni Főiskolai Lapok 1901. október 18-i számában Zöld Mihály teológus (később Végváron lelkész, majd bánági esperes, költő) gyűjtő hangú cikket közölt *A reformáció emlékünneperől* címmel, előkészítendő a két héttel későbbi alkalmat. Írásában látványosan követte azt a (fent, az 1. és 2. alfejezetben bemutatott) hagyományt, amely szorosan összekapcsolja a nemzeti és a protestáns identitást, illetve a kétféle ünnepelési gyakorlatot. Az ismert szinekdochét alkalmazva úgy beszélt a *protestáns* emlékezetéről, a gályarabok mártíriumáról, mint amellyel *az egész magyarság* azonosulhat,

hiszen a vallásszabadságért folytatott korábbi küzdelmek a nemzeti függetlenséggel feleltethetőek meg. Az előző évszázadok felekezeti és nemzeti üldöztetéseit a saját jelenére is érvényesnek láttatta.

„Alig múlt el »Október hatodika«, alig hullatta el gyász-könnyeit a magyar nemzet az aradi »tizenhárom« sírja felett: ismét olyan nap előtt állunk, melynek említésére hevesebben dobog minden magyar kebel, melynek említésekor nem tudjuk, örülnünk-e vagy pedig könnyekre fakadjunk. Van okunk örömrre is! Ezen a napon hullottak le azok a bilincsek, melyek sok századon át az egész ember-világot fogva tartották. Ezen a napon kapta vissza az emberiség azokat a felséges eszméket, melyeket ama legnagyobb tanító, a Jézus hirdetett. [...] Ez a nap, október 31-e a szabadság egyik legnagyobb diadalünnepel! [...] de fájdalom! van okunk a szomorúságra is! [...] Vérrel borították be egész Európát. Jutott belőle szegény nemzetünknek is! Hogyne?! Hiszen nemcsak vallását, hanem fáját is gyűlölték. Tudták, hogy a kettő legjobban a protestáns papok személyében van összeforrva. Elsősorban azoknak kellett tehát szenvedniök. Buccari börtönei, Nápoly gályái!: keserű gyűlölettel beszél rólatok a magyar! [...] felelevenedik szívünkben október 31-én. Felelevenedik különösen most, midőn újra véres fellegek tornyosulnak hazánk és egyházunk egén: Magyar véreinket osztrák elleneink a legocsmányabb módon meggyalázzák, lenézik és kigúnyolják [...] Nemzetünknek nincs becsülete idegen országban [...] Nemzeti lobogónkat meggyalázzák hazánk határain belül ép úgy, mint külföldön! Izgat ellenünk és a leghazugabb vádakkal illet: szerb, horvát, tót, oláh! [...] Itt vannak – törvény ellenére – a jezsuiták. Egyik katolikus főpap épen napjainkban telepíti be újra a pálosokat, és senki sincs, ki szót emelne emiatt.”

A magyar és a protestáns szempont szoros összefüggését, a múltra irányuló emlékezés jelenbeli érvényességét egyértelművé tette a cikket záró aposztrophében, a „debreceni ifjúság”-ot megszólítva:

„Ha valaha, úgy most nagy szükségünk van éberségre és védelemre, úgy nemzeti, mint vallási szempontból! Szükség van arra, hogy végre már felolvadjon az a fagyos közöny, mely szíveinket hevülni nem hagyta. [...] Mutassuk meg, hogy méltó utódai vagyunk nagynevű apáinknak! Mutassuk meg, hogy tudunk lelkesülni a múltak példáján! Jöjjetek, s ünnepeljük meg október 31-ét az eddigiéknél nagyobb lelkesedéssel! Jöjjetek el a gályarabok szobrához, szálljon az Egek Urához együttes énekünk! Higyjétek el, nagy erő rejlik a hívek együttes énekében!”¹²⁷

Nem tudjuk, hogy ez a kiáltvány is hozzájárulhatott-e ahhoz (illetve már annak volt-e előjele), hogy 1901. október 31-én – bár az ünnepelés rendje hasonló volt – az előző évihez képest is nagyobb szabású, immár nemcsak a gályarabok emlékművénél, hanem a belváros még tágabb terében érzékelhető ünnepséget tartsanak a debreceni reformátu-

¹²⁷ ZÖLD Mihály, *A reformáció emlékünneperől*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 18. (44. évf. 2. sz.), 15–17.

¹²⁴ NÁNÁSSY 1900c, 18. – A versidézett Arany János *Bolond Istókjának* Második éneke 5. versszakából származik. A kritikai kiadásban: „Rothadjon el a nyelv, mely téged profánál / Édes enyim, szentem, magasztosom!” ARANY 2019, 364.

¹²⁵ A megnyitót emlékbeszéd, imádság, valamint Baja Mihály *A reformáció emlékünneperől* című verse és záróima követte. Díszvacsoráról nem olvashatunk tudósítást. I. E., *Október 31. ünnepelése*, Közlöny, 1900. november 1. (31. évf. 2. sz.), 26–27; *A reformáció emléknappja*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 15.; *A reformáció évfordulati napjának ünnepelése Debrecenben*, Debreceni Protestáns Lap, 1900. november 3. (20. évf. 44. sz.), 654–655.

¹²⁶ BARTHA 1900, 3, 5. – A szerkesztő megfogalmazta, hogy „[j]övőre célszerű volna bevonni az ünnepelés keretébe a nem református középiskolák és tanfolyamok református tanulóit is, erre nézve volt óhaj”. BARTHA 1900, 4. Úgy tűnik azonban, hogy ez a vágy 1901-ben nem realizálódott, legalábbis nincs nyom arra, hogy rendszerszerűvé vált volna az emlékezetközösség határainak effajta kiterjesztése.

sok.¹²⁸ Délelőtt 10-kor zsúfolásig megtelt Nagytemplomban volt alkalmi istentisztelet a kollégiumi ifjúság és tanári kar, az egyházkerület, a város és a vármegye vezetői, illetve a tágabb közönség számára. Erdős József professzor imádkozott, Csiky Lajos, a teológia dékánja prédikált. Beszéde nemcsak a reformáció 16. századi kezdetének szükségességét okolta meg azzal, hogy szerinte a fásult közöny és az élettelen pogányság formáiba burkolózott külső vallásosság korszakát élte a keresztény világ a sötét középkorban, hanem mindennek aktualitásáról is: „Nézd meg, testvérem, a nagy protestáns országok fejlődése történetét, hol titkon vagy nyíltan, de folyton harcban kell állani Rómával”.¹²⁹

Az istentiszteletet követően – az előző évi október 31-i alkalomhoz hasonlóan – a gályarabok emlékoszlopánál folytatódott a közös emlékezés, ahol a szeles idő ellenére sokan megjelentek. Az emlékkerti ünnepségben az volt az újdonság, hogy ezt a nyilvános alkalmat ebben az évben (és ettől kezdve a következőkben is) már a Hittanszaki Önképző Társulat rendezte,¹³⁰ valamint hosszabb volt és több elemből állt, mint 1900-ban. (Viszont így már délután nem tartották meg az 1889 óta szokásos dísztermi rendezvényüket.) Hegyi Mihályné még 1900-ban tett, fentebb említett alapítványának első jutalmazottja Simon Imre negyedéves teológus volt. Ő mondta el 1901-ben az ünnepi beszédet a gályaraboszlopnál, felidézve a protestáns gályarab lelkipásztorok történetét, Harsányi Pál (a későbbi gyomai lelkész, egyháztörténész) emlékbeszéde pedig a reformáció történetéről szólt. A saját ódáját mondta el Baja Mihály másodéves teológus (későbbi debreceni lelkész, költő), valamint más szavalt is elhangzott. Végül a református felsőbb leányiskola diákjai koszorúztak, a nevükben szólt néhány mondatot Dóczy Irén (az igazgató leánya, később Jakucs István felesége, kollégiumi alapítványtevő).¹³¹

Este a teológus hallgatóság az Angol Királynő Szálloda éttermében, mintegy száz fős társasvacsorán vett részt „régiként szokás szerint [...], hogy ezen reá nézve második karácsony estét mintegy családi körben szeretett tanáraival együtt tölthesse el”. A tanárok számos köszöntőt mondtak az ifjúságra, elődeik példáival buzdítva és lelkesítve őket. A püspök is megjelent ezen az estélyen, itt tett ígéretet arra, hogy miképpen előző évben az első reformáció emléknapi istentiszteletet megörökíttette emlékfűzetben, úgy 1901-ben a Hittanszaki Önképző Társulat által szervezett első ünnepélyt a gályaraboszlopnál szintén maradandó hatásúvá akarta tenni az emlékkönyv publikálásával. (Ez utóbbiban már nem is közölték az istentiszteleten elhangzottakat).¹³²

¹²⁸ Igaz, a Debreceni Főiskolai Lapok tudósítója azt is megfogalmazta az összefoglalóban, hogy „[a] kálvinista lélek egyszerűségével, puritán tisztaságával, ideális lelkesedésével és cziczomáttan bensőségével” ünnepeltek. *A reformáció emlékünnepe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4. (44. évf. 3. sz.), 36.

¹²⁹ CSIKY 1901.

¹³⁰ BALOGH F. 1904[–1915], 680.

¹³¹ HARSÁNYI 1901a; BAJA 1901a, 62; SIMON 1901a; *Október 31-ének ünneplése Debrecenben*, Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 69–70; HARSÁNYI 1901b; SIMON 1901b; *A reformáció emlékünnepe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4. (44. évf. 3. sz.), 36–37. A gályaraboszlopnál elhangzott beszédek és versek együttes közzététele: PAPP L. 1901.

¹³² BAJA 1901b. Baja Mihály valószínűleg nem ismerte pontosan az október 31-i társasvacsorák kollégiumi hagyományát. Bár azzal tisztában volt, hogy „[ú]gy a múlt esztendőknél, mint régebben is” szokás volt az „ismerkedési estély” rendezése, ami viszont a teológusokat nem elégtette ki, számukra hiányzott ebből valami. „S most etalálták azt a módot, mellyel szívöknek örömet teljesebbé tegyék, s egyúttal a nagy naphoz méltón

Az emlékkiadvány szerkesztője, Papp Lajos főiskolai szénior, a Hittanszaki Önképző Társulat elnöke bevezetésében visszatekintett a társulat korábbi megemlékezéseire. Az akkori ünneplés rendjéből a szimbolikus térfoglalási lépést emelte ki:

„[a Társulat] által eddig csak zárt teremben megtartani szokott reformatio emlékünnepe ott künn, a gályarab lelkészek emlékoszlopánál emlékbeszéddel, vagy a hitvallók életére vonatkozó történeti felolvasással *bővített*en, tartassék meg, hogy szóljanak hozzá a néma kövek s a nevek, melyek nemcsak a kövekre, de szívünkbe is kitörölhetetlenül be vannak vésvé, szilárdítsák meg bennünk a törhetlen hitet, s emeljenek fel arra a magaslatra, melyen ők állottak, emeljenek fel a haza és vallás önfeláldozó szeretetének és szolgálatának magaslatára.”¹³³

A Debreczeni Protestáns Lap 1901. november 2-án, a két nappal korábbi eseményről szóló tudósításában szintén nemcsak a nagytemplomi istentiszteletről és a gályaraboszlopnál tartott alkalomról számolt be röviden, hanem arról is, hogy a debreceni reformátusok egyre látványosabban foglalják el a városi tereket. Dicséretesen nyilatkozott erről:

„igen helyesen! a piacon végig felvonultak az egyház leánynevelő intézetének növendékei is. Helyesnek mondjuk ezt az impozáns felvonulást azért, mert ha másból nem, ebből megtudhatta Debrecen piac-utcai közönsége, hogy ma a *református* Debrecennek ünnepe van! Erről pedig itt ebben a városban illő tudomást venni még azoknak is, kik felekezettünkhöz nem tartoznak.”¹³⁴

A reformációs emléknapi városi felvonulásának kérdésével egy másik cikk is foglalkozott, mely a Debreceni Főiskolai Lapok 1901. november 4-i számában jelent meg, *A rendőrség figyelmébe* címmel. A református teológus szerző, Sz. L. (valószínűleg Szűcs László, a teológusok Közlöny című lapjának főmunkatársa) azt nehezményezte, hogy az október 31-i emlékünnepeken – a katolikus körmeneti alkalmakon megszokottaktól eltérően – nem volt biztosítás a rendőrség részéről:

„elmulaszthat[at]lan kötelességünknek tartjuk, hogy egy dologra fel ne hívjuk a rendőrség figyelmét. Ugyanis: ha a katolikus egyház ünnepélyt rendez, processziókat tart, nemcsak hogy ébernek nevezni szokott rendőrség már az ünnepség kezde-

vígadhasanak: a közös akarattal rendezett társasvacsorára tanáraikat meghívták.” A diákság és tanáraik október 31-i közös vacsoráját azonban 1892 óta bizonyosan megrendezték. – Papp Lajos fenti, főszerzőjében idézett sorai („régiként szokás szerint [...] tölthesse el”) is utaltak erre a hagyományra: PAPP Lajos, *Történelmi visszapillantás* = PAPP L. 1901, 6–7. – Lásd még *A debreceni teológusok*, Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 70.

¹³³ PAPP Lajos, *Történelmi visszapillantás* = PAPP L. 1901, 6. (Kiemelések tőlem: F. G. T.) – A kiadvány előszavát jegyző Balogh Ferenc Papp Lajos összefoglalójához hasonló módon hangsúlyozza az 1900., illetve az 1901. évi ünnepségek jelentőségét, a változásokat, Hegyi Mihályné szoborállításának és alapítványának fontosságát, az emlékkiadványok megjelentetésének okait, illetve Kiss Áron püspök kezdeményezését az 1900. és 1901. évi reformációs ünnepségek emlékfűzetekben történő kiadására vonatkozóan. BALOGH Ferenc, *Előszó* = PAPP L. 1901, 3–4.

¹³⁴ *Reformáció emlékére istentisztelet*, Debreceni Protestáns Lap, 1901. november 2. (21. évf. 44. sz.), 705. (Kiemelés az eredetiben.)

te előtt megjelenik, s azokon az utcákon, hol a ceremónia lefolyik, a közlekedést beszünteti; nemcsak hogy a helyi vasút részvény-társaság szünteti be a kisvonal közlekedését; nemcsak a katonaság vonul ki az ünnepség fényének emelésére és a rend fenntartására, hanem annyira tiszteletben kívánják tartani az ünnepélyt, hogy pl. a menet mellett elhaladó más vallásúnak fejből, ha nem emeli meg, kiütik a kalapot. Mi nem kívánjuk, hogy a katonaság vallási ünnepélyünkre kivonuljon, mert hisz a mi ünneplésünk nem a reklám, nem a világ, hanem a lélek ünnepe; nem kívánjuk azt sem – bár ha a másik felekezet ünnepeit vesszük tekintetbe, ez a kívánságunk is jogos volna –, hogy a kisvasút közlekedése szüneteljen; hanem igenis azt megkívánnánk a rendőrségi intéző köröktől, hogy lenne bennük annyi méltányosság, miszerint a mi enemű ünnepélyünkre is küldené ki közegeit, s a környéken a közlekedést szüntetné be arra az egy órára. Ezt követeli a méltányosság; ezt a tisztesség! Hisszük, hogy a rendőrségi intézők más ilyen alkalomkor tudni fogják erkölcsi kötelességüket.”¹³⁵

Azért is tűnik fontosnak e rövid cikk, mert ez alapján arra lehet következtetni, hogy a református szerző egy nagy hatású katolikus ünnepi gyakorlat mintájára, illetve ennek nyelvi kifejezésrendszerét alkalmazva értelmezte saját felekezetének jelentékeny változásokon átment, kifelé is egyre látványosabbá váló, a 20. század elejére immár nemcsak a templom falain belül, illetve nemcsak az Emlékkertben, hanem annak környezetében, a Piac utcán is érzékelhető térfoglalási gyakorlatát. Még akkor is, ha a két felekezet rituális felvonulásait radikálisan eltérő célúnak is láttatta: a reklám és a világ ünnepe (katolikus) szemben a lélek ünnepével (református). A szerző ezt az (új) református térhasználati gyakorlatot, a közösség erejét mutató láthatóvá tételt, a kifelé történő önfelmutatást annak apropóján akarta legitimálni az újságban, hogy a karhatalom „erkölcsi kötelességeként” jelölje meg az ünnep rendjének biztosítását.¹³⁶

7. A további kutatás lehetőségei

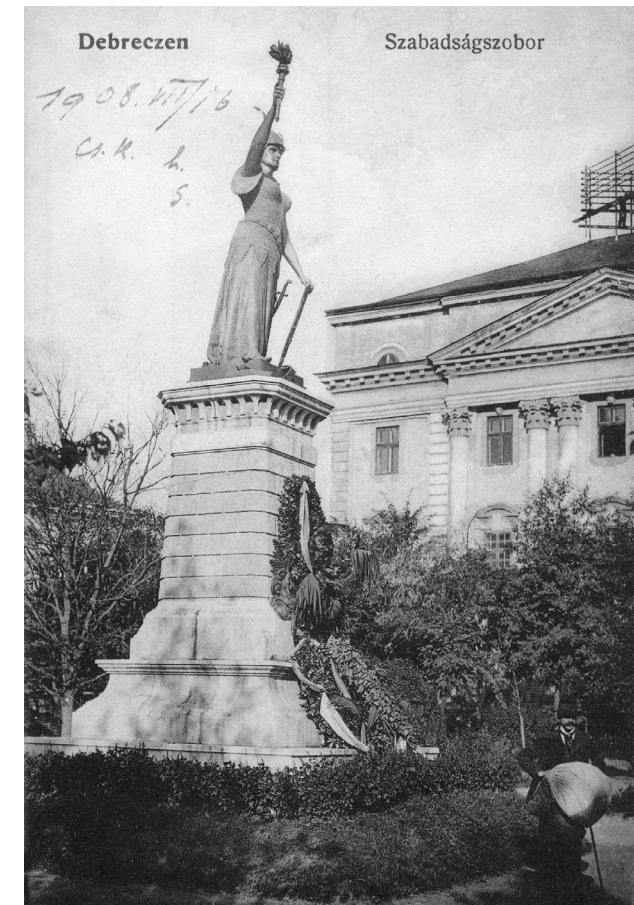
Ahogy fent, az 5. alfejezetben jeleztem, azt követően, hogy 1902. augusztus 2-án a debreceni Emlékkertben, a három évvel korábban elszállított oroszlános Honvédelem-mű helyén felállították Tóth András allegorikus szabadságszobrát, újra módosult a park termorfológiája és szemantikája.

Ettől fogva az új monumentum is befolyásolta mind a szabadságharcos emlékünnepek rendjét és a vonulás menetét,¹³⁷ mind pedig az október 31-i alkalmakon elhangzott beszédek retorikáját. A debreceni szabadságszobor emlékezetformáló hatásán túl az Emlékkertben zajló ünnepekre szintén befolyással voltak a következő néhány év országos emlékezetpolitikai konfliktusai, illetve azok lokális lecsapódásai. Egyfelől a Kossuth-, illetve

¹³⁵ Sz. L. [valószínűleg Szűcs László], *A rendőrség figyelmébe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4. (44. évf. 3. sz.), 37.

¹³⁶ *Október 31.*, Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 49–55. – A Közlöny e száma azzal is hozzájárult az előző évben kötelezővé tett ünnep értelmezéséhez, hogy számos magyarországi református és evangélikus tanár, lelkész és teológus hallgató gondolatait közölte a reformációról, több oldalon keresztül.

¹³⁷ Például az 1903. decemberi Protestáns Estély alkalmából mindhárom Emlékkertbeli monumentum, a Csokonaié, a Szabadságszobor és a Gályarabok emlékoszlopjának megkoszorúzása része volt a programnak. *Protestáns estély*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1903. december 10. (46. évf. 4. sz.), 54–55.

24. kép. Tóth András allegorikus szabadságszobra az Emlékkertben, leleplezték: 1902. augusztus 2-án (Postai képeslap, 1905.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

a szabadságharc-kultuszt érintő támadások a bécsi udvar részéről, másfelől a Rákóczi-szabadságharc 200 éves évfordulója körül kialakult kommemorációs viták, harmadrészt pedig a Rákóczi-hamvak hazahozatalának előkészítése, majd megvalósulása. A korábbi évtizedekhez hasonló módon volt érzékelhető az egyszerre nemzeti és felekezeti jelleg az ünnepi alkalmakon. De különösen akkor, amikor – országszerte sokfelé, így Debrecenben is – összevont módon, „hármass ünnep” formájában emlékeztek 1906 októberének végén Thököly Imrére, II. Rákóczi Ferencre és bujdosó társaira, valamint a reformáció hőseire. Noha Debrecenben „az ünnep alaphangját a reformáció emléknapja, október 31-dike adta meg”, az emlékezés szoros egybefonódása azonban kétségtelen volt, hiszen a „nemzet[i] szabadság és hitszabadság dátumai szorosan együvé tartoznak, a reformáció az elv, a másik az alkalmazás”.¹³⁸

¹³⁸ *A hármass ünnep*, Debreceni Protestáns Lap, 1906. november 3. (26. évf. 44. sz.), 706.

25. kép. Bocskai fejedelem szobra az Emlékkertben, Holló Barnabás alkotása, leplezték 1906. november 25-én. Mögötte a Kollégium kegyes adománytevőinek, Szombathy Istvánnak és Veresmarti Zsuzsannának 1873-ban állított emléke
(Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)

Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

Ezeknek az „együvé tartozó” emlékezeti szegmenseknek a debreceni megjelenítése még látványosabbá vált 1906. november 25-től, a Bocskai-szobor emlékkerti felállításától kezdve. (Az alkotás a budapesti Andrássy úton, a Köröndön 1903-ban felállított – majd 1958-ban a Hősök terén álló Millenniumi emlékműre áthelyezett – Holló Barnabás-szobor másolata.¹³⁹)

A formálódó narratíva szerint – Boldisár Kálmán történész emlékkerti szoboravatáskor elmondott beszéde is ebbe illeszkedik – a monumentum felmutatta a nemzeti és felekezeti szabadság paralelizmusát. Mégpedig úgy, hogy Bocskai alakja egyfelől metonimikusan utalt az 1848–49-es szabadságharcra, másfelől pedig ő volt az első református erdélyi fejedelem,

aki maga is egy olyan Habsburg-ellenes szabadságküzdelmet vezetett, amely részint nemzeti, részint vallási szempontból volt értelmezhető.¹⁴⁰ Ismert, hogy e küzdelmet az a bécsi béke zárta le 1606-ban, amely biztosította a protestánsok vallási szabadságát, alkotmányos és vallási jogait és privilégiumaikat. Éppen e béke 300. évfordulója alkalmából állították fel az Emlékkert közepén a Bocskai-szobrot, amely attribútumaival is tudatosította a fent összefoglalt narratívát: Erdély és Magyarország választott fejedelmének ércszobra jobb-jában a fejedelmi buzogányt, baljában pedig éppen a bécsi békét tartja. Ennek az 1902-vel, illetve 1906-tal kezdődő időszaknak az alapos ünneplés- és emlékezettörténeti szempontú, térhasználati elemzése azonban már a további kutatások tárgya lehet.

¹³⁹ Sz. KÜRTI 1977, 34, 93.

¹⁴⁰ BOLDISÁR 1906; KARDOS A. 1909, 109–154.

VI. Felhasznált irodalom

1. Kéziratos források

BALOGH F. 1866–1884, I–II

BALOGH Ferenc, *Debreceni Napló (1866–1884)*, I–II. Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, Ms 28/4. (Az egybekötött napló II. kötete 1875-tel indít, újrazdve a lapszámozást.)

BALOGH F. 1892–1901

BALOGH Ferenc, *Debreceni Napló (1892–1901)*, Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, Ms 28/5.

FERENCZY 1958

FERENCZY Károly, *Fénylő nyomokon. Dr. Balogh Ferenc debreceni kollégiumi professzor (1836–1913) kéziratos naplója tükrében* (1958), Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, Ms 28/14.

RÁCZ 1893

RÁCZ Károly *Balogh Ferencnek*, Szapáryfalva, 1893. november 10., Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, R 1516/156.52, 74. sz. levél.

2. Nyomtatott források és szakirodalom

1867. mártius 15., *Heti Közlöny* [kézzel sokszorosított lap], 1867. március 17. (10. évf. 5. sz.), 25r–26v.

1874. aug. 2. *Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1].

A Bethlen-ünnepély és az 1849. évi országgyűlés emléktáblája, Debreczen, 1899. május 3. (31. évf. 87. sz.), 4.

A debreceni csata 50-ik évfordulója, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7.

A debreceni kőoroszlán, Budapesti Hírlap, 1899. július 28. (19. évf. 207. sz.), 7–8.

A debreceni Páli Szent Vincze-egyesület, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. október 14. (19. évf. 42. sz.), 595–596.

A debreceni theologusok, Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 70.

A debreczeni csata 50 éves fordulójának emlékezete, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3.

A debreczeni csata emléke, Debreczen, 1870. augusztus 1. (2. évf. 147. sz.), [1].

A debreczeni csata emléke, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3.

A debreczeni csata emlékét, Debreczen, 1870. augusztus 3. (2. évf. 149. sz.), [1].

A debreczeni csata emléknapja, Debreczeni Ellenőr, 1877. augusztus 4. (4. évf. 15. sz.), [1].

A debreczeni csata évfordulója, Debreczen, 1900. augusztus 4. (32. évf. 150. sz.), 4.

A debreczeni csata évfordulóját, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2.

A debreczeni csata félszázados évfordulója, Debreczen, 1899. május 2. (31. évf. 86. sz.), 4.

A debreczeni csata ötvenéves évfordulója, Debreczen, 1899. július 22. (31. évf. 141. sz.), 4.

A debreczeni csata, Debreczen, 1875. augusztus 2. (7. évf. 148. sz.), [2].

A debreczeni csata, Debreczen, 1879. július 31. (11. évf. 149. sz.), [2].

A debreczeni csata, Debreczen, 1900. július 31. (32. évf. 147. sz.), 4–5.

A debreczeni csatának, Debreczen, 1879. augusztus 2. (11. évf. 150. sz.), [2].

A debreczeni hírlapírók Petőfi emlékünnepe, Debreczen, 1897. augusztus 2. (29. évf. 180. sz.), 3–4.

A főisk. tanuló, Debreczeni Lapok, 1869. március 21. (3. évf. 12. sz.), [1].

A főiskolai ifjúság, Debreczen, 1878. március 16. (10. évf. 53. sz.), [2].

A gályarabok emléke Debreczenben, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1895. február 21. (38. évf. 8. sz.), 126.

A gályarabok szobra körül, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. szeptember 26. (16. évf. 39. sz.), 499.

A hármasszobor, Debreczeni Protestáns Lap, 1906. november 3. (26. évf. 44. sz.), 706.

A hittanszaki önképző társulattól, Közlöny, 1887. január 1. (17. évf. 3. sz.), 26.

A hittanszaki önképző-társulat pályakérdései, Közlöny, 1886. december 1. (17. évf. 2. sz.), 18.

A honvédelmi felirata, Debreczen, 1885. január 19. (17. évf. 13. sz.), [3].

A honvédsírokon, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2].

A kegyelet ünnepe, Debreczen, 1890. augusztus 4. (22. évf. 149. sz.), [2].

A kollégium udvarának képe tegnap, Debreczen, 1898. március 16. (30. évf. 62. [helyesen: 63.] sz.), 5

A kollégiumi ifjúság részvét-irata a Kossuth családnak (1894. március 24.), Közlöny, 1894. április (24. évf. 6. sz.), 53.

A kőoroszlán kiszállítása, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4.

A Luther-Zwingli ünnepély főiskolánkban, Közlöny, 1884. január 15. (14. évf. 3. sz.), 25–26.

A magyar hitvalló lelkészek debreczeni emlékoszlopa, Debreczen, [s. n.], 1895.

A márcz. 15-i ünnepély, Közlöny, 1891. április (21. évf. 6. sz.), 8.

A márczius 15-diki ünnepély, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1].

A márczius 15-iki ünnepélyek, Debreczen, 1899. március 13. (31. évf. 51. sz.), 4.

A mártírok és utódaik: Ünnepe a gályarabok emlékoszlopánál és Balogh Ferenc beszéde, Debreczeni Ellenőr, 1895. szeptember 21. (22. évf. 220. sz.), 2–4.

A nagy nap emléke, Debreczen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2].

A nemzet ünnepe, Debreczen, 1900. március 17. (32. évf. 54. sz.), 3–4.

A nemzeti ünnep, Debreczen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2.

A Petőfi szobor, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8.

A Petőfi szoborminta leleplezése, Debreczeni Ellenőr, 1883. október 31. (10. évf. 232. sz.), [2–3.]

- A Petőfi-szobor bizottsága*, Debreczeni Protestáns Lap, 1882. október 5. (2. évf. 28. sz.), 276.
- A Petőfi-Társaság nagygyűlése*, Vasárnapi Újság, 1900. január 14. (47. évf. 2. sz.), 26–27.
- A Petőfi-ünnepély Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 31. (26. évf. 187. sz.), 1–2.
- A reformáció emléknapja*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 15.
- A reformáció emlékünnepélye főiskolánkban*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. november 4. (19. évf. 45. sz.), 634.
- A reformáció emlékünnepéje*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4. (44. évf. 3. sz.), 36–37.
- A reformáció emlékünnepét*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3. (14. évf. 44. sz.), 559–560.
- A reformatio évfordulati napján*, Közlöny, 1892. november (23. évf. 1. sz.), 11–12.
- A reformáció évfordulati napjának ünneplése Debreczenben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1900. november 3. (20. évf. 44. sz.), 654–655.
- A segesvári Petőfi-ünnep*, Debreczeni Protestáns Lap, 1897. augusztus 7., 407.
- A szabadság ünnepe Debreczenben*, Debreczen, 1898. március 10. (30. évf. 57. [helyesen: 58.] sz.), 5–6.
- A szabadságharc napja a felsőbb leányiskolában*, Debreczen, 1898. március 14. (30. évf. 60. [helyesen: 61.] sz.), 4.
- A szabadsághősök sírjánál, Innét-onnét*, Debreczen, 1901. augusztus 3. (33. évf. 149. sz.), 4.
- A tegnapi gyásznap*, Debreczen, 1899. október 7. (31. évf. 196. sz.), 1.
- A tegnapi ünnep*, Debreczen, 1899. augusztus 3. (31. évf. 150. sz.), 1–3.
- A tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlete*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. október 27. (14. évf. 43. sz.), 543–544.
- A vértanúk gyász-napja*, Debreczen, 1887. október 6. (19. évf. 195. sz.), [2].
- A vértanúkhöz (Ad martyras)*, Tertullianából fordítva (BETHLENDI Endre), 1. rész, Közlöny, 1874. április 28. (4. évf. 5. sz.), 41–44.
- A. GERGELY 2015
- A. GERGELY András, *Térhasználat és szimbolikus szuverenitás*, Tér és Társadalom, 29(2015)/2, 19–42.
- a. -r., *A „Kőoroszlán”*, Debreczen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1–2.
- ADY 1899
- ADY Endre, *1849. augusztus 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 1.
- ADY 1990
- ADY Endre *összes prózai művei*, 1., szerk. VEZÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1990.
- ANDICS 1952
- A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*, II, szerk. ANDICS Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1952.
- Antalfi János*, Vasárnapi Újság, 1858. június 27. (5. évf. 26. szám), 309.
- ARANY 2019
- ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Budapest, Universitas – MTA BTK ITI, 2019.
- ASSMANN A. 2012
- Aleida ASSMANN, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. MÁTÉ Éva Gyöngy, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezhelyek*, szerk. S. VARGA Pál), 9–23.
- ASSMANN J. 2004
- Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Budapest, Atlantisz, 2004.
- ATKINSON–COSGROVE 1998
- David ATKINSON – Denis COSGROVE, *Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II. Monument in Rome 1870–1945*, Annals of the Association of American Geographers, 1998/1, 28–49.
- Aug. 2.*, Debreczen, 1887. augusztus 2. (19. évf. 149. sz.), [2].
- Aug. 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 4.
- Aug. 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1887. augusztus 3. (14. évf. 149. sz.), [2].
- Aug. 25.*, Debreczen, 1894. augusztus 25. (26. évf. 164. sz.), 2.
- Aug. 2-ika*, Debreczen, 1885. augusztus 3. (17. évf. 151. sz.), [2].
- Augustus 2-ka 1849-ben*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 1. (1. évf. 23. sz.), [2].
- Augusztus 2. és Polgártársak!*, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4–5.
- Augusztus 2., A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3.
- Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 20.
- Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. október 5. (43. évf. 1. sz.), 16.
- Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 5. (44. évf. 1. sz.), 12.
- Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1896. augusztus 3. (23. évf. 179. sz.), 4.
- Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1880. augusztus 3. (7. évf. 150. sz.), [2].
- Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. augusztus 3. (12. évf. 148. sz.), [2].
- Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1899. augusztus 3. (26. évf. 190. sz.), 1–3.
- Augusztus 2.*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2.
- Augusztus 2.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5. (19. évf. 34. sz.), 466.
- Augusztus 2-ának*, Debreczen, 1880. augusztus 3. (12. évf. 149. sz.), [2].
- Augusztus 2-dika*, Debreczen, 1881. augusztus 3. (13. évf. 151. sz.), [1].
- Augusztus 2-ika Debreczenben*, Debreczen, 1872. augusztus 3. (4. évf. 153. sz.), [1].
- Augusztus 2-ikát*, Debreczeni Ellenőr, 1878. augusztus 3. (5. évf. 149. sz.), [2].
- Augusztus másodika*, Debreczen, 1878. augusztus 3. (10. évf. 149. sz.), [2].
- Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].
- Az aradi tizenhárom*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2.
- Az aradi vértanúk emléke*, Debreczen, 1889. október 7. (21. évf. 196. sz.), [2].
- Az aradi vértanúk emléke*, Debreczeni Ellenőr, 1895. október 5. (22. évf. 232. sz.), 4.
- Az aradi vértanúk emlékére*, Debreczen, 1869. október 6. (1. évf. 70. sz.), [2].
- Az aradi vértanúk*, Debreczen, 1870. október 6. (2. évf. 195. sz.), [2].
- Az aradi vértanúk*, Debreczen, 1872. október 5. (4. évf. 197. sz.), [2].
- Az augusztus 2-iki emlékünnepély*, Debreczeni Ellenőr, 1881. augusztus 2. (8. évf. 150. sz.), [2].

- Az augusztus második ünnepély*, Debreczen, 1884. július 31. (16. évf. 151. sz.), [3].
- Az emlékkert és a Csokonai szobor történelmének rövid vázlatja*, Debreczen, 1871. március 15. (3. évf. 53. sz.), [1].
- Az emlékkert*, Debreczen, 1876. március 15. (8. évf. 53. sz.), [2].
- Az emlékkertben*, Debreczen, 1869. augusztus 2. (1. évf. 23. sz.), [1].
- Az emlékkerti kööroszlán*, Debreczen, 1899. május 24. (31. évf. 100. sz.), 4.
- Az iskolák ünnepe*, Debreczen, 1898. március 17. (30. évf. 63. [helyesen: 64.] sz.), 5.
- Az oratóriumban*, Közlöny, 1892. december (23. évf. 2. sz.), 20.
- Az ultramontánizmus*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. február 3. (14. évf., 5. sz.), 66.
- Az utca képe tegnap*, Debreczen, 1898. március 16. (30. évf. 62. [helyesen: 63.] sz.), 5.
- Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 15. (25. évf. 52. sz.), 3.
- Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 3.
- Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1894. március 15. (26. évf. 53. sz.), 3.
- B. J., *Tünődések egyházi állapotaink felett*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1890. március 30. (33. évf. 13. sz.), 385–390.
- B. Sz. J., *1891. okt. 25. (Oratóriumi szemle)*, Közlöny, 1891. december (23. évf. 3. sz.), 26–27.
- BACZONI 1893
BACZONI Lajos, *Teendőink az ultramontán izgatásokkal szemben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. február 25. (13. évf. 8. sz.), 97–101.
- BACZONI 1896
B[ACZONI] L[ajos], *Az a bibornoki látogatás*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. október 24. (16. évf. 43. sz.), 546–547.
- BAJA 1901a
B[AJA] M[ihály], *Október hatodikának megünneplése*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 18. (44. évf. 2. sz.), 21.
- BAJA 1901b
B[AJA] M[ihály], *A theologusok társasvacsorája*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4. (44. évf. 3. sz.), 37–38.
- BÁLINT–BARNA 1994
BÁLINT Sándor – BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok*, Budapest, Szent István Társulat, 1994.
- BALOGH F. 1869
BALOGH Ferenc, *Megnyitó beszéd a „Hittanszaki Önképző Társulat” alakuló gyűlésén a debreceni ref. kollégiumban, 1869. október 22.*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1869. november 7. (12. évf. 45. sz.), 1428–1429.
- BALOGH F. 1870
BALOGH Ferenc, *Balogh Péter, tiszántúli ref. püspök életrajza (1792–1870)*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1870. december (1. évf. 12. sz.), 583–590.
- BALOGH F. 1871
BALOGH Ferenc, *Csokonay szobrának leleplezési ünnepélye Debreczenben, 1871. okt. 11.*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. október–november (2. évf. 10–11. sz.), 508–512.
- BALOGH F. 1874
BALOGH Ferenc, *Könyvismertetés: Rác[z] Károly, A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben (Sárospatak, 1874)*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1874/4 (5. évf. 4. sz.), 201–203.
- BALOGH F. 1879
BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*, Debreczen, Városi ny., 1879.
- BALOGH F. 1883a
BALOGH Ferenc, *A magyar református theologiai irodalom a XVI. és XVII. században [1. rész]*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 2–5.
- BALOGH F. 1883b
BALOGH Ferenc, *Beszéd Luther és Zwingli születése négy százados ünnepélyén [1. rész]*, Debreczeni Protestáns Lap, 1883. december 15. (3. évf. 35. sz.), 365–367.
- BALOGH F. 1895
BALOGH Ferenc *beszéde a gályarablelkészek emlékoszlopa átadásakor, 1895. szept. 21.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. szeptember 28. (15. évf. 39. sz.), 476–478.
- BALOGH F. 1896
BALOGH Ferenc, *Kálvin és kora új megvilágításban*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. október 31. (16. évf. 44. sz.), 559–561.
- BALOGH F. 1898
BALOGH Ferenc, *A nápolyi gályarabságot szenvedett magyar hitvallók Emlékoszlopáról*, Szabad Egyház – Független magyar református lap, 1898. július 1., 16. (13–14. szám), 49.
- BALOGH F. 1904[–1915]
BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debreczen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904[–1915].
- BALOGH F. 1906–1907
Francis BALOGH, *History of the Reformed Church of Hungary* (Reprinted from the Reformed Church Review, July 1906, April 1907), condensed transl. by Louis NÁNÁSSY, [s. l.], [s. n.], 1906–1907.
- BALOGH F. 2009
BALOGH Ferenc, *Emlékbeszéd Kálvin felett. (Merle d' Aubigné, franciából ford., bev. Balogh Ferenc, Debreczen, 1878)*, szerk., bev. GYÖRI L. János, Debreczen, Tiszántúli Ref. Egyházkerület, 2009 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 1).
- BALOGH F. ifj. 1891
[ifj.] BALOGH Ferenc, *Főjegyzői jelentés a Hittanszaki Önképző Társulat 1890–91. évi működéséről*, Közlöny, 1891. június (21. évf. 8. sz.), 7.
- BALOGH I. 1953
BALOGH István, *Izsó Miklós és a Csokonai-szobor*, Művészettörténeti Értesítő, 1953/1–2, 99–104.
- BALOGH I. 1982
BALOGH István, *Városszépítési törekvések a XX. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40(1982), 7–24.

- BALOGH L. 2007
BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere*, Debrecen, [Hajdú-Bihar Megyei Levéltár], 2007.
- BALTAZÁR 1894
BALTAZÁR Dezső, *Emlék-beszéd*, Debreczen, 1894. március 15. (26. évf. 53. sz.), 2–3.
- BÁN 1982
BÁN Imre, *A Csokonai-kultusz Debreczenben*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40(1982), 25–32.
- BARÁTH 2009
BARÁTH Béla Levente, „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”: Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége, *Mediárium*, 2009/1–2, 5–22.
- BARÁTH 2010
BARÁTH Béla Levente, *A pátensharc emléke a dualizmuskori református egyházkormányozói életrajzokban* = BARÁTH–FÜRJ 2010, 131–140.
- BARÁTH 2012
BARÁTH Béla Levente, *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millennium kori püspöke: Egy 19. századi református egyházkormányozói életútjának ismertetése*, Budapest, Helikon, 2012.
- BARÁTH 2014
BARÁTH Béla Levente, „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenysége tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014.
- BARÁTH 2015
BARÁTH Béla Levente, *Balogh Ferenc (1836–1913) = Hittel és humorral: Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*, szerk. B. B. L., Debrecen, DRHE, 2015, 131–140.
- BARÁTH–FEKETE 2019
Őrállóvá tettelek: *Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkész-képzés 1850–2000 közötti történetéhez*, szerk. BARÁTH Béla Levente – FEKETE Károly, Debrecen, TTRE–DRHE, 2019.
- BARÁTH–FÜRJ 2010
A protestáns pátenis és kora, szerk. BARÁTH Béla Levente, FÜRJ Zoltán, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2010.
- BARCZA 1988
A Debreceni Református Kollégium története, szerk. BARCZA József, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- BARCZA 1991
„Szivárványhíd Pannonhalma és Debrecen között”: *Válogatott dokumentumok a római katolikusok és reformátusok párbeszéde történetéből Magyarországon, 1898–1943*, szerk. BARCZA József, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1991.
- BARCZA Józsefné 1988
BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek* = BARCZA 1988, 697–752.
- BARCSA 1905
BARCSA János, *A reformáció emlékének háromszázados ünnepe a tiszántúli egyházkerületben [1–2]*, Debreczeni Protestáns Lap, 1905. november 4. (25. évf. 45. sz.), 686–689 és uo., 1905. november 11. (25. évf. 46. sz.), 702–705.
- BARSÓ 1859
BARSÓ J., *Csokonai Vitéz Mihály sirja Debreczenben*, Vasárnapi Újság, 1859. augusztus 21. (6. évf., 34. sz.), 400.
- BARTHA 1900
BARTHA Béla, *A reformáció megünneplése a debreceni főiskolában = A reformáció 1900. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni ev. ref. főisk. által rendezett ünnepély alkalmából*, szerk. BARTHA Béla, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1900, 3–5.
- BARTHA–MAKKAI 1983
Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből, 1867–1978, főszerk. BARTHA Tibor, MAKKAI László, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 5).
- BARTON–MAKKAI 1977
Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976, hg. Peter BARTON, László MAKKAI, Budapest, MRE Zsinati Iroda, 1977.
- BELLENTANI–PANICO 2016
Federico BELLENTANI – Mario PANICO, *The Meanings of Monuments and Memorials: Toward a Semiotic Approach*, *Punctum*, 2(2016)/1, 28–46.
- BENKŐ 2017a
BENKŐ Tímea, *Bűnbánati és könyörgő napok mint a litánia és a Te Deum lehetséges alkalmainak nyomai Erdélyben*, *Keresztény Magvető*, 2017/2–3, 201–217.
- BENKŐ 2017b
BENKŐ Tímea, *A bűnbánati nap magyar protestáns liturgiátörténeti vonatkozásai és utolsó élő emléke Erdélyben = Non videri, sed esse: Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017, 11–27.
- BÉNYEI M. 2003a
BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen*, Debrecen, Városi Könyvtár, 2003.
- BÉNYEI M. 2003b
BÉNYEI Miklós, *Március 15. vagy/és április 11: 1848 ötvenedik évfordulója Debreczenben*, *Könyv és Könyvtár*, 25(2003), 397–414.
- BÉNYEI M. 2019
BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések (Tanulmányok és előadások)*, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019.
- BÉNYEI P. 2018
BÉNYEI Péter, *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

BITSKEY 2008

BITSKEY István, *De Ruyter admirális és a magyar irodalom (Négy száz éve született a magyar gályarabok szabadítója)* = BITSKEY–PUSZTAI 2008, 167–173.

BITSKEY–PUSZTAI 2008

Michiel de Ruyter és Magyarország, szerk. BITSKEY István, PUSZTAI Gábor, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008.

BLASCHKE 2000

Olaf BLASCHKE, *Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter?*, Geschichte und Gesellschaft, 2000/1, 38–75.

BLASCHKE 2002

Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: Ein zweites konfessionelles Zeitalter, hrsg. von Olaf BLASCHKE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

BODÓ–BIRÓ 1993

BODÓ Julianna – BIRÓ A. Zoltán, *Szimbolikus térfoglalási eljárások*, Antropológiai Műhely, 1993/2, 57–85.

BODÓ–BIRÓ 2017

BODÓ Julianna – BIRÓ A. Zoltán, *Szimbolikus térhasználat változó szerepben*, Replika, 2017/5, 147–161.

BOGDÁN 1898

BOGDÁN Lajos, *Záróbeszéd az 1898. okt. 31-i ünnepségen*, Theologiai Közlöny [ez évben ezt a nevet viselte a Közlöny], 1898. november (29. évf. 1–2. sz.), 25–26.

BOLDISÁR 1906

BOLDISÁR Kálmán, *Bocskay hadi népe: Bocskay István fejedelem 300 éves emlék-ünnepére*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1906.

BOROSS 1899

BOROSS Lajos, *A mi szegyenünk*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20. (42. évf. 2. sz.), 21–23.

BORSOS 1893

BORSOS István, *A pozsonyi rendkívüli törvényszék és a gályarabok története*, Pápa, Kis Tivadar, 1893.

BRANDT 1996

Juliane BRANDT, *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, Südost-Forschungen, 55(1996), 179–240.

BRANDT 1998

Juliane BRANDT, *A protestánsok és a millennium: Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében*, Századvég, 1998/11, 167–193

BRANDT 2002

Juliane BRANDT, *A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában* = PÁSZTOR 2002, 87–102.

BRANDT 2013

Juliane BRANDT, *Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerk. LUKÁCS Anikó, Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 9–26.

BRETZ 2004

BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/3, 340–347.

BUCSAY 1983

BUCSAY Mihály, *Az egyház belső élete* = BARTHA–MAKKAI 1983, 193–242.

BUJTÁS 1999

BUJTÁS László Zsigmond, *A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása*, Lymbus, 1999, 35–74.

BUJTÁS 2003

BUJTÁS László Zsigmond, *A pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, 2003, 115–157.

BUJTÁS 2004

BUJTÁS László Zsigmond, *Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai*, Könyv és Könyvtár, 2004, 225–266.

BUJTÁS 2014

BUJTÁS László Zsigmond, *A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában = Mélyföldi történetek: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 10–68.

CALAMUS [BOLDISÁR Kálmán] 1948

CALAMUS [BOLDISÁR Kálmán], *A debreceni csatában elesett orosz tábornok sírja*, Debreceni Képes Kalendárium, 1948, 86–87.

CSÁKY 1967

Moritz CSÁKY, *Der Kulturkampf in Ungarn: Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1967.

CSÁTHY 1867

CSÁTHY Géza, *Honvédemlék leleplezési ünnepély*, Magyarország és a Nagyvilág, 1867. augusztus 24. (3. évf. 34. sz.), 404.

CSEKEY 1934

CSEKEY Sándor, *Református mozgalom a XIX. században*, Magyar Kálvinizmus, 1934, 5–9, 120–126.

CSEPREGI 2015

CSEPREGI Zoltán, „Lutherani omnes comburantur”: *Legenda, források, rekonstrukció* = FAZAKAS–IMRE M.–SZÁRAZ 2015, 30–40.

CSIBI 2015

CSIBI Norbert, *Az országos katolikus nagygyűlések társadalomszervező és közművelődési tevékenysége Magyarországon az első világháború előtt*, Pécs, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2015 (PhD-értekezés kézirat).

CSIKY 1872

CSIKY Lajos, *A hittanszaki önképző-társulat negyedik évében*, Közlöny, 1872. december 9. (3. évf. 1. sz.), 7–8.

CSIKY 1894

CSIKY Lajos, *Fliedner Tivadar élete és működése*, Protestáns Szemle, 1894, 497–510, 594–608.

- CSIKY 1895
CSIKY Lajos, *A magyar hitvalló lelkészek emlékoszlopa*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. szeptember 28. (15. évf. 39. sz.), 475–478.
- CSIKY 1896
CSIKY Lajos, *Állam és egyház*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. november 7. (16. évf. 45. sz.), 571–574.
- CSIKY 1900
1899–1900. évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól, szerk. CSIKY Lajos, Debrecen, Városi Nyomda, 1900.
- CSIKY 1901
CSIKY Lajos, *Reformáció emléknapiján tartott egyházi beszéd*, Debreczeni Protestáns Lap, 1901. november 9. (21. évf. 45. sz.), 711–712.
- CSOHÁNY 1974/2004
CSOHÁNY János, *A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága* = Cs. J., *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról* (1974), Debrecen, Fábrián Bt., 2004, 236–249.
- CSOHÁNY 1987
CSOHÁNY János, *Rácz Károly (1842–1925) élete és munkássága* = *Vallási néprajz*, III., szerk. DANKÓ Imre, KÜLLŐS Imola, Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 1987, 156–177.
- CSOHÁNY 1988
CSOHÁNY János, *Révész Imre a polgárosodásért az önkényuralom idején = Forradalom után, kiegyezés előtt*, szerk. NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1988, 391–403.
- CSOHÁNY 2012
CSOHÁNY János, *Simai Erdős József = Történelmet trunk: Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*, szerk. HORVÁTH Erzsébet, LITERÁTY Zoltán, Budapest, L'Harmattan, 2012, 153–163.
- CSORBA 2015
CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához* = FAZAKAS-IMRE M.–SZÁRAZ 2015, 166–178.
- CSORBA 2016
CSORBA Dávid, *A gályarabok emlékérméi*, Egyháztörténeti Szemle, 2016/3, 91–96.
- CSORBA 2018a
CSORBA Dávid, *A reformáció 1717-es ünnepe Patakon* = SZÁRAZ 2018, 49–58.
- CSORBA 2018b
CSORBA Dávid, *Jablonczai Petes János gályarab emléke* = *Világosító lámpás: Tanulmányok a 60. éves Györi L. János tiszteletére*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BARANYAI Norbert, GONDA László, KOVÁCS Gergely, SIPOS Ferenc, Debrecen, TTRE-DRK, 2018, 247–258.
- CSORBA S. 2015
CSORBA Sándor, *Schlauch Lőrinc* = TAKÁCS J. 2015, 514–516.
- CSUTAK 1890
CSUTAK Kálmán, *Felhívás*, Debreczeni Ellenőr, 1890. március 5. (17. évf. 45. sz.), [2].
- D., *Nov. 10. (Oratóriumi szemle)*, Közlöny, 1890. január (20. évf. 3. sz.), 27–28.
- DEBRECENI [OLÁH Károly] 1850
DEBRECENI [OLÁH Károly], *Csokonai sirján*, Csokonai Lapok, 1850. július 31. (9. sz.), 65.
- DEBRECENI EMBER 2009
DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009.
- Debrecennek honvédelmére lesz*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. február 1. (43. évf. 5. sz.), 16.
- Debreczen, augusztus 2.*, Debreczen, 1896. augusztus 2. (28. évf. 180. sz.), 1–3.
- Debreczen, július 31.*, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [1].
- Debreczen kegyelele és részvéte*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. április 7. (14. évf. 14. sz.), 183.
- Debreczen képekben* 1903
Debreczen képekben = Debreczeni képes kalendárium, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1903, 51–54.
- Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1889. november 2. (9. évf. 44. sz.), 404–405.
- Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 1. (10. évf. 44. sz.), 406.
- Debreczeni honvéd-siremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289.
- Debreczeni szemle*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 10. (2. évf. 117. sz.), 479.
- Debreczeni*, Magyar Újság, 1871. október 12. (5. évf. 234. sz.), [3].
- DICSŐFI 1879–1880
DICSŐFI József, *A gályarabok* (1–6.), Közlöny, 1879. október 15. (10. évf. 1. sz.), 4–5; Közlöny, 1879. november 15. (10. évf. 2. sz.), 11–13; Közlöny, 1879. december 15. (10. évf. 3. sz.), 20–21; Közlöny, 1880. február 15. (10. évf. 4. sz.), 27–29.
- Dr. Wolafka Nándor emlékezete* 1906
Dr. Wolafka Nándor emlékezete, 1852–1906, Debrecen, Debreceni újság nyomdája, 1906.
- E. CSORBA 2014
E. CSORBA Csilla, *Mauzóleumépítés a dualizmus korában. Elhunyt nagyjaink emlékének megörökítése*, Rubicon, 2014/7, 44–51.
- Egyházkerületi egyházi értekezletek Nagyváradon*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 9. (15. évf. 45. sz.), 554.
- EMBER 1955
EMBER Ernő, *A debreceni időszaki sajtó, 1849–1867*, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1955.
- Emlékezés a múltra*, Debreczeni Ellenőr, 1900. augusztus 3. (27. évf. 192. sz.), 2–3.
- Emlékirat a Debreceni Honvéd Sírkertben 1885. március 15-én emelt sírkő létrejöttéről*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1885.
- Emlékoszlop Nagy Sándornak*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4.

ERDÉLYI 2004

ERDÉLYI Mónika, *Nemzeti ünnep születik: 1849. március 15. = Rítusok, folklór szövegek*, szerk. BARNÁ GÁBOR et al., Budapest, Kairosz, 2004, 159–173.

ERDÉLYI 2016

ERDÉLYI Mónika, *Az 1861. évi március 15-i ünnepségek*, Honismeret, 2016/2, 6–11.

ERDÉSZ 1997

ERDÉSZ Ádám, *Ünnep és politika: Március 15-i ünnepek a dualizmus korában egy alföldi városban = Hétköznapiok historikuma*, szerk. DUSNOKI-DRASKOVICH József – ERDÉSZ Ádám, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1997 (Körösök Vidéke, 5), 109–144.

ERDÉSZ 2002

ERDÉSZ Ádám, *A 48-as kultusz a dualizmus korában = PÁSZTOR 2002*, 259–270.

ERDŐS 1890

ERDŐS József, *A protestantizmus lényege és feladata*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 8. (10. évf. 45. sz.), 417–419.

ERDŐS 1891

ERDŐS József, *A reformáció vívmányai*, Közlöny, 1891. november (22. évf. 2. sz.), 13–18.

ERDŐS 1892

ERDŐS József, *Az Írás meg nem hamisíthatatik!*, Közlöny, 1892. november (23. évf. 1. sz.), 1–9.

ERDŐS 1893

ERDŐS József, *A keresztyén egyház élete a reformációtól a 17. század közepéig*, Közlöny, 1893. október (24. évf. 1. sz.), 1–12.

ERDŐS 1895a

ERDŐS József, *Az evangéliom Istennek ereje*, Közlöny, 1895. október (26. évf. 1. sz.), 2–6.

ERDŐS 1895b

ERDŐS József, *A reformáció emléknapiján*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 2. (15. évf. 44. sz.), 537–538.

ERDŐS 1896

E[RDŐS] J[ózsef], *Október 31.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. október 31. (16. évf. 44. sz.), 561–563.

ERDŐS 1897a

ERDŐS József, *A reformáció emléknapiján*, Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 2–5.

ERDŐS 1897b

ERDŐS József, *A reformáció emléknapiján*, Debreczeni Protestáns Lap, 1897. november 6. (17. évf. 45. sz.), 553–556.

ERŐSS 1900

ERŐSS Lajos, *Egyházi beszéd*, Debreczeni Protestáns Lap, 1900. november 10. (20. évf. 45. sz.), 657.

-F, *Strucmadár-politika*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. február 4. (19. évf. 6. sz.), 79–80.

FÁBRI 1992

FÁBRI Anna, „... újra érez, újra él e hon”: *A Kazinczy-ünnep*, Műhely, 1992/6, 55–58.

FÁBRI 1997

FÁBRI Anna, „Sohasem volt ily compact egyetértés”: *A Kazinczy-ünnep – 1859 = Kegyelet és irodalom*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997, 181–188.

FAZAKAS 2011a

FAZAKAS Gergely Tamás, *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, Studia Litteraria, 2011/3–4 (*A trauma alakzatai*, szerk. TAKÁCS Miklós), 52–77.

FAZAKAS 2011b

FAZAKAS Gergely Tamás, *Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda = Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 167–178.

FAZAKAS 2012a

FAZAKAS Gergely Tamás, *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: Országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 71–90.

FAZAKAS 2012b

FAZAKAS Gergely Tamás, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 198–231.

FAZAKAS 2017

FAZAKAS Gergely Tamás, *Emlékezzetek hálaadással, imádkozva a nemzetért! Az országos könyörgési alkalmak hagyománya*, Irodalmi Magazin, 2017/4, 63–66.

FAZAKAS 2018

FAZAKAS Gergely Tamás, *A tudatlanság homálya és a reformáció világossága: A reformáció emlékezete mint antithetikus beszédmód a kora újkorban = SZÁRAZ–FAZAKAS–IMRE M.* 2018, 171–196.

FAZAKAS 2019

FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzeti költő a 19. századi város szövetében: A debreceni Csonkai-ünnepélyek és a szabadságharc emlékezetének szöveg- és térhasználati összefüggései 1871-ig = „köztünk a’ Mester”: Tanítványi köszöntökötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 43–55.

FAZAKAS–IMRE M.–SZÁRAZ 2015

Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

FEBRONIUS [BEKSICS Gusztáv] 1891

FEBRONIUS [BEKSICS Gusztáv], *Ultramontanizmus és nemzeti állam*, Budapest, Grill, 1891.

FEKETE Cs. 2019

FEKETE Csaba, *Bethlendi Endre (1850–1888) = BARÁTH–FEKETE 2019*, 351–363.

- FEKETE S. 1993
FEKETE Sándor, „*agyon akart verni a magyar nép...*” Adalékok Petőfi választási megbuktatásához, Budapest, Saját kiadás, 1993.
- FEKETE S. 1998
FEKETE Sándor, *Petőfi forradalma. Egy magyar história, lírával és polémiával*, Budapest, Saját kiadás, 1998.
- FÓNAGY 2014
FÓNAGY Zoltán, *Végtségesség, politikai demonstráció, látványosság. Nagy temetések a 19. században*, Rubicon, 2014/7, 38–40.
- FUTÓ 1883
FUTÓ Zoltán (C. B. HUNDESHAGEN után), *Luther 95 tetele és előzményei [1. rész]*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 5–7.
- FUTÓ 1884
FUTÓ Zoltán, *Zwingli Ulrik* (FRÖLICH után), Közlöny, 1884. február–március (14. évf. 4–5. sz.), 38–42.
- FÜLÖP 1897
FÜLÖP József, *Templomi beszédek imákkal reformáció emlékünnepe*, Szombathely, [Bertalanffy], 1897.
- FÜREDI 1873
FÜREDI Lajos, *Emlékbeszéd Méliusz Péter halálának háromszázados évfordulati napján: 1872. dec. 15.* [I. rész] és Uő., *A Méliusz-emlékünnepe: 1872. dec. 15.*, Közlöny, 1873. április 30. (3. évf. 3. szám), 21–22 és 22–24.
- GAÁL 2009a
GAÁL Botond, “*Calvin’s Truth*” and “*Hungarian Religion*”: *Remembering a Reformer = Sober, Strict, and Scriptural: Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*, ed. by Johan DE NIET, Hermann PAUL, Bart WALLET, Leiden–Boston (MA), Brill, 2009, 97–124.
- GAÁL 2009b
GAÁL Botond, *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. Bővített változat*, Confessio, 2009/1, 66–95.
- GAÁL 2019a
GAÁL Botond, *Eröss Lajos (1857–1911)* = BARÁTH–FEKETE 2019, 477–480.
- GAÁL 2019b
GAÁL Botond, *Lencz Géza (1870–1932)* = BARÁTH–FEKETE 2019, 481–487.
- GÁBORIK 1999
GÁBORIK Judit, *A Heti Közlöny repertórium: (1857–1890)*, Szakdolgozat, Debrecen, KLTE TTK, 1999.
- GÁBORJÁNI SZABÓ 1998
GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A „Kossuth magyarok Mózese” toposz történelmi háttere*, Debreceni Szemle, 1998/3, 340–346.
- GÁBORJÁNI SZABÓ 1999
GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A szabadság szent igéi: A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1999.
- GÁBORJÁNI SZABÓ 2015
GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Kollégiumban*, Debrecen, TTRE, 2015.
- GÁJER 2020
GÁJER László, *Lord Acton: A politikai liberalizmus és a római katolikus tanítás összeegyeztetésére tett kísérlet a 19. században*, Budapest, Gondolat, 2020.
- GÉCZY 2015
GÉCZY M. Erzsébet, *Wolafka Nándor* = TAKÁCS J. 2015, 565–567.
- GÉCZY et al. 2015
GÉCZY M. Erzsébet et al., *Kronológia, valamint Archontológia* = TAKÁCS J. 2015., 33–199, 325–338.
- GÉRESI 1896
GÉRESI Kálmán *ünnepi beszéde az 1896. május 9-i (nagytemplomi) ezredévi iskolai ünnepen = Gimnáziumi Értesítő, 1895–1896*, szerk. DÓCZI Imre, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1896, 40–44.
- GERŐ 1993
GERŐ András, *Március 15.* = G. A., *Magyar polgárosodás*, Budapest, Atlantisz, 1993, 397–415.
- GONDY 1898
GONDY Károly, *A Honvéd temetőben*, Debrecen, 1898. március 25. (30. évf. 70. [helyesen: 71.] sz.), 1–3.
- GRACZA 1898
GRACZA György, *Az 1848–49-iki Magyar Szabadságharcz Története*, V, Budapest, Lampel, 1898.
- GUNST 1997
GUNST Péter, *Debrecen története, 3, 1849–1919*, szerk. GUNST Péter, Debrecen, Csokonai, 1997.
- GYÁNI 1990
GYÁNI Gábor, *A városi mikroterek társadalomtörténete*, Tér és Társadalom, 1990/1, 1–13.
- GYÁNI 2000
GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág, 2000.
- GYÁNI 2007
GYÁNI Gábor, *Relatív történelem*, Budapest, Typotex, 2007.
- GYÁNI 2016
GYÁNI Gábor, *A történelem mint emlék(mű)*, Budapest, Kalligram, 2016.
- GYARMATI 1998
GYARMATI György, *Március hatalma – A hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből*, Budapest, Paginarium, 1998.

- Gyászistentisztelet, Debrecen, 1883. október 6. (15. évf. 203. sz.), [2].
- Gyászistentisztelet, Debreceni Ellenőr, 1877. október 6. (4. évf. 194. sz.), [1].
- Gyászmise a tizenhárom vértanúért, Debrecen, 1895. október 7. (27. évf. 195. sz.), 4.
- GYÖRGY 2007
GYÖRGY Péter, *Az emlékezet szétesése – az olvashatatlan város = Gy. P., A hely szelleme*, Budapest, Magvető, 2007, 145–165.
- GYÖRI 1988
GYÖRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = BARCZA 1988*, 627–696.
- H. SZABÓ 1998
H. SZABÓ Lajos, *Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából*, Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998.
- H.-Böszörmény, 1876. aug. 25., Debrecen, 1876. augusztus 28. (8. évf. 176. sz.), [1].
- Hadak útja; Okt. 6-ika a főiskolában, Debrecen, 1900. október 8. (32. évf. 195. sz.), 3.
- HAJDU [MÓRICZ PÁL] 1897
HAJDU Huszár [MÓRICZ PÁL], *A debreczeni csata évfordulója*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 1818. sz.), 1–2.
- HAMAR 1902
HAMAR László, *A debreceni szabadságszobor története: A Szabadságszobornak 1902. augusztus hó 2-dik napján történt leleplezési ünnepélyére*, Debrecen, Városi Nyomda, 1902.
- HANSÁGI 2005
HANSÁGI Ágnes, *Irónia és identitás: A „patriotic speech act” és az irónia retorikája Jókainál = „Mester Jókai”: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. H. Á. és HERMANN Zoltán, Budapest, Ráció, 2005 (Ráció-Tudomány, 4), 149–179.
- HANSÁGI 2014
HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Budapest, Ráció, 2014.
- HARSÁNYI 1901a
HARSÁNYI Pál, *Beszéd október 31-én* (1. rész), Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 61.
- HARSÁNYI 1901b
HARSÁNYI Pál, *Beszéd október 31-én* (2. rész), Közlöny, 1901. november 25. (32. évf. 6. sz.), 81.
- HATOS 2001
HATOS Pál, *Reformáció és történeti hagyomány*, Budapest, Osiris, 2001, 227–233.
- HATOS 2006
HATOS Pál, *Az 1909-es Kálvin-jubileum = Reformátusok Budapesten*, szerk. KÓSA László, Budapest, Argumentum, 2006, 1163–1177.
- HATVANY 1967
HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, szerk. KISS József és PÁNDI Pál, Budapest, Akadémiai, 1967.
- HENTALLER 1890
HENTALLER Lajos, *Kossuth apánk nevenapja*, Debrecen, 1890. augusztus 23. (22. évf. 162. sz.), [1].
- Hittanszaki egyleti élet és A reformáció emlékűnnep, Közlöny, 1889. november (20. évf. 1. sz.), 11–12.
- Honvéd-emlék Debrecenben, Pesti Hírlap, 1899. március 8. (21. évf. 67. sz.), 7.
- Honvéd-emlék Debrecen mellett, Vasárnapi Újság, 1861. február 17. (8. évf., 7. sz.), 80.
- Honvédemlék-leleplezési ünnepély, Debreceni Lapok, 1867. augusztus 4. (1. évf. 6. sz.), [1].
- HOPPÁL–NIEDERMÜLLER 1983
HOPPÁL Mihály – NIEDERMÜLLER Péter, *Társadalmi értékrend és szimbolikus kommunikáció = Jelképek – Kommunikáció – Társadalmi gyakorlat: Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*, szerk. H. M. – N. P., Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1983, 258–278.
- HORSAI 2019
HORSAI Ede, *Ferenczy Gyula = BARÁTH–FEKETE 2019*, 590–594.
- HORVÁTH A. 2017
HORVÁTH Attila, *Krisztusi feltámadás 1849-ben, avagy „Szarka kapitány” haláláról*, Hajdú-Bihari Napló, 2017. szeptember 11. (74. évf. 212. sz.), 7.
- HORVÁTH A. 2019
HORVÁTH Attila, *Az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközet = PAPP J. 2019a*, 27–69.
- HORVÁTH M. 1865
HORVÁTH Mihály, *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*, III, Genf, Puky Miklós, 1865.
- HOWARD 2016
Thomas Albert HOWARD, *Remembering the Reformation: An Inquiry into the Meanings of Protestantism*, Oxford, Oxford University Press, 2016.
- HÖRCSIK 2019
HÖRCSIK Richárd, *Révész Imre (1889–1967) = BARÁTH–FEKETE 2019*, 537–542.
- HUSZ 1906
HUSZ Lajos, *Wolafka Nándor dr. élete = Dr. Wolafka Nándor emlékezete*, 1906.
- I. E., *Október 31. ünnepélye*, Közlöny, 1900. november 1. (31. évf. 2. sz.), 26–27.
- Iffjúsági egyletek, Közlöny, 1890. november (21. évf., 1. sz.), 11–12.
- IMRE Gy. 2002
IMRE Györgyi, *A leány azonosítása: Kiss Bálint Jablonczai Pethes János leányától búcsúzik a leopoldvári börtön ablakánál 1674-ben című festményén = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve (1997–2001): Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*, szerk. KIRÁLY Erzsébet – JÁVOR Anna, Budapest, MNG, 2002, 153–159.
- IMRE M. 1995
IMRE Mihály, *„Magyarország panasza”: A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

IMRE M. 2012a

IMRE Mihály, *Consolatio és reprezentáció: Mártírok vigasztalása Zürichben*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 161–188.

IMRE M. 2012b

IMRE Mihály, *Utószó: Recepció- és kutatástörténeti specimén*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 281–305.

IMRE M. 2018

IMRE Mihály, *Sion Siralma – egy vers, több szerző? (A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai) = Tanulmánykötet Szőnyi Benjámint (1717–1794) református lelképásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára*, szerk. I. M., Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközség, 2018, 47–92.

IRINYI 2002

IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, 2002.

ITZÉS 2017

ITZÉS Gábor, *Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?*, Credo, 2017/3–4, 47–63.

JAKAB 2012

JAKAB Albert Zsolt, *Emlékköltés és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.

JAKAB 2017

JAKAB Albert Zsolt, *Homo memor: A 19–20. századi (lokális) emlékezéskultúra szerkezete = Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. J. A. Zs., VAJDA András, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, 2017, 401–418.

JÓKAI 1900

JÓKAI Mór, *Utolsó találkozásom Petőfivel*, Magyar Nemzet, 1900. január 7., 1–3.

JÓKAI 1904

JÓKAI Mór, *Utolsó találkozásom Petőfivel*, A Hét, 1904. május 8. (15. évf. 19. sz.), 295–297.

JÓKAI 1912

JÓKAI Mór *Hátrahagyott művei*, V, Budapest, Révai, 1912.

JÓKAI 1964

JÓKAI Mór, *A köszívű ember fiai*, Budapest, Akadémiai, 1964 (Jókai Mór Összes Művei, 27–28).

JÓKAI 1972

JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy*, Budapest, Akadémiai, 1972 (Jókai Mór Összes Művei, 55).

JÓKAI 1980

JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek (1849. február 9. – 1849. július 6.)*, III., Budapest, Akadémiai, 1980 (Jókai Mór Összes Művei).

Jókai találkozása Petőfivel, Magyar Hírlap, 1904. május 6. (14. évf. 126. sz.), 9.

Jókai utolsó találkozásom Petőfivel, Pesti Napló, 1900. január 7. (51. évf. 6. sz.), 11.

JUHÁSZ 1897

JUHÁSZ Sándor, *1650–1676* (1. rész), Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 5–8.

Kálvin neje, ford. KOPPERMANN Gyula, Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 8–10.

KAPITÁNY–KAPITÁNY 2012

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor, *Az ünnep mint emlékezés és az emlékezés mint ünnep*, Jel-Kép: Kommunikáció, közvélemény, média, 2012/1–4, 95–118.

KAPLONYI 1943

KAPLONYI György, *Debreceni ércemberek, márványnévjegyek: színes tanulmányosorozat Debrecen összes műemlékeiről*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat Rt., 1943.

KARDOS A. 1909

Emlékkönyv a Csokonai-kör három irodalmi ünnepéről: 1. Százados Csokonai-emlék-ünnep, 1905; 2. Háromszázados Bocskay-emlék-ünnep, 1906; 3. A „Magyar Fűvészkönyv” százéves emlék-ünnep, 1907., szerk. KARDOS Albert, Debrecen, Csokonai-kör, 1909.

KARDOS S. 1904

KARDOS Samu, *Látogatásom Jókai Mórnál (1903. január 23-án)*, Debreceni Független Ujság, 1904. május 7. (2. évf. 126. sz.), 2–3.

Katholikus főgimnázium Debrecenben, Debreceni Protestáns Lap, 1896. február 15. (16. évf. 7. sz.), 91.

Kegyelet a hősök sírjainak, Debreceni Ellenőr, 1882. március 16. (9. évf. 54. sz.), 2.

Kegyelet-ünnep, Fővárosi Lapok, 1887. augusztus 5. (24. évf. 214. sz.), 1577.

Kegyeltes megemlékezés, Debrecen, 1894. augusztus 25. (26. évf. 164. sz.), 2.

KEMÉNYFI 2010a

KEMÉNYFI Róbert, *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái*, Debrecen, 2010 (MTA doktori értekezés kézírata).

KEMÉNYFI 2010b

KEMÉNYFI Róbert, *Földrajzi tér és etnicitás: A kritikai geográfia tanulságai az etnikai viszonyok tanulmányozása számára = Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, 99–113.

KERÉNYI 1997

KERÉNYI Ferenc, *A körözölevéltől a szoboravatásig: A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849–1862 = Kegyelet és irodalom*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997, 130–143.

KERÉNYI 2005

KERÉNYI Ferenc, *„Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005.

KERESZTESNÉ VÁRHELYI 1999

KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona, *Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... (Petőfi Debrecenben)*, Debrecen, [s. n.], 1999 (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 54).

KERESZTESNÉ VÁRHELYI 2000

KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona, *Egy kultusz metamorfózisai. A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében = Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, PIM, 2000, 188–197.

KERESZTESNÉ VÁRHELYI 2015

KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona, *Petőfi Sándor debreceni „viselt dolgai” a katolikusokkal = Katolikus újjászületés Debrecenben*, szerk. OROSZ István – PAPP Klára, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015, 167–175.

Kétszázados emlékünnepe a nápolyi gályarabságból kiszabadult hitvalló őseink emlékére, 1876. febr. 11-én, Közlöny, 1876. február (6. évf. 4. sz.), 33–49.

KEVE [SEBŐK Zsigmond] 1904

KEVE [SEBŐK Zsigmond], *A szárnybontás: Jókai és Petőfi*, Új Idők, 1904. május 8. (10. évf. 19. sz.), 462–463.

KISS B. 1883

KISS Bertalan, *Hogy ünnepelték meg Luther születésének négyszázad évfordulóját Németországon?*, Debreczeni Protestáns Lap, 1883. december 25. (3. évf. 36. sz.), 377–379.

KISS T. 1899

KISS Tamás, *Záróbeszéd az 1899. okt. 31-iki reformációi emlékünnepeken*, Közlöny, 1899. december (30. évf. 3. sz.), 64–66.

KITCHING 1985

C. J. KITCHING, *“Prayers fit for the time”: Fasting and prayer in response to national crises in the reign of Elizabeth I = Monks, Hermits, and the Ascetic Tradition*, ed. William J. SHEILS, Oxford, Blackwell, 1985, 241–250.

KLESTENITZ 2013

KLESTENITZ Tibor, *A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején*, Magyar Tudomány, 2013/5, 548–552.

KLESTENITZ 2018

KLESTENITZ Tibor, *A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918*, Egyháztörténeti Szemle, 2018/4, 68–82.

KOCSI CSERGŐ 1866

Kösziklán épült ház ostroma, KOCSI CSERGŐ Bálint latin munkája után ford. Felső-Csernátoni BOD Péter, bev., jegyz. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, Köhler, 1866.

KOCSI CSERGŐ 1995

KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kösziklán épült ház ostroma*, ford. BOD Péter, MIKLÓS Dezső, SZIMONIDESZ Lajos, s. a. r. MIKLÓS Dezső, [Leányfalu], 1995.

KOHÁNYI 1898

KOHÁNYI Gyula, *Urak bankettje*, Debrecen, 1898. március 22. (30. évf. 67. [helyesen: 68.] sz.), 1.

KONCZ Á. 1898

KONCZ Ákos, *A köoroszlan*, Debreczeni Ellenőr, 1898. március 28. (25. évf. 73. sz.), 2–3.

KONCZ S. 1942

KONCZ Sándor, *Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, Csuka Nyomda, 1942.

KORNHÄUSER 1897

KORNHÄUSER Antal, *Glosszák a tegnapi ünnephez*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 3.

KOROMPAI 2009

„Ilyen tavasz csak egy volt életemben”: 1848-as emlékkiállítás – Válogatás a debreceni Déry Múzeumban és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban bemutatott 1848/49-es emlékkiállítás anyagából, szerk. KOROMPAI Balázs, Debrecen–Békéscsaba, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009.

KOROMPAINÉ 2001

KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária, *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban = Emlékek és források...*, Debrecen, 1848/49, szerk. KOROMPAI Balázs et al., Debrecen, HBM-i Levéltár, 2001, 317–330.

KÓSA 2011

KÓSA László, *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 2011. *Kossuth és a kath. egyház*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. április 7. (14. évf. 14. sz.), 183. *Kossuth Lajos*, Közlöny, 1894. május (24. évf. 7. sz.), 63.

Kossuth ünnepély a főiskolában, Debrecen, 1894. május 5. (26. évf. 87. sz.), 3.

KOVÁCS Á. 2004

KOVÁCS Ábrahám, *Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása = En Christo: Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*, szerk. GAÁL Sándor, Debrecen, DRHE, 2004.

KOVÁCS Á. 2006

KOVÁCS Ábrahám, *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary, 1841–1914*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.

KOVÁCS Á. 2010

KOVÁCS Ábrahám, *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, L'Harmattan, 2010.

KOVÁCS Á. 2012a

KOVÁCS Ábrahám, *Dogma és hitvallás: ecclesia semper reformari vagy transformari debet? A debreceni ortodoxia válasza a liberális teológiára = „Krisztusért járva követségben...” Teológia–igehirdetés–egyházkormányzás: Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára*, szerk. FAZAKAS Sándor, FERENCZ Árpád, Debrecen, DRHE, 2012, 187–209.

KOVÁCS Á. 2012b

KOVÁCS Ábrahám, *A debreceni új ortodoxia továbbélése: Csiky Lajos belmisszió-teológiai elképzelései*, Mediárium, 2012/1–2, 75–99.

KOVÁCS Á. 2016

KOVÁCS Ábrahám, *A debreceni újortodoxia második generációjának vezéregyénisége: Csiky Lajos szerepe az ébredésben és az ő misszióteológiai felfogása = Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*, szerk. Kovács Ábrahám, Budapest–Nagyvárad, L'Harmattan – Partiumi Keresztény Egyetem, 2016, 189–212.

- KOVÁCS Á. 2018a
KOVÁCS Ábrahám, *Egy erdélyi diák tragikusan rövid karrierje a Debreceni Református Kollégiumban: Bethlendi Endre őszötvetségi és vallásbölcseleti professzor élete és munkássága*, Történeti tanulmányok, (26)2018, 138–154.
- KOVÁCS Á. 2018b
KOVÁCS Ábrahám, *Újreformáció Debrecenben?: Méliusz Juhász Péter kései utódjának, Balogh Ferencnek egyház-megújító munkássága*, Historia Ecclesiastica, 2018/2, 67–84.
- KOVÁCS Á. 2019
KOVÁCS Ábrahám, *A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban, 1850–1912* = BARÁTH–FEKETE 2019, 17–100.
- KOVÁCS–NAGY 2013
KOVÁCS Ákos András – NAGY Ágoston, *A Hősök tere: Hőskultusz és várostervezés*, Rubicon, 2013/11, 16–27.
- KOVALOVSKY 1978
KOVALOVSKY Márta, *Az emlékműszobrászat*, Budapest, TIT, 1978.
- KOVALOVSKY 1993
KOVALOVSKY Márta, „Bronzba öntött halhatatlan”: *A historizmus emlékműszobrászata = A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. ZÁDOR Anna, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993, 79–98.
- KOVÁTS 1997
KOVÁTS Zoltán, *Népesedési viszonyok* = GUNST 1997, 41–63.
- KRANKOVICS 2005
KRANKOVICS Ilona, *A volt Fürdőház, a Nagyerdei Vigadó építésének története*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2004, 261–268.
- Lajos estéje Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 25. (6. évf. 166. sz.), [2].
- Lajos estéje*, 1875. augusztus 24. (7. évf. 164. sz.), [2].
- Lajos napja*, Debreczen, 1895. augusztus 24. (27. évf. 163. sz.), 1.
- LAKNER 2014
LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debreczen, Déri Múzeum, 2014.
- LAKNER 2021
LAKNER Lajos, *A „Nagy-Debreczen”-gondolat megszületése*, Studia Litteraria, 2021/1–2 (Városi emlékezet és identitás, szerk. BÓDI Katalin, FAZAKAS Gergely Tamás, LAPIS József), 7–14.
- LANGFORD 1990
Paul LANGFORD, *The English Clergy and the American Revolution = The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century*, ed. Eckhart HELLMUTH, Oxford, Oxford University Press, 1990, 275–307.
- LEHMANN 2012
Hartmut LEHMANN, *Luthergedächtnis 1817 bis 2017*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.
- LENCZ 1893
LENCZ Géza, *A reformáció kezdete Debreczenben [1–2. rész]*, Közlöny, 1893. október (24. évf. 1. sz.), 13–15. és Közlöny, 1893. november (24. évf. 2. sz.), 18–22.
- LUKÁCS 1894
LUKÁCS Ödön, *Elnöki beszéd*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3. (14. évf. 44. sz.), 545–547.
- M. LOVAS 2017a
M. LOVAS Krisztina, *A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepségek tükrében: Március 15-e és április 11-e megünneplése 1849–1898 között (kitekintéssel 1918-ig)*, PhD-disszertáció kézírata, Budapest, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2017.
- M. LOVAS 2017b
M. LOVAS Krisztina, *Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában?: Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében*, Századok, 2017/6, 1223–1246. *Ma tartatott*, Debreczen, 1877. augusztus 2. (9. évf. 149. sz.), [2].
- MAGYAR 2012
Magyar Balázs Dávid, „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!”: *Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója hazánkban*, Református Szemle, 2012/2, 176–197.
- Magyarországi honvédelemlekeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714.
- MAKKAI–FABINY–LADÁNYI 1976
A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete, szerk. MAKKAI László, FABINY Tibor, LADÁNYI Sándor, Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1878. március 16. (5. évf. 53. sz.), [1].
- Március 15.*, Közlöny, 1900. március (30. évf. 5. sz.), 110–113.
- Március 15.*, Közlöny, 1902. március 15. (32. évf. 14. sz.), 152.
- Március 15-én*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1902. március 17. (44. évf. 10. sz.), 125–132.
- Március 15-ike* Debreczen, 1897. március 16. (29. évf. 63. sz.), 4.
- Március idusa és a debreceni ifjúság*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. április 15. (41. évf. 8–9. sz.), 102–104.
- Március idusát*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. március 18. (19. évf. 12. sz.), 174.
- MARCZALI 1910
MARCZALI Henrik, *Horváth Mihály emlékezete*, Budapesti Szemle, 1910 (141. köt. 398. sz.), 161–184.
- Márczius 15. Debreczenben*, Debreczen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]–[2].
- Márczius 15. Debreczenben*, Debreczen, 1901. március 16. (33. évf. 53. sz.), 4.
- Márczius 15. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1900. március 16. (27. évf. 74. sz.), 4–6.
- Márczius 15. ünnepése*, Debreczen, 1902. március 17. (34. évf. 53. sz.), 2–4.
- Márczius 15. ünnepése*, Debreczen, 1902. március 18. (34. évf. 54. sz.), 2–3.
- Márczius 15.*, Debreczen, 1884. március 15. (16. évf. 53. sz.), [2].
- Márczius 15.*, Debreczen, 1888. március 14. (20. évf. 53. sz.), [2]–[3].

Márczius 15., Debreczen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2].
Márczius 15., Debreczen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2].
Márczius 15., Debreczen, 1891. március 10. (23. évf. 49. sz.), 4.
Márczius 15., Debreczen, 1891. március 16. (23. évf. 53. sz.), 3–4.
Márczius 15., Debreczen, 1892. március 15. (24. évf. 53. sz.), 2–3.
Márczius 15., Debreczen, 1892. március 16. (24. évf. 54. sz.), 2.
Márczius 15., Debreczen, 1894. március 17. (26. évf. 54. sz.), 1.
Márczius 15., Debreczen, 1900. március 14. (32. évf. 52. sz.), 4.
Márczius 15., Debreczen, 1900. március 15. (32. évf. 53. sz.), 4–5.
Márczius 15., Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2].
Márczius 15., Debreczeni Ellenőr, 1890. március 15. (17. évf. 52. sz.), [2].
Márczius 15., Debreczeni Ellenőr, 1899. március 16. (26. évf. 64. sz.), 1–3.
Márczius 15., Közlöny, 1893. március (23. évf. 5. sz.), 44.
Márczius 15.-ének, Debreczen, 1887. március 14. (19. évf. 51. sz.), [2].
Márczius 15-dike, Debreczen, 1874. március 14. (6. év. 52. sz.), [2].
Márczius 15-dikének első megünneplése, Debreczen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 1.
Márczius 15-dikének ünneplése Debreczenben, Debreczen, 1899. március 16. (31. évf. 54. sz.), 3–4.
Márczius 15-én este, Debreczen, 1897. március 16. (29. évf. 63. sz.), 4–5.
Márczius 15-én, A Hon, 1875. március 16. (13. évf. 61. sz.), [2].
Márczius 15-én, Debreczen, 1887. március 15. (19. évf. 52. sz.), [2].
Márczius 15-én, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 4. (18. évf. 45. sz.), [2].
Márczius 15-ének, Debreczeni Ellenőr, 1875. március 15. (2. évf. 52. sz.), [2].
Márczius 15-ike Debreczenben, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. március 19. (18. évf. 3. sz.), 164–165.
Márczius 15-ike, Debreczen, 1898. március 15. (30. évf. 61. [helyesen: 62.] sz.), 4.
Márczius 15-ike, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 3. (18. évf. 44. sz.), [2].
Márczius 15-iki ünnepélyek, Debreczeni Ellenőr, 1892. március 16. (19. évf. 64. sz.), 2–3.
Márczius 15-ke Debreczenben, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2].
Márczius 15-kén, Debreczen Nagy-váradai Értesítő, 1868. március 22. (26. évf. 13. sz.), [4].
Márczius 15-kén, illetve *Köszönetnyilvánítás*, Debreczen, 1885. március 14. (17. évf. 52. sz.), [1].
Márczius 15-két, Debreczen, 1888. március 15. (20. évf. 54. sz.), [3].
Márczius Idusa, Debreczeni Ellenőr, 1896. március 16. (23. évf. 64. sz.), 2–4.
Márcziusi ünnepségek epizódja, Debreczen, 1899. március 16. (31. évf. 54. sz.), 5.

MÁRKI 1917
MÁRKI Sándor, *Horváth Mihály, 1809–1878*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1917.

MARKOVICS 2019
MARKOVICS Balázs, *Érdekességek a Szent Anna-székesegyház történetéből: Petőfi Zoltán keresztisége a kánonjog tükrében*, Debreceni Katolikus Figyelő, 2019. június 9. (29. évf. 2. sz.), 10–13.

MÁRKUS 1983

MÁRKUS Mihály *Teológiai irányzatok* = BARTHA–MAKKAI 1983, 153–189.
Mártius 15. 1867., Heti Közlöny [kézzel sokszorosított lap], (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámazása]), 72v–75v.
Martius 15-én, Debreczen, 1870. március 14. (2. évf. 51. sz.), [1].
Martius 15-ke, Debreczeni Közlöny, 1861. március 20. (2. évf. 76. sz.), 318.

MAZSU 2012–2013

MAZSU János, *Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piac tér Debreczenben a 19. században*, I–II, Metszetek, 2012/2–3, 54–69. és 2013/4, 54–86.

MAZSU 2021

MAZSU János, *Cívisek és Basahalmán túlról jöttek: A modernizáció térbeli mintázatai Debreczenben*, Debreceni Szemle, 2021/2, 118–168.

MCLEOD 2000

Hugh MCLEOD, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*, Basingstoke, Macmillan, 2000.

MEARS 2010

Natalie MEARS, *Praying for Britain*, BBC History Magazine, 2010/4, 46–51.

MEARS 2012

Natalie MEARS, *Public Worship and Political Participation in Elizabethan England*, Journal of British Studies, 2012/1, 4–25.

Meghívás, Debreczen, 1890. március 13. (22. évf. 51. sz.), [2].

MIHALIK 2015

MIHALIK Béla Vilmos, *Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar* = FAZAKAS–IMRE M.–SZÁRAZ 2015, 111–120.

MIRU 2017

MIRU György, *A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján*, Századok, 2017/6, 1269–1290.

MPEA 1902

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, I, szerk. STROMP László, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902.

NAGY I. 1998

NAGY Iván *Naplója (Visszaemlékezések)*, szerk. TYEKVICSKA Árpád, Balassagyarmat, Nagy Iván Történelmi Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 1998.

NAGY K. Zs. 2012

NAGY Károly Zsolt, „Hová lett a református öntudat?": *A magyar református felekezeti identitás néhány diskurzusáról*, PhD-disszertáció, Pécs, PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Kommunikáció Doktori Program, 2012.

NAGY K. Zs. 2017

NAGY Károly Zsolt, „Itt van Isten köztünk...” *Térhasználati kérdések a református egyházban* = A „Homo liturgicus” *ünnepi szimpozium előadásainak anyaga*, 2017. szeptember 29–30, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 2017, 339–364.

NAGY K. Zs. 2018

NAGY Károly Zsolt, „*Lehetne akár a református Csiksomlyó is...*”: *A Magyar Református Egység Napja jelentései = Emlékező ritusok és ünneplés: Évfordulók, jubileumok, szent évek*, szerk. BARNÁ Gábor, TAUPERT Dóra, [Szeged], MTA–SZTE Vallási Kulturakutató Csoport, 2018, 231–241.

Nagy Sándor halma, Debrecen, 1874. március 16. (6. évf. 53. sz.), [2].

NAGY-CSERE – PAPP G. 2014

NAGY-CSERE Áron – PAPP Gábor, *Köztemetőből nemzeti emlékhely*, Rubicon, 2014/7, 76–79.

NÁNÁSSY 1900a

NÁNÁSSY Lajos, *Az Olvasókhöz!*, Közlöny, 1900. október 1. (31. évf. 1. sz.), 1.

NÁNÁSSY 1900b

NÁNÁSSY Lajos, *Október 31.*, Közlöny, 1900. nov. 1. (31. évf. 2. sz.), 17.

NÁNÁSSY 1900c

NÁNÁSSY Lajos, *Beszéd a gályarabok emlékoszlopánál = A reformáció 1900. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni ev. ref. főisk. által rendezett ünnepély alkalmából*, szerk. BARTHA Béla, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1900.

Nemzetiszínű kokárdás leányok, Debrecen, 1898. március 4. (30. évf. 53. sz.), 4.

NORA 2010

Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. NÉMETH Orsolya et al, Budapest, Napvilág, 2010.

NOVÁK 2018

NOVÁK Veronika, *Utcák, szavak, emberek: A városi tér használata Párizsban a középkor és kora újkor határán*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018.

Okt. 31-én, Közlöny, 1893. november (24. évf. 2. sz.), 24.

Okt. 6., Debrecen, 1893. október (25. évf. 196. sz.), 2.

Október 31., Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20. (42. évf. 2. sz.), 36.

Október 31., Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 46.

Október 31., Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 49–55.

Október 31-én, Debreceni Protestáns Lap, 1897. november 6. (17. évf. 45. sz.), 563.

Október 31-ének ünneplése Debrecenben, Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 69–70.

Október 31-ikét, Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. november 20. (40. évf. 4. sz.), 51.

Október 6. Debrecenben, Debreceni Újság, 1899. október 6. (3. évf. 428. sz.), 2.

Október 6. Debrecenben, Debreceni Ellenőr, 1899. október 7. (26. évf. 255. sz.), 2–3.

Október 6. és a kollégium, Debrecen, 1899. október 5. (31. évf. 195. sz.), 4.

Október 6., Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. október 10. (40. évf. 1. sz.), 12–14.

Október 6., Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 7–10.

Október 6., Debrecen, 1885. október 6. (17. évf. 196. sz.), [3].

Október 6., Debrecen, 1894. október 6. (26. évf. 194. sz.), 2.

Október 6., Debrecen, 1899. október 5. (31. évf. 195. sz.), 2.

Október 6., Debrecen, 1900. október 4 (32. évf. 193. sz.), 4.

Október 6., Debrecen, 1900. október 6. (32. évf. 194. sz.), 4.

Október 6., Debreceni Ellenőr, 1889. október 7. (16. évf. 197. sz.), 2.

Október 6., Debreceni Ellenőr, 1897. október 6. (24. évf. 234. sz.), 4.

Október 6., Debreceni Ellenőr, 1897. október 7. (24. évf. 235. sz.), 4.

Október 6., Közlöny – A Debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Lapja, 1897. október (28. [a közlésben helytelenül: 29.] évf. 1. sz.), 11–12.

Október 6-a Debrecenben, Debrecen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 4.

Október 6-ika, Debrecen, 1897. október 7. (29. évf. 236. sz.), 4.

Október 6-ka, Debrecen, 1879. október 6. (11. évf. 195. sz.), [2].

Október hatodika, Debrecen, 1889. október 3. (21. évf. 194. sz.), [2].

OLÁH 1861

OLÁH Károly, *Figyelmeztetés augusztus 2-dikára!*, Debreceni Közlöny, 1861. július 13. (2. évf. 109. sz.), 445.

OLÁH 1863a

OLÁH Károly, *Debreceni csereszélen*, Hortobágy, 1863. március 15. (2. évf. 11. sz.), 50.

OLÁH 1863b

OLÁH Károly, *Augusztus 2.*, Hortobágy, 1863. augusztus 16. (2. évf. 33. sz.), 153.

Oratoriumunkban, Közlöny, 1884. február–március (14. évf. 4–5. sz.), 42.

OROSZ 1876

[OROSZ István], *Pénztárunk állapota*, Közlöny, 1876. december (7. évf. 2. sz.), 15.

ÖLVETI 2002

ÖLVETI Gábor, *1848–49-es megemlékezések Debrecenben = PÁSZTOR 2002*, 171–175. *Önképző körünk*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8.

Örök, vigyázzatok!, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. április 7. (35. évf. 18. sz.), 245–246.

ÖTVÖS 1997

ÖTVÖS László, *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.

ŐZE 1991

ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

P. SZÁSZFALVI 2016

P. SZÁSZFALVI Márta, „...*A boldog reformátio emlékezetére...*”: *A reformáció százados évfordulói Magyarországon = Rekatolizáció a Uhorská spoločnosť v 17. – 18. storočí // Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*, ed. Peter KÓNIA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016, 432–454.

P. SZÁSZFALVI 2017

P. SZÁSZFALVI Márta, *A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai*, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2017, 101–127.

P. SZATHMÁRY 1880

Az 1878–81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, X, szerk. P. SZATHMÁRY Károly, Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1880.

- PAP D. 1869
Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849, s. a. r. PAP Dénes, Pest, Heckenast, 1869, II.
- PAP J. 2007
 PAP József, *Felekezet és modernizáció. Vita az egyházak szerepéről a XIX–XX. századi Németországban*, Klió, 2007/1, 34–42.
- PAPP J. 2006
 PAPP József, *Vaderdőtől az intézményparkig: A debreceni Nagyerdő beépülése*, Debreceni Disputa, 2006/6, 36–41.
- PAPP J. 2016
 PAPP József, *Adalékok a reformkori Debrecen városképéhez* = PÁKH Albert, *Utazás Debrecenben*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016.
- PAPP J. 2019a
A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője: Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára, szerk. PAPP József, Debrecen, [Magyar Honvédség 5. Bocskai István Lövészdandár Könyvtára], 2019.
- PAPP J. 2019b
 PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debrecenben* = PAPP J. 2019a, 11–26.
- PAPP Já. 1983
 PAPP János, *Az egyház gazdálkodása = Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből, 1867–1978*, főszerk. BARTHA TIBOR, MAKKAI László, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983 (Studia et Acta Ecclesiastica, 5), 247–260.
- PAPP L. 1901
Emlékkönyv a Reformatio 1901. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni Ev. Ref. Theol. Akad. Hittanszaki Önk. Társulata által a gályarab lelkészek emlékoszlopánál rendezett ünnepély alkalmából, szerk. PAPP Lajos, Debrecen, Városi Nyomda, 1901.
- PÁSZTOR 2002
 Ünnep – hétköznap – emlékezet: Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén, szerk. PÁSZTOR Cecília, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002.
- PATYI 1999
 PATYI Gábor, *Március 15. a dualizmus kori Sopronban a helyi sajtó tükrében*, Soproni Szemle, 1999/3, 273–285.
- PAYR 1911
 PAYR Sándor, *A reformáció évszázados ünnepei hazánkban (1–2)*, Protestáns Szemle, 1911, 489–501 és 564–579.
- PÉNZES 2012
 PÉNZES Ágnes, *Történelem és reprezentáció: A Jókai-regények forradalomképe*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2012/1, 3–24.
- PERES 2019
 PERES Imre, *Erdős József* = FEKETE–BARÁTH 2019, 416–425.
- PETŐFI 1967
 PETŐFI Sándor *összes prózai művei és levelezése*, s. a. r. MARTINKÓ András, [Budapest], Magyar Helikon, 1967.
- PETŐFI 2001
 PETŐFI Sándor *összes versei*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Osiris, 2001.
Petőfi vallásos világnézete, 1883. november 5. (3. évf. 31. sz.), 325–326.
Petőfi, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5., 466.
Petőfi-ünnep Debreczenben, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4.
Petőfi-ünnep Debreczenben, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 30. (26. évf. 186. sz.), 6.
- PETRÓCZINÉ PETROV 2018
 PETRÓCZINÉ PETROV Anita, *Eröss Lajos (1857–1911) élete és munkássága*, Református Szemle, 2018/3, 287–305.
- PLOSSZER 1998
 PLOSSZER Ferenc *káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*, s. a. r. HERMANN István, Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998.
- PORKOLÁB 2005
 PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül.”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Budapest, Anonymus, 2005, 85–86, 95–106.
- PORTÖRŐ 1901
 PORTÖRŐ Kelemen, *Innét-onnét*, Debreczen, 1901. augusztus 3. (33. évf. 149. sz.), 6.
Protestáns estély, Debreceni Főiskolai Lapok, 1903. december 10. (46. évf. 4. sz.), 54–55.
- PRUZSINSZKY 1913
 PRUZSINSZKY Pál, *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*, Budapest, Hornyánszky, 1913.
- PUSZTAI 2008
 PUSZTAI Gábor, *Michiel Adraenszoon de Ruyter, a holland nemzeti hős* = BITSKEY–PUSZTAI 2008, 99–120.
- PUSZTAI 2017a
 PUSZTAI Gábor, *A szabadító emlékezete: Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben = Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok*, szerk. BÁRÁNY Attila, FAZAKAS Gergely Tamás, PUSZTAI Gábor, TAKÁCS Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 155–165.
- PUSZTAI 2017b
 PUSZTAI Gábor, *De drie gezichten van De Ruyter: Admiraal De Ruyter in de Hongaarse Herinnering*, Acta Neerlandica, 2017, 205–221.
- PUSZTAI 2017c
 PUSZTAI Gábor, *Michiel de Ruyter in der ungarischen Erinnerung = Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, szerk. TAKÁCS Miklós, S. VARGA PÁL, Karl KATSCHTHALER, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 44–57.
- PUSZTAI 2020
 PUSZTAI Gábor, *Adminális a reformátorok között: A debreceni Ruyter utca névadójáról*, Debreceni Szemle, 2020/2, 137–147.

- Pünkösöd ünnepén Debrecenben*, Közlöny, 1849. május 30.
- RÁCZ 1869
RÁCZ Károly, *A magyar átok-minta történelmi kifejlődésében végig kísérve*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1869, 295–302, 327–332, 1099–1102, 1131–1132, 1159–1163, 1190–1193, 1126–1128, 1254.
- RÁCZ 1874
RÁCZ Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, Steinfeld, 1874.
- RÁCZ 1882
RÁCZ Károly, *A magyarhoni reformáció bölcselmi történelme*, Arad, Réthy L. és fia, 1882.
- RÁCZ 1899a
RÁCZ Károly, *Egy indítvány*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. február 25. (19. évf. 9. sz.), 131–132.
- RÁCZ 1899b
RÁCZ Károly, *Emlékezés 1674. márczius 5-re*, Szabad Egyház, 1899. augusztus 1, 16. (15. évf. 15–16. sz.), 62–63 és szeptember 1, 16 (15. évf. 17–18. sz.), 71–72.
- RÁCZ 1905
RÁCZ Károly, *Az új katolikusok hitformája, vagy a magyar átokminta*, Budapest, Kókai Lajos, 1905.
- RADA 2016
RADA János, *Egyházkritikai röpd- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér)*, Egyháztörténeti Szemle, 2016/1, 3–23.
- RADA 2017
RADA János, *A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban*, Történelmi Szemle, 2017/1, 129–144.
- RADÁCSI 1899
A Tiszáninnyi Ev. Ref. Egyházkerület 1899. május hó 2–4. napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve, szerk. RADÁCSI György, Sárospatak, Steinfeld, 1899.
- RADÁCSI 1906
RADÁCSI György, *A Sárospataki Főiskola 1898–99. évi képe általában* = R. Gy., *Emlékjelek; Bizonyosságok: Összegyűjtött dolgozatok*, I., Sárospatak, Radil Károly, 1906, 373–380.
- RÁKOSI 1861
RÁKOSI László, *Nagy Sándor emléke*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 24. (2. évf. 121. sz.), 493.
- REFERENS, *Reformációi emlékűnnepély a debreczeni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. november 7. (16. évf. 45. sz.), 574–576.
- Reformáció emlékére istentisztelet*, Debreczeni Protestáns Lap, 1901. november 2. (21. évf. 44. sz.), 705.
- Reformáció*, Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 16–19.
- Reformációi emlékűnnepély*, Debreczeni Protestáns Lap, 1900. október 27. (2. évf. 43. sz.), 637.
- Reformációi emlékűnnepély*, Közlöny, 1896. október (27. évf. 1. sz.), 8.
- Reformációi emlékűnnepély*, Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 12.
- Reformációi emlékűnnepély*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. november 4. (13. évf. 44. sz.), 577.
- Reformációi emlékűnnepély a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 2. (15. évf. 44. sz.), 545–546.
- Reformációi ünnepély a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 8. (10. évf. 45. sz.), 415.
- Reformációi ünnepély a debreczeni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1891. november 7. (11. évf. 4. sz.), 417–418.
- Reformációi ünnepély a debreczeni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1892. november 5. (12. évf. 45. sz.), 363.
- Reformatio emlékűnnepét*, Közlöny, 1894. október (25. évf. 1. sz.), 12.
- Reformatioi emlékűnnepély*, Közlöny, 1895. október (26. évf. 1. sz.), 12.
- Rekvium az aradi vértanúkért*, Debreczen, 1900. október 8. (32. évf. 195. sz.), 4.
- RÉVÉSZ id. 1864
[Id.] RÉVÉSZ Imre, *Kálvin élete és a kálvinizmus: Emlékül a nagy reformátor halála évének háromszázados fordulatára*, Pest, Osterlamm, 1864.
- RÉVÉSZ id. 1875
[RÉVÉSZ Imre id.], *Paksi Szathmári István debreceni hittanár történelmi éneke 1751-ből, a magyar református egyház azon korbéli üldöztetéséről*, Protestáns Egyház és Iskolai Figyelmező, 1875. április (6. évf. 4. sz.), 183–196.
- RÉVÉSZ id. 1909
[Id.] RÉVÉSZ Imre, *Kálvin élete és a kálvinizmus*, Debrecen, Hegedűs és Sándor, 1909.
- RÉVÉSZ ifj. 1933–34
[ifj.] RÉVÉSZ Imre, *A kálvinista Róma: Két elnevezés története*, Theologiai Szemle, 1933–34, 75–108.
- RÉVÉSZ K. 1884
RÉVÉSZ Kálmán, *A reformáció hatása hazánkra*, Közlöny, 1884. január 15. (14. évf. 3. sz.), 19–22.
- Róvjuk le adónkat!*, Debreczen, 1874. július 29. (6. évf. 147. sz.), [1].
- S. SZABÓ 1894
S. SZABÓ József, *Egy vértanú reformátor*, Protestáns Szemle, 1894, 349–354.
- S. SZABÓ 1902
S. SZABÓ József, *Özv. Hegyi Mihályné és a gályarabok emlékoszlópa*, Debreceni Képes Kalendárium, 1902, 29–35.
- S. VARGA K. 2002
S. VARGA Katalin, *Vitetnek ítélőszékre...: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, s. a. r., bev., szerk., jegyz. S. V. K., Pozsony, Kalligram, 2002.
- S. VARGA K. 2008
S. VARGA Katalin, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve: Textus és értelmezés*, Budapest, Universitas, 2008.
- SALACZ 1938
SALACZ Gábor, *A magyar kultúrharc története, 1890–1895*, Pécs, Dunántúl, 1938.

- SÁNDOR 1990
SÁNDOR Iván, *Vizkeresztől karácsonyig: a nyolcvankilences esztendő*, Budapest, Forrás-Gondolat, 1990.
- SÁPI 1980
SÁPI Lajos, *Régi temetők Debrecenben = Hajdú-Bihar temetőművészete*, főszerk. SZÖLLŐSI Gyula, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága, 1980, 171–227.
- SASS 1900
A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1900. áprilisi 24–27. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve, kiad. SASS Béla, Debrecen, Városi Nyomda, 1900.
- SASS 1901
A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1901. április 17–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve, kiad. SASS Béla, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1901.
- Schlauch Lőrinc*, Debreceni Protestáns Lap, 1896. november 7. (16. évf. 45. sz.), 582.
- SCHLEICH 1936
SCHLEICH Lajos, *A „kálvinista Róma” katolikus rétege (1869–1930)*, Katholikus Figyelő, 1936/1 (12. évf. 1. sz.), 1–7.
- SEBESS–HARSÁNYI 1873
SEBESS György – HARSÁNYI Gábor, *A debreceni honvédsírok ügyében*, Debrecen, 1873. március 18. (5. évf. 54. sz.), [1].
- SEMPERIDEM, *Maradjon a kőoroszlán!*, Debrecen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 1–3.
- SIMON 1901a
SIMON Imre, *Beszéd a gályarabok emlékoszlopánál* (1. rész), Közlöny, 1901. november 8. (32. évf. 5. sz.), 62–63.
- SIMON 1901b
SIMON Imre, *Beszéd a gályarabok emlékoszlopánál* (2. rész), Közlöny, 1901. november 25. (32. évf. 6. sz.), 81–82.
- SINKÓ 1983
SINKÓ Katalin, *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1983, 185–201.
- SOLTÉSZ 1897
SOLTÉSZ Elemér, *Záró beszéd az 1897. október 31-iki reformációi emlékünnepélyen*, Közlöny, 1897. október (28. évf. 1. sz.), 10–11.
- STEINHOFF 2004
Anthony J. STEINHOFF, *Ein zweites konfessionelles Zeitalter? Nachdenken über die Religion im langen 19. Jahrhundert*, Geschichte und Gesellschaft, 2004/4, 549–570.
- SZ. KÜRTI 1977
SZ. KÜRTI Katalin, *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977.
- SZ. KÜRTI 1995
SZ. KÜRTI Katalin, *Szoborsorsok Debrecenben*, Debreceni Szemle, 1995/3, 423–430.
- Sz. L. [valószínűleg Szűcs László], *A rendőrség figyelmébe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4. (44. évf. 3. sz.), 37.
- Szabad tér a debreceni nagytemplom előtt*, Debreceni Protestáns Lap, 1899. augusztus 12. (19. évf. 33. sz.), 478 [téves lapszámolás miatt 578 szerepel itt].
- Szabadságharcosok imája*, Debrecen, 1888. március 15. (20. évf. 54. sz.), [2]–[3].
- SZABÓ [2021].
SZABÓ Anna Viola, *Képtörténetek a fotótárból – Csokonai és a fényképész*, Déri Múzeum honlapja, [2021]. <https://www.derimuzeum.hu/muzeumblog.php?id=149>
- SZABÓ-REZNEK 2021
SZABÓ-REZNEK Eszter, „Petőfi és Jókai lelke folyt össze az ő lelkével”: E. Kovács Gyula halála és az 1899-es Petőfi-jubileum = *Kelj föl és járj, Petőfi Sándor! 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*, szerk. DOBÁS Kata, KALLA Zsuzsa, PARÁDI Andrea, TÓTH Dóra, Budapest, PIM, 2021, 225–244.
- SZABOLCSKA 1885
SZABOLCSKA Mihály, *Főjegyzői jelentés a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1884–85-dik évi működéséről*, Közlöny, 1885. jún. 15. (15. évf., 8. sz.), 74.
- SZÁRAZ–FAZAKAS–IMRE M. 2018
A reformáció emlékezete a kora újkorban, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
- SZÁSZ K. 1871.
SZÁSZ Károly, *Dicsőköltmény*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1871.
- SZÁSZ L. 2017
SZÁSZ Lajos, *A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában*, Egyháztörténeti Szemle, 2017/4, 5–41.
- SZATMÁRI 2015
SZATMÁRI Judit, *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben, 1849–1860*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2015, 257–269.
- SZENDINÉ ORVOS 2019
SZENDINÉ ORVOS Erzsébet, *Honvédemlékek Debrecenben* = PAPP J. 2019, 71–86.
- SZILÁGYI M. 2014
SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014.
- SZILÁGYI S. 1867
SZILÁGYI Sándor, *Vértanúk a magyar történetből*, Pest, Heckenast, 1867.
- Szoborvándorlás*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1906. december 1. (49. évf. 5. sz.), 56.
- Szomorú ünneplés*, Debrecen, 1895. augusztus 3. (27. évf. 149. sz.), 2.
- SZÜCS I. 1850/2019
SZÜCS István, *1849. augusztus 2-ika emléke*, Csokonai Lapok, 1850. augusztus 3., augusztus 7., augusztus 10. (1. évf. 10., 11. és 12. sz.), 73–76, 81–84, 90–93. Reprint közlése: PAPP J. 2019a, 206–218.
- SZÜCS I. 1871
SZÜCS István, *Szabad királyi Debreczen város történelme*, III, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1871.

- SZÜCS B. 1893
SZÜCS Béla, *Oratóriumi szemle*, Közlöny, 1893. február (23. évf. 4. sz.), 34–35.
- T. KONRÁD 1861
T. KONRÁD Gyula, *Honvédek sirján*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 14. (2. évf. 118. sz.), 481.
- TAKÁCS F. 1997
TAKÁCS Ferenc, „*Csokonai Koszorúja*”: egy emlékversgyűjtemény tanulságai = *Kegyelet és irodalom*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997, 22–28.
- TAKÁCS J. 2015
Katolikusok Debrecenben 1715–2015, szerk. TAKÁCS József, Debrecen, Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2015.
Tiszántúli egyházkerületi lelkész-értekezlet, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. november 11. (13. évf. 45. sz.), 591–592.
- TÓTH S. 1876
Hittanszaki akadémiai értesítő az 1875–76-ik évről, szerk. TÓTH Sámuel, Debrecen, 1876.
- TÓTH S. 1882
Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban, A debreceni országos zsinat megbízásából közzéteszi TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1882.
- TÓTH S. 1894a
Az 1891–1893. évi második országos zsinat megismétli ezt a törvényt (269. §). *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, A budapesti 1891–93-ik évi országos zsinat megbízásából közzéteszi TÓTH Sámuel, Budapest, Franklin, 1894.
- TÓTH S. 1894b
A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve, Budapest, 1894. évi április hó 24–27. napjain, kiad. TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1894.
- TÓTH V. 1999
TÓTH Vilmos, *A Kerepesi úti temető másfél évszázada*, Budapesti Negyed, 1999/2, 3–126.
- TÓTH Zs. 2019a
TÓTH Zsombor, *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I. Konfesszionálisizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800): Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019/6, 719–739.
- TÓTH Zs. 2019b
TÓTH Zsombor, *Husztai László: Calvinus János élete*, Budapest, Reciti, 2019.
- TÓTH Zs. 2020
Tóth Zsombor, *Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség (módszertani előtanulmány) = Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Budapest, Reciti, 2020, 11–50.
Tudósítás a debreczeni főiskolai hittanszaki társulat köréből, Közlöny, 1875. november 10. (6. évf. 1. sz.), 8.
- Tudósítás az október 31-én tartott egyházkerületi egyházi értekezlet lefolyásáról*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3. (14. évf. 44. sz.), 553–557.
- TURBUCZ 2016
TURBUCZ Dávid, „*Ferenc Jóska azt üzente*”: *Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt*, Történelmi Szemle, 2016/4, 603–614.
Úgy sügták, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [2].
Új nemzedék a honvéd-sírokon (1891. aug. 2.), Debreczen, 1891. augusztus 1. (22. évf. 148. sz.), 1–2.
- ÚMIL 2000
Új Magyar Irodalmi Lexikon, főszerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai, 1–3. köt., 2000.²
Ünnepély a gályarabok emlékoszlopánál, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. szeptember 23. (19. évf. 39. sz.), 555.
Ünnepély a gályarabok oszlopánál, Közlöny, 1899. november (30. évf. 2. sz.), 29.
Ünnepélyes ülés, Közlöny: A Debreceni „Hittanszaki Önképző-Társulat” köréből, 1871. november 30. (2. évf. 1. sz.), Melléklet az 1. számhoz, 9.
Vallásos estélyek, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. november 11. (13. évf. 45. sz.), 592.
- VARGA J. 1986
VARGA Júlia, *Térrendszer Debrecen városközpontjában (Kossuth tér – Emlékkert – Kálvin tér térszerkezet)*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986, 251–303.
- VARGA–PINTÉR 2000
VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, Budapest, Argumentum, 2000.
Vegyes közlemények (Márczius 15-két...), Közlöny, 1883. április 1. (13. évf. 6. sz.), 47–48.
- VERES 1896
VERES István, *Laszky János*, Közlöny, 1896. október (27. évf. 1. sz.), 2.
Vértanúk emléke, Debreczen, 1888. október 6. (20. évf. 195. sz.), [2].
Vértanúk emlékezete, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 7.
- VÍDOVICS 1997
VÍDOVICS Ágoston *pápakovácsi plébános naplója az 1848–49-es eseményekről (Részlet a pápakovácsi római katolikus plébánia Historia Domusából)*, kiad. VARJU Dezső, Pápa, Pápakovácsi Község Önkormányzata, 1997.
- WENDEBOURG 2011
Dorothea WENDEBOURG, *Die Reformationsjubiläen des 19. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 2011, 270–335.
- WIEDERKEHR 1899
WIEDERKEHR Károly, *Elszakadás Rómától [1. rész]*, Közlöny, 1899. december (30. évf. 3. sz.), 66–70.
- WILLIAMSON 2008
Philip WILLIAMSON, *State prayers, fasts and thanksgivings: public worship in Britain 1830–1897*, Past and Present, 2008, 121–174.

WILLIAMSON, TAYLOR, RAFFE, MEARS 2013–2018

National Prayers: Special Worship since the Reformation, ed. Philip WILLIAMSON, Stephen TAYLOR, Alasdair RAFFE and Natalie MEARS, vol. 1–3., Woodbridge, The Boydell Press, 2013–2018.

XIII. *Leó római pápa ötvenéves püspöki jubileuma*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. február 25. (13. évf. 8. sz.), 107–108.

ZAKAR 1998a

ZAKAR Péter, „A honszeretet szent tüzétől áthatva siettek vitéz seregeink zászlói alá...” – *honvéd lelkészek 1848–49-ben = Egy küzdelmes év katonái*, szerk. HORVÁTH László, Gyöngyös, Mátra Múzeum, 1998, 63–81.

ZAKAR 1998b

ZAKAR Péter, *Tábori lelkipásztorkodás az 1848–49-es tábori hadseregben*, Új Forrás, 1998/6, 113–120.

ZAKAR 1999

ZAKAR Péter, „Átkozottak legyenek, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek...”: *Haynau mezőhegyesi áldozata: Gonczeczky János*, Hadtörténelmi Közlemények, 1999/4, 1–15.

ZAKAR 2000

ZAKAR Péter, *Haynau egyházi áldozatai*, Aetas, 2000/1–2, 62–81.

ZAKAR 2001

ZAKAR Péter, *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben = Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848–1918)*, szerk. SARNYAI Csaba Máté, Budapest, METEM, 2001, 53–62.

ZAKAR 2003

ZAKAR Péter, „Kossuth a magyarok Mózese”: *Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848/49-ben*, Aetas, 2003/3–4, 87–108.

ZOLTAI 1902

ZOLTAI Lajos, *A katolicizmus előrenyomulása Debrecenben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1902. március 1. (22. évf. 9. sz. szám), 132–133.

ZOLTAI 1908

ZOLTAI Lajos, *Jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1908.

ZOLTAI 1931

ZOLTAI Lajos, *A debreceni Honvédelem keletkezése: A vándorló köroroszlán története: Alkalmi visszaemlékezések*, Debreczeni Újság – Hajdúföld, 1931. augusztus 1. és augusztus 2. (35. évf. 170–171. sz.); újraközölve = SZENDINÉ ORVOS 2019.

ZOLTAI 1934

ZOLTAI Lajos, *A debreceni kertészek múltja*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat, 1934.

ZÖLD 1901

ZÖLD Mihály, *A reformáció emlékünnepeiről*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 18. (44. évf. 2. sz.), 15–17.

VII. Illusztrációk jegyzéke

1. kép. Csokonai síremléke a Hatvan utcai temetőben, Beregszászi Pál alkotása, felállították 1836 augusztusában (Fotó: Zoltai Lajos, 1913.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára¹
2. kép. Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve, Marschalkó János szobra. Az Emlékkertben 1867. augusztus 2-án állították fel; háttérben a Debreceni Református Kollégium főépülete (Fotó: Letzter testvérek, 1868.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
3. kép. A Kollégium és az Emlékkert a Honvédelemmel, mögötte az öntözéshez használt kút vízmedencéje (Gondy és Egey fényképe után rajzolta Dörre Tivadar, 1882.)
Forrás: Vasárnapi Újság, 1882. szeptember 3. (29. évf. 36. sz.), 565.
https://dka.oszk.hu/035200/035209/1882_Page_285_a_nagykep.jpg
4. kép. A Kollégium és az Emlékkert az öntözéshez használt kút vízmedencéjével, előtte kivehető a Honvédelem is (Fotó: Gondy és Egey, 1882.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
5. kép. Izsó Miklós 1871. október 11-én leleplezett Csokonai-szobra az ún. keleti vagy kis Emlékkertben (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
6. kép. A Kollégium előtti Honvédelem, 1876. március 15-e óta Boros Sándor kőfaragó carrarai márványból készült virágkoszorújával díszítve (Fotó: Lovag Chylinski György, 1890.)
Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

¹ A Déri Múzeum Fotótárának kötetünkben közölt képeit Lukács Tihamér reprodukálta. A fotók közlését az intézmény vezetősége engedélyezte.

7. kép. Debrecen térképe 1892-ből
 Forrás: *Pallas nagy lexikona*, 5. köt., Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893, a 84–85. lapok közötti térkép
8. kép. Az 1849. augusztus 2-án elesett honvéd sírja Debrecentől délkeletre, a Csereerdőben, a Hosszúpályiba vezető út szélén. Gránitobeliszkkal 1868. augusztus 2-án jelölte meg az Emlékkert Társulat (Fotó: Kozmann Leó, 1930.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
9. kép. Emlékezők megkoszorúzzák a honvédsírt (Fotó: Vadász Emil, 1899. augusztus)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
10. kép. Petőfi-szobor a Debreceni Református Kollégium díslépcsőházában (a pesti szobor gipszmintája), Izsó Miklós – Huszár Adolf alkotása, felállították 1883. október 31-én
 Forrás: *A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről*, közrebocsátják az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 376–377. lapok közötti fotó
11. kép. Az 1849. augusztus 2-án a debreceni csatában elesett honvédek síremléke a Honvédtemetőben. Leleplezték: 1885. március 15-én (Fotó: Egey István, 1885. március 15.?) A Déri Múzeum leltárkönyvébe írt feltételezés szerint a kép az emlékmű leleplezésekor készülhetett.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
12. kép. A honvéd síremlék és környezete a Honvédtemetőben, a sétánytól jobbra eső kis dombon (Fotó: Haranghy György, 1902. július 3.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
13. kép. A debreceni Városháza és környéke (Fotó: Lovag Chylinski György, 1892–1894 körül).
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
14. kép. A Debreceni Református Kollégium udvara
 Forrás: *A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről*, közrebocsátják az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 374–375. lapok közötti fotó
15. kép. A Debreceni Református Kollégium főépülete és az Emlékkert részlete a Fűvészkert utca felől
 Forrás: *A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről*, közrebocsátják az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 16–17. lapok közötti fotó
16. kép. A Debreceni Református Kollégium Oratórium terme az 1894/1895-ös tanévben
 Forrás: *A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről*, közrebocsátják az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 372–373. lapok közötti fotó
17. kép. A Debreceni Református Kollégium Díszterme
 Forrás: *A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Értesítői az 1894–95. iskolai évről*, közrebocsátják az igazgatók, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 378–379. lapok közötti fotó
18. kép. Petőfi Sándor egykori debreceni lakóhelye a Batthyány utca 16. szám alatt, Petőfi Zoltán szülőháza (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
 Forrás: a debreceni Déri Múzeum Fotótára
19. kép. Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve, Marschalkó János szobra. A Honvédtemetőben 1899. augusztus 2-án állították fel. (Fotó: Lovag Chylinski György, 1899. augusztus.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
20. kép. Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékműve a Csigedomb tetején, a Honvédtemetőben (Fotó: Haranghy György, 1902. július 3.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
21. kép. A debreceni Honvédegylet vezetői és egyenruhás tagjai: tizenegy egyenruhás öreg honvéd és öt polgár (Fotó: Gondy és Egey, 1900 körül.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
22. kép. A Nagysándor József-emlékmű az 1849. augusztus 2-i debreceni (köntöskerti) csata helyszínén. Felállították az 50 éves évfordulón (Fotó: Lovag Chylinski György, 1899. augusztus 16.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
23. kép. A Gályarab-emlékoszlop az Emlékkertben, a pesti Gerenday cég munkája, felállították 1895. szeptember 21-én (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
24. kép. Tóth András allegorikus szabadságszobra az Emlékkertben, leleplezték: 1902. augusztus 2-án (Postai képeslap, 1905.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára
25. kép. Bocskai fejedelem szobra az Emlékkertben, Holló Barnabás alkotása, leleplezték 1906. november 25-én. Mögötte a Kollégium kegyes adománytevőinek, Szombathy Istvánnak és Veresmarti Zsuzsannának 1873-ban állított emlék (Fotó: Zoltai Lajos, 1908.)
 Forrás: A debreceni Déri Múzeum Fotótára

VIII. A fejezetek korábbi változatai

1. Az Országos könyörgés, nemzeti bűjt és keresztes háború 1849 május–júniusában – Kortárs reakciók és emlékezet egy nemzetközi kutatás kontextusában című fejezet bővített, javított változata az alábbi írásnak: *Országos könyörgés, nemzeti bűjt és keresztes háború 1849 nyarán. A kortárs és az utólagos értelmezések egy nemzetközi kutatás kontextusában = „Szirt a habok közt”. Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 302–319. Beépült továbbá a szövegbe ez az összefoglaló is: *Emlékezzetek hálaadással, imádkozva a nemzetért! Az országos könyörgési alkalmak hagyománya*, Irodalmi Magazin, 2017/4, 63–66.

2. A szabadságharc emlékezete Debrecenben – Szimbolikus térfoglalás és rituális térhasználat a perifériától a belvárosig (1849–1902) című fejezet korábbi formájában némileg más címmel (*A szabadságharc ritualizált emlékezete Debrecenben (1849–1902) – Szimbolikus térfoglalás a perifériától a belvárosig*) jelent meg a *Studia Litteraria*, 2021/1–2. tematikus számában (*Városi identitás és emlékezet*, szerk. BÓDI Katalin, FAZAKAS Gergely Tamás és LAPIS József), 63–109. A jelen kötetben közölt írás véglegesítéséhez felhasználtam még ezt a szövegemet: *Nemzeti költő a 19. századi város szövetében: A debreceni Csokonai-ünnepélyek és a szabadságharc emlékezetének szöveg- és térhasználati összefüggései 1871-ig = „közöttünk a’ Mester”*: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 43–55.

3. A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében című dolgozat eredeti változata ugyanezen a címen ebben a kötetben jelent meg: *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 3), 179–197. Németül is megjelent: *Die Erinnerung an die protestantischen Galeerensträflinge des 17. Jahrhunderts nach dem Freiheitskampf 1848/1849 in Debrecen = Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848* (*Loci Memoriae Hungaricae*, 4), hrsg. von Miklós TAKÁCS – Pál S. VARGA – Karl KATSCHTHALER, Debrecen, Debrecen University Press, 2017, 104–127.

4. *A reformáció emlékezete és október 31. ünneplése – Debreceni térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején* című tanulmány korábbi változata itt jelent meg: *Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 9), 111–142. Rövidebb összefoglalás formájában, amely részben beépült mind a 3. és a 4. pontban említett fejezetekbe: *Emlékezés az emlékezőkre: A gályarabok oszlopa és a debreceni reformátusság ünneplési gyakorlata a 19–20. század fordulóján*, Debreceni Szemle, 2020/2, 148–157.

IX. Névmutató

A. Gergely András 35, 36, 50, 146
Acton, Lord (Dalberg-Acton, John Emerich Edward) 159
Ady Endre 85, 146
Andics Erzsébet 93, 146
Andrássy György 93
Antalfi János 94, 96, 97, 146
Arany János 22, 136, 146
Árpád, magyar fejedelem 22
Assmann, Aleida 110, 147
Assmann, Jan 35, 36, 147
Atkinson, David 35, 147

Baczoni Lajos 121, 126, 148
Baja Mihály 88, 136, 138, 148
Bálint Sándor 55, 148
Balogh Elemér 97
Balogh Ferenc 41, 43, 53, 62, 63, 72, 76, 88, 90, 91, 94, 95, 98–108, 114–118, 121, 122, 124, 125, 128, 133, 138, 139, 144, 145, 148–150, 166, 171
Balogh Ferenc, ifj. 119, 149
Balogh István 42, 44, 45, 51, 149
Balogh László 37, 55, 71, 79, 81, 150
Balogh Péter 105, 116, 148
Baltazár Dezső 73, 150
Bán Imre 41, 150
Bánffy Dezső 77
Barabás Miklós 96, 97
Bárany Attila 173
Baranyai Norbert 154

Baráth Béla Levente 73, 95, 107, 112, 114, 115, 124, 125, 128, 150, 157, 158, 161, 166, 172
Barcza József 128, 150, 160
Barcza Józsefné 42, 43, 104, 115, 116
Barcsa János 114, 151
Barna Gábor 55, 148, 156, 170
Barsó J. 42, 151
Bartha Béla 135, 136, 151, 170
Bartha Tibor 151, 153, 169, 172
Barton, Peter 93, 151
Báthori Gábor, teológus 119
Batthyány Kázmér 16
Batthyány Lajos 95
Bekker, Balthasar 153
Beksics Gusztáv 28, 121, 157
Bellentani, Federico 35, 151
Benkő Tímea 12, 151
Bényei Miklós 10, 31, 33, 34, 38, 63, 70, 71, 73, 74, 79, 151
Bényei Péter 9, 26, 151, 184
Bészler Gábor 57
Bethlen Kata 97
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 15, 117, 157
Bethlendi Endre 104, 146, 157, 166
Bíró A. Zoltán 35, 113, 152
Bitskey István 90, 152, 157, 173
Blaschke, Olaf 92, 113, 152
Bocskai István, erdélyi fejedelem 93, 117, 142

Bod Péter 97, 99, 102, 107, 153, 164, 173
Bódi Katalin 9, 157, 166, 184, 185
Bódiss Jusztin 128
Bodó Julianna 35, 113, 152
Bodrogi Ferenc Máté 9, 157, 184
Bogár Judit 157
Bogdán Lajos 128, 152
Boldisár Kálmán (Calamus álnéven is) 51, 142, 143, 152, 153
Boros Sándor 54, 55, 63, 66, 181
Boross Lajos 85, 152
Borsos István 107, 152
Botos Péter 155
Bozzay Réka 153
Bölcskei Gusztáv 165
Brandt, Juliane 33, 34, 67, 92, 93, 112, 118, 125, 126, 152
Bretz Annamária 90, 97, 153
Bucsay Mihály 94, 118, 153
Bujtás László Zsigmond 90, 153
Burius, Johannes 98
Burman, Frans 153
Buzogány Dezső 151
Bütösi János 165

Calamus *lásd* Boldisár Kálmán
Calvin, Jean *lásd* Kálvin János
Chylinski György, lovag 54, 71, 82, 86, 181–183
Cosgrove, Denis 35, 147

Csáky, Moritz 112, 153
Csánky Benő 72
Csáthy Géza 51, 153
Csekey Sándor 94, 153
Csepregi Zoltán 100, 153
Csibi Norbert 112, 123, 133, 153
Csiky Lajos 99, 103, 108, 116, 119, 122, 124, 125, 127, 134–136, 138, 153, 154, 165, 166
Csohány János 94, 101, 118, 119, 154

Csokonai Vitéz Mihály 37–39, 41–44, 48, 49, 53–55, 61, 62, 106, 111, 124, 140, 148–151, 155, 157, 159, 164, 166, 177, 178, 181, 184
Csorba Dávid 90, 94, 96, 154, 157, 162
Csorba Sándor 125, 154
Csutak Kálmán 65, 71, 72, 154

D. Kovács János 117
d'Aubigné, Merle 98, 118, 149
Dalberg-Acton, John Emerich Edward *lásd* Acton, Lord
Damjanich János 79
De Niet, Johan 158
Debreceni Ember Pál 97, 155
Debreceni *lásd* Oláh Károly
Debreczeni Attila 157, 184
Dégenfeld József 131
Degenfeld-Schonberg Imre 95
Dessewffy Emil 93
Dézsi Lajos 120
Dicsőfi József 105, 124, 155
Dienes Dénes 155
Dobás Kata 177
Dóczi Imre 159
Dóczy Irén 138
Dörre Tivadar 52, 181
Dragota Ignácné 57
Dusnoki-Draskovich József 156

E. Csorba Csilla 96, 155
E. Kovács Gyula 177
Egey István 52, 66, 84, 181–183
Elekes Ferenc 103
Ember Ernő 38, 155
Emich Gusztáv 63
Eperjessy Kálmán 94
Erdélyi Mónika 38, 43, 156
Erdész Ádám 34, 156
Erdős József 119–122, 125, 127, 131, 133, 138, 154, 156, 172

- Eröss Lajos 135, 136, 156, 158, 173
Erzsébet, I., Tudor, angol királynő 13
- Fabiny Tibor, id. 90, 97, 167
Fabó András 94
Fábri Anna 41, 156, 157
Farkas Evelin 28
Farkas József 98, 99, 105, 107
Fazakas Gergely Tamás 12, 15, 19, 37, 90, 114, 127, 153, 154, 157, 162, 166, 169, 173, 177, 184, 185
Fazakas Sándor 165
Feischmidt Margit 163
Fekete Csaba 104, 157
Fekete Károly 150, 157, 158, 161, 166, 172
Fekete Sándor 29, 158
Ferencz Árpád 165
Ferenczy Gyula 81, 82, 161
Ferenczy Károly 94, 104, 115, 144
Fischer, Andreas 100
Fliedner, Georg 99
Fliedner, Theodor 97–99, 153
Fónagy Zoltán 96, 158
Forinyák Géza 43, 95
Futó Zoltán 116, 117, 158
Fülöp József 115, 158
Füredi Lajos 116, 158
Fűrj Zoltán 95, 150
- Gaál Botond 91, 99, 122, 135, 158
Gaál Sándor 165
Gáborik Judit 41, 158
Gáborjáni Szabó Botond 11, 17, 21, 37, 42, 73, 93, 158, 159
Gájer László 112, 159
Géczy M. Erzsébet 77, 121, 125, 127, 159
Gerenday Béla 108
Géresi Kálmán 126, 159
Gergely, XVI., pápa 112
Gerő András 34, 159
Gonda László 154
Gondy Károly 52, 84, 87, 159, 181, 183
- Gonzeczky János 21, 180
Gönczy Monika 9, 184
Gracza György 17, 18, 159
Grósz (Nagy) Bella, Jókai Mórné 28
Grünwald Béla 30
Gunst Péter 31, 159, 166
- Gyáni Gábor 34, 35, 37, 43, 45, 50, 69, 78, 103, 113, 159
Gyarmati György 34, 160
György Péter 48, 160
Győri L. János 41, 42, 94, 149, 154, 160
- H. Szabó Lajos 26, 160
Hajdu Huszár *lásd* Móricz Pál
Hamar László 41, 45, 51, 57, 84–86, 89, 129, 160
Hansági Ágnes 26, 30, 160
Haranghy György 67, 83, 182, 183
Harsányi Gábor 57, 176
Harsányi István 96, 103, 107
Harsányi Pál 138, 160
Hatos Pál 50, 91, 93, 94, 108, 112, 116, 160
Hatvany Lajos 28, 29, 43, 161
Haynau, Julius Jacob von 180
Hegyesi Márton 30, 31
Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina *lásd* Józsa Eufrozina, Hegyi Mihályné
Hellmuth, Eckhart 166
Hentaller Lajos 69, 161
Hermann István 26, 173
Hermann Zoltán 160
Hidas Zoltán 147
Hirsche, Carl 98
Holló Barnabás 142, 183
Hoppál Mihály 50, 161
Horner, Johann Jakob 96
Horsai Ede 82, 161
Horváth Attila 34, 41, 161
Horváth Erzsébet 154
Horváth László 180
- Horváth Mihály 16–19, 21, 22, 25, 27, 30, 31, 161, 167, 168
Howard, Thomas Albert 114, 161
Hörcsik Richárd 94, 150, 161
Hundeshagen, C. B. 158
Husz Lajos 77, 121, 127, 161
Huszár Adolf 62, 64
Huszi László 178
Huzly Károly 112
- Imre Györgyi 96, 161
Imre László 184
Imre Mihály 9, 15, 90, 97, 98, 100, 104, 114, 153, 154, 157, 161, 162, 169, 177, 184
Irinyi Károly 112, 162,
Ittész Gábor 114, 162
Izsó Miklós 49, 53, 54, 62, 64, 149, 181, 182
- Jablonczi Pethes János 96, 154, 161
Jakab Albert Zsolt 34–36, 113, 162
Jánosi Zoltán 126, 136
Jávor Anna 161
Jókai Mór 19, 20, 26–30, 60, 151, 160, 162–164, 172, 177
Jókai Mórné Grósz (Nagy) Bella *lásd* Grósz (Nagy) Bella, Jókai Mórné
Jordánszky Elek 98
Józsa Eufrozina, Hegyi Mihályné 107, 108, 124, 125, 130, 131, 133, 134, 138, 139, 175
Juhász László 125
Juhász Sándor 127, 128, 163
- Kacskovics Iván 58
Kacskovics Ivánné 57
Kalla Zsuzsa 157, 163, 164, 177, 178
Kalocsa Róza 73, 124
Kálvin János (Calvin, Jean) 8, 91, 92, 99, 114, 116–118, 128, 149, 158, 160, 163, 167, 175, 178
- Kapitány Ágnes 34, 65, 113, 163
Kapitány Gábor 34, 65, 113, 163
Kaplonyi György 65, 163
Kardos Albert 143, 163
Kardos Samu 28, 163
Károlyi Gáspár 108
Katschthaler, Karl 173, 184
Kazinczy Ferenc 41, 42, 156, 157
Kelemen Mór 39
Keményfi Róbert 36, 163
Kerényi Ferenc 41, 42, 163
Keresztesné Várhelyi Ilona 37, 43, 81, 164
Keszeg Vilmos 162
Keve *lásd* Sebők Zsigmond
Király Erzsébet 161
Kisfaludy Károly 41
Kiss Áron, Hegymegi 95, 107, 124, 125, 128, 131, 136, 139, 150
Kiss Bálint 96, 161
Kiss Bertalan 117, 164
Kiss Ferenc 73
Kiss József, irodalomtörténész 161
Kiss József, költő, szerkesztő 28
Kiss Tamás 131, 132, 164
Kitching, C. J. 13, 164
Klestenitz Tibor 120, 126, 164
Kocsi Csergő Bálint 97, 102, 153, 164
Kohányi Gyula 87, 164
Kolumbán Vilmos József 151
Komlóssy Imre 44, 45, 50
Koncz Ákos 84, 87, 165
Koncz Sándor 94, 165
Kónya, Peter 171
Koppermann Gyula 128, 163
Kornhäuser Antal 45, 63, 165
Korompai Balázs 70, 165
Korompainé Szalacsi Rácz Mária 31, 33, 38, 41, 43–45, 47, 51, 53, 62, 65, 68, 79–81, 86, 118, 165
Koroncz László 23
Kósa László 21, 23, 34, 92–95, 112, 118, 122, 123, 160, 165

- Kossuth Lajos 16, 18, 22, 24, 59, 63, 68–71, 73, 74, 81, 140, 151, 158, 161, 165, 169, 180
- Kovács Ábrahám 10, 67, 90, 94, 99, 104, 108, 115, 116, 165, 166
- Kovács Ákos András 96, 166
- Kovács Gergely 154
- Kovács Teofil 10
- Kovácsy Kálmán 126
- Kovalovszky Márta 50, 96, 108, 166
- Kováts Zoltán 133, 166
- Kozmann Leó 61, 182
- Könyves Tóth Kálmán 77
- Könyves Tóth Mihály 20
- Krankovics Ilona 38, 166
- Ladányi Gedeon 94
- Ladányi Sándor 90, 97, 154, 167
- Lakner Lajos 37–39, 41–44, 53, 85, 166, 172
- Lampe, Friedrich Adolf 97
- Langford, Paul 32, 166
- Lapis József 9, 166, 184, 185
- László Gyula 121
- Lehmann, Hartmut 114, 167
- Lencz Géza 122, 158, 167
- Leó, X., pápa 127
- Leó, XIII., pápa 121, 127, 164, 180
- Literáty Zoltán 154
- Lukács Anikó 152
- Lukács Ödön 123, 167
- Lukács Tihamér 181
- Luther, Martin 12, 15, 116–119, 132, 145, 149, 158, 164, 167
- M. Lovas Krisztina 34, 35, 37, 38, 43, 48, 49, 65, 68–70, 79, 167
- Magyar Balázs Dávid 91, 99, 116, 167
- Makkai László 90, 93, 97, 151, 153, 167, 169, 172
- Maklári Pap Lajos 94
- Marczali Henrik 21, 167
- Márki Sándor 18, 21, 168
- Markovics Balázs 81, 168
- Márkus Mihály 94, 118, 169
- Marschalkó János 44, 51, 82, 181, 183
- Martinkó András 173
- Marton Andrea 10
- Máté Éva Gyöngy 147
- Mazsu János 35, 133, 169
- McLeod, Hugh 92, 169
- Mears, Natalie 13, 14, 32, 169, 180
- Melius Juhász Péter 105, 116, 118, 160, 180
- Meyer, Konrad 96
- Mihalik Béla Vilmos 90, 169
- Mikáczó Kamilla 10
- Miklós Dezső 164
- Miklovicz Bálint 41
- Míru György 9, 70, 169
- Mohnike, Gottlieb L. F. 98
- Móré Tünde 178
- Móricz Pál (Hajdu Huszár álnéven) 58, 60, 63, 160
- Mörikofer, Johann Kaspar 98, 107
- Nagy Ágoston 166
- Nagy Gyula 119, 136
- Nagy Iván 22, 169
- Nagy József 94
- Nagy Károly Zsolt 112, 113, 169, 170
- Nagy-Csere Áron 96, 170
- Nagysándor József 40, 41, 60, 79, 86, 155, 174, 183
- Nánássy Lajos 133, 135, 136, 149, 170
- Niedermüller Péter 50, 161
- Nora, Pierre 37, 40, 170
- Novák Veronika 35, 55, 113, 170
- Nyáry Pál 29
- Oláh Károly (Debreceni álnéven is) 38–41, 43, 46, 47, 155, 171
- Oláh Szabolcs 157
- Orbán Pető 38
- Orlai Petrich Soma 42
- Orosz István, teológus 103–105, 171
- Orosz István, történész 164
- Otrokocsi Főris Ferenc 98
- Ölveti Gábor 33, 171
- Ötvös László 94, 99, 104–106, 115, 116, 171
- Óze Sándor 15, 171
- P. Szászfalvi Márta 111, 114, 171
- P. Szathmáry Károly 31, 171
- Pákh Albert 172
- Pándi Pál 161
- Panico, Mario 35, 151
- Pap Dénes 17, 18, 20, 31, 172
- Pap József 92, 272
- Papp Gábor 96, 170
- Papp György 70
- Papp Gyula 131
- Papp János 114, 172
- Papp József 38, 41, 63, 65, 84, 161, 172, 177
- Papp Klára 164
- Papp Lajos 138, 139, 172
- Parádi Andrea 177
- Pásztor Cecília 152, 156, 171, 172
- Patyi Gábor 34, 172
- Paul, Hermann 158
- Payr Sándor 114, 172
- Pénzes Ágnes 27, 172
- Peres Imre 119, 172
- Péter László 179
- Petőfi Sándor 21, 22, 28–30, 38, 39, 41, 42, 62–64, 76, 80, 81, 84, 87, 118, 145, 146, 158, 161–164, 173, 177, 182, 183
- Petőfi Sándorné Szendrey Júlia lásd Szendrey Júlia, Petőfi Sándorné
- Petőfi Zoltán 81, 168, 183
- Petrócziné Petrov Anita 135, 173
- Pintér Márta Zsuzsanna 90, 179
- Pius, IX., pápa 112
- Plosszer Ferenc 25, 26, 31, 173
- Porkoláb Tibor 36, 44, 96, 101–103, 110, 113, 173
- Portörő Kelemen 88, 173
- Poynár Dénes 58
- Priváry József 79
- Pruzsinszky Pál 97, 173
- Pusztai Gábor 90, 108, 152, 173
- Rác Károly 94, 96–103, 105–107, 122, 131, 144, 149, 154, 174
- Rada János 93, 112, 120, 121, 174
- Radácsi György 134, 174
- Raffe, Alasdair 13, 180
- Rákóczi Ferenc, II., vezérlő fejedelem 141
- Rákosi László 46, 174
- Reiser, Anton 98
- Révész Imre, id. 90, 94, 98, 99, 101, 103–105, 116, 154, 167, 175
- Révész Imre, ifj. 91, 116, 161, 175
- Révész Kálmán 99, 117, 175
- Roux, Gustav 107
- Ruyter, Michiel de 103, 107, 108, 131, 152, 173
- S. Szabó József 100, 108, 124, 132, 134, 175
- S. Varga Katalin 90, 94, 175
- S. Varga Pál 9, 147, 173, 184
- Salacz Gábor 112, 175
- Sándor Iván 65, 176
- Sápi Lajos 65, 176
- Sarnyai Csaba Máté 180
- Sass Béla 134, 176
- Sayous, Eduárd 98, 107
- Schilling, Heinz 91
- Schlauch Lőrinc 125–127, 133, 154, 176
- Schleich Lajos 133, 176
- Sebess György 57, 176
- Sebők Zsigmond (Keve álnéven) 28, 164
- Sélyei István 96, 107, 103, 131

- Sheils, William J. 164
 Simon Imre 138, 176
 Simonffy Imre 72, 112, 131
 Sinai Miklós 99
 Sinkó Katalin 50, 161, 176
 Sipos Ferenc 154
 Soltész Elemér 128, 176
 Steinhoff, Anthony J. 92, 176
 Stromp László 169
- Sz. Kürti Katalin 45, 51, 57, 142, 176
 Szabó Anna Viola 10, 53, 177
 Szabó József 24
 Szabolcska Mihály 65, 119, 177
 Szabó-Reznek Eszter 28, 81, 177
 Szana Tamás 53
 Száraz Orsolya 9, 90, 114, 153, 154, 157, 169, 177, 184
 Szász Domokos 126
 Szász Károly 106, 131, 177
 Szász Lajos 93, 94, 177
 Szathmári Paksi István 104, 175
 Szatmári Judit 93, 177
 Szemere Bertalan 16–19, 29, 30
 Szendiné Orvos Erzsébet 41, 45, 51, 57, 63, 84, 89, 177, 180
 Szendrey Júlia, Petőfi Sándorné 81
 Szikszay József 70
 Szilágyi Márton 39, 177
 Szilágyi Sándor 97, 164, 177
 Szimonidesz Lajos 164
 Szinnyi József 22, 25
 Szoboszlai Pap István 21, 37
 Szombathy István 124, 142, 183
 Szombathy Istvánné Veresmarti Zsuzsanna *lásd* Veresmarti Zsuzsanna, Szombathy Istvánné
 Szöllősi Gyula 176
 Szőnyi Benjámín 104, 162
 Szóts Farkas 131
 Szűcs Béla 121, 178
 Szűcs István 38, 41, 177
- Szűcs László 139, 140, 177
- T. Konrád Gyula 46, 178
 Takács Endre 80
 Takács Ferenc 38, 178
 Takács József 154, 159, 178
 Takács Miklós 157, 173, 178
 Tasi Réka 178
 Taupert Dóra 170
 Taylor, Stephen 13, 18
 Teleki László 95
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 104, 146
 Thököly Imre 141
 Tisza Kálmán 112
 Tóth András 81, 84, 86, 89, 129, 140, 141, 183
 Tóth Dóra 177
 Tóth Ferenc 96
 Tóth István György 91
 Tóth Kálmán 77
 Tóth Lajos 126
 Tóth Mihály 105
 Tóth Mór 57
 Tóth Sámuel 104, 114, 115, 178
 Tóth Vilmos 50, 96, 178
 Tóth Zsombor 9, 91–93, 113, 157, 162, 178
 Török Zsuzsa 146
 Turbucz Dávid 69, 179
 Tyekvicska Árpád 169
- Vadász Emil 62, 182
 Vajda András 162
 Varga Imre 90, 179
 Varga Júlia 44, 106, 111, 179
 Varju Dezső 179
 Vecsey Imre 45
 Veres István 127, 179
 Veresmarti Zsuzsanna, Szombathy Istvánné 124, 142, 183
 Vidovics Ágoston 22–25, 27, 179
- Vörösmarty Mihály 95
- Wallet, Bart 158
 Wendebourg, Dorothea 114, 179
 Wiederkehr Károly 133, 179
 Williamson, Philip 13, 32, 179, 180
 Wolafka Nándor 77, 127, 128, 155, 159, 161
- Zádor Anna 166
 Zakar Péter 11, 12, 21, 22, 180
 Zoltai Lajos 39, 41, 45, 51, 54, 57, 63, 81, 84, 89, 109, 116, 133, 142, 180, 181, 183
 Zöld Mihály 136, 137, 180
 Zwingli, Ulrich 116–118, 145, 149, 158
 Zsilinszky Mihály 94

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében 2010-ben alakult Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport fő célkitűzése, hogy a *lieux de mémoire* (emlékezhely) Pierre Norától származó fogalmát magyar kontextusba helyezze, és segítségével újraértelmezze a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusait. A kutatások kiindulópontja Norának az a meglátása, amely szerint az emlékezetnek már nincsenek valódi közegei (*milieux de mémoires*), csak helyei (*lieux de mémoires*), azaz a modern társadalmak kulturális emlékezete immár nem közvetlenül emlékezik a múltra, hanem különböző emlékezhelyek közvetítésével. Emlékezhely ugyanakkor nemcsak egy bizonyos térbeli képződmény lehet, hanem bármilyen hordozó, amelynek a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van (például a mitikus és történelmi személyek, tárgyak, események, médiaszövegek és fogalmak is). Mindemellett az emlékezhelyek nem örök és állandó entitások; ki vannak téve a kollektív emlékezet változásainak – nemcsak az általuk hordozott jelentés változhat meg, de maga az emlékezhely is eltűnhet, esetleg újabbaknak adva át a helyet. A kutatás, amint az a fentiekből is következik, interdiszciplináris jellegű; eredményeit a kutatócsoport a Debreceni Egyetemi Kiadó közreműködésével, jelen sorozatban kívánja közzéadni.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

1. *The Theoretical Foundations of Hungarian ‚lieux de mémoire’ Studies / Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte*, ed. by Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse, Miklós Takács. (2013)
2. *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós. (2013)
3. *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. (2015)
4. *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, Hrsg. Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Miklós Takács. (2017)
5. *Németalföld emlékei Magyarországon: Magyar–holland kapcsolatok*, szerk. Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós. (2017)
6. O. Réti Zsófia, *Nekünk nyolcvan: Közelítések a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez – Korabeli stratégiák, populáris mítoszok és ezek utóélete*. (2018)

7. *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. Száraz Orsolya, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály. (2018)
8. *The (Web)sites of Memory: Cultural Heritage in the Digital Age*, ed. by Donald E. Morse, Zsófia O. Réti, Miklós Takács. (2018)
9. *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* főszerk. Fazakas Gergely Tamás, szerk. Bódi Katalin és Lapis József. (2020)

